

A Gulágotatók Nemzetközi Társasága (GKNT), International Society of Gulag Researchers (ISGR) hosszú előkészületek után, 2009-ben alakult meg magyar-amerikai történészek kezdeményezésére.

Tagjai között neves magyar és külföldi professzorok, tanárok, túlélők és azok leszármazottai is megtalálhatóak. A GKNT célja, hogy feltárja és bemutassa a szovjet fegyveres szervek által a GULAG büntetés-végrehajtási intézeteibe (börténeibe, kényszermunkatáboraiiba, kényszermunkatelepeire) és a GUPVI táboraiba politikai elítélteként, hadifoglyként vagy internáltként rabszolgáimunkára hurcolt személyek – elsősorban az ártatlannal, civilként elhurcoltak – sorsát és történetét.

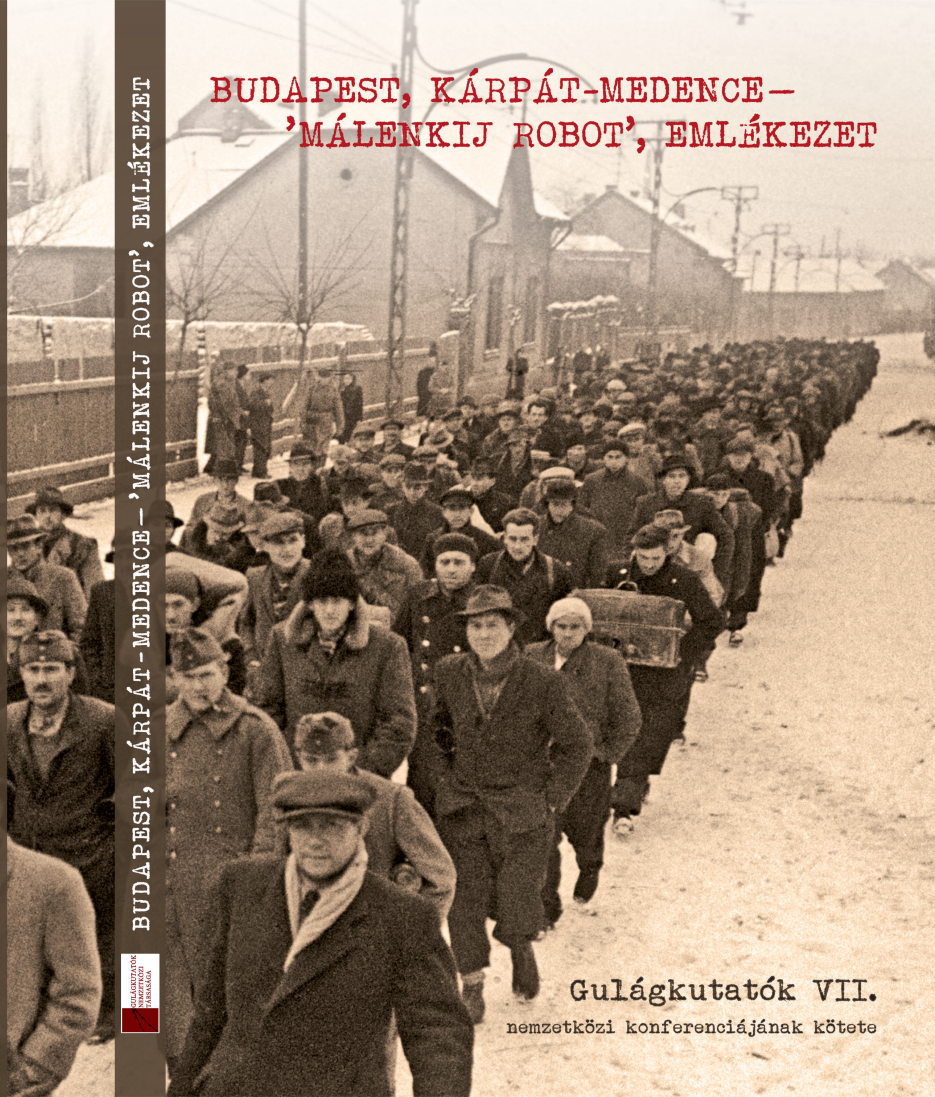
A GKNT VII. nemzetközi konferenciájára a Magyar Kormány által az 1009/2015. sz. kormányhatározatban 2015. január 20-án meghirdetett „a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévé”, illetve emlékévének keretében került sor, amelyet a GKNT VI. nemzetközi konferenciája nyitott meg 2015. február 25-én, az Országgyűlés Felsőházi üléstermében.

E kötet a GKNT által 2016. április 22-én az Országos Széchenyi Könyvtár dísztermében megrendezett VII. nemzetközi konferencia előadásainak, témáinak szerkesztett változata. A konferencia egyik kiemelt témája a Budapest és környéki elhurcolások voltak, amelynek mérete, a mintegy százszázalékos áldozati létszámmal az egész Kárpát-medencében a legnagyobb volt. E mellett a Kárpát-medence más területein, Miskolc és környékén, Kárpátalján és az Erdélyben történt elhurcolásokról is szó volt. A másik kiemelt téma az emlékezet, emlékhely, emlékpark kérdésköre volt, amelyről nemesek előadások, hanem a konferenciát záró kerekasztal beszélgetés is szót. Utóbbi témája egy Budapesten létesítendő központi, Kárpát-medencei kitekintésű, a 'Málenkij robot' áldozatainak emlékére létesítendő emlékpark létrehozása volt, ami a GKNT kezdeményezésére a Ferencvárosi pályaudvarnál emelt emlékmű 2017. február 26-i felavatásával elkezdődött, s az érintett települések neveinek az emlékműre való felkerülésével fog befejeződni.

BUDAPEST, KÁRPÁT-MEDENCE – 'MÁLENKIJ ROBOT', EMLÉKEZET

BUDAPEST, KÁRPÁT-MEDENCE – 'MÁLENKIJ ROBOT', EMLÉKEZET

Gulágotatók VII.

nemzetközi konferenciájának kötete

BUDAPEST, KÁRPÁT-MEDENCE –
'MÁLENKIJ ROBOT', EMLÉKEZET

Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciájának kötete

Gulágkutatók Nemzetközi Társasága
3515 Miskolc-Egyetemváros,
BTK Történettudományi Intézet B/2/401.

BUDAPEST, KÁRPÁT-MEDENCE – 'MÁLENKIJ ROBOT', EMLÉKEZET

Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciájának kötete

Szerkesztette:

Bognár Zalán–Muskovics Andrea Anna

Gulágkutatók Nemzetközi Társasága
Budapest
2017

A kötet megjelentetését anyagilag támogatták:
Emberi Erőforrások Minisztériuma

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Gulág, Gupvi Emlékbizottság

Szerkesztő

Bognár Zalán–Muskovics Andrea Anna

Tördelő

Mahmoudi-Komor Judit

Felelős kiadó

Majorszki András

Borítóterv

A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótárában található fénykép felhasználásával készült.

ISBN 978-963-12-8292-4

© Szerzők

© Gulágkutatók Nemzetközi Társasága

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása esetén lehetséges.

Kiadja a Gulágkutatók Nemzetközi Társasága.

www.gknt.hu, www.malenkijrobot.hu

Nyomta és kötötte: Budai Nyomda

Felelős vezető: Budai Kornél

Tartalomjegyzék

Ajánlás	7
Előszó	9
Budapest és környéke – ’málenkij robot’	11
RAVASZ ISTVÁN: Budapest hadszíntérré válásának tényezői 1944–1945-ben	13
BOGNÁR ZALÁN: 100 000 civil elhurcolása ’málenkij robotra’ Budapestről és környékéről, 1944. december–1945. április	39
MUSKOVICS ANDREA ANNA: Civilek elhurcolása Érdről és környékéről, 1945. január 8.	59
Kárpát-medence – ’málenkij robot’	73
SIMON JÓZSEF: „Elhurcoltak a MOKÁN fiúk...” A miskolci–diósgyőri ellenállás története és karhatalmi szerepe 1944–1945	75
KUNT GERGELY: Adalékok miskolciak ’málenkij robotra’ hurcolásához különös tekintettel a diósgyőriekre	87
MOLNÁR D. ERZSÉBET: Kárpátaljai magyarok GUPVI-táborokba és donbászi munkaszolgálatra történő hurcolása a szovjet rendszer kiépítésének idején (1944–1952)	99
BENKŐ LEVENTE: Adalékok a barcaföldvári fogolytábor történetéhez	113
Emlék, emlékezet, megemlékezés	131
MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF: A fogság emléke – az emlék fogsága. Az erdélyi magyarok szovjet fogságának tárgyi emlékgyűjtése: eredmények, tapasztalatok	133
DUPKA GYÖRGY: Szolyvai Emlékpark: az egykori szovjet hadifogolygyűjtőtáborban 1944-ben, 1945-ben meghaltaknak emléket állító komplexum létrehozása, fejlesztése	147
ÁRVAY ATTILA: Szerencsi regionális ’málenkij robot’ emlékmű – közös főhajtás az áldozatok előtt	161
A kötet szerzői	167
Képmelléklet	171

Ajánlás

A Gulágkutatók Nemzetközi Társasága a 2015 és 2017 között zajló emlékévben szép szakmai és szervező munkát végzett. Ennek egyik lenyomata ez a most megjelenő konferenciakötet, mely azt bizonyítja, hogy még a szakma számára is számos fehér folt akadt a Gulággal, 'málenkij robottal' kapcsolatos kutatások terén.

A két évig tartó Gulág Emlékevben, a Gulág, Gupvi Emlékbizottság egyértelmű célkitűzése volt, hogy a történetek után 70 esztendővel felkutassuk és megszólaltassuk a túlélőket, megmozdítsuk a történész-szakmát, megszólítsuk a civileket, bekapcsoljuk a határon túli szervezeteket, valamint eljuthassunk a fiatalokhoz, a diákokhoz. Mindez, közös összefogással és kormányzati támogatással nagyon eredményesnek bizonyult. Mert nem szabad elfeledkeznünk arról a 800 000 elhurcolt honfitársunkról, akik közül 200 000 sosem tért vissza, 600 000 ember pedig csak megnyomorítva élhetett tovább.

Sokat veszítettünk 200 000 honfitársunk halálával: tehetséget, szorgalmat, hazaszeretetet. A kommunizmus idején ráadásul bárki lehetett ellenség, bárki lehetett egy sorszám, könnyen bekerülhettek a vagonokba, mert még 'nem jött ki' az a bizonyos szám. A szovjet elnyomás szörnyűsége az embert csak statisztikai számmá silányította, kizárólag a mennyiség számított. 70 év után is kell ezzel foglalkozni. Ronald Reagan mondta, a szabadság mindig csak egy generációra van a kihalástól. A szabadság átörökítése nagyon lényeges dolog. Jön egy nemzedék, akinek meg kell küzdenie, harcolnia, aztán jön egy generáció, aki beleszületik s természetesnek véli azt. Elkezdik nem értékelni, nem becsülni a szabadságukat. Egy ember, ha egy ország nem figyel arra, hol kell megvédeni a nemzet szabadságát, az egyén szabadságát, nagyon nehéz helyzetbe kerülhet. Mert amikor a nemzet szuverenitása csökken, az egyén szuverenitása is csökken, ez egy kölcsönhatás. Ezért is kötelességünk, hogy a GULAG-és a GUPVI-táborokba hurcolt magyarság történetét jól ismerjük.

Ha megismerjük nemzetünk történetét, talán kicsit relatívabbá válnak a mindennapjaink apró bosszúságai és találkozhatunk olyan hősökkel, akik akár egy évtizedet is túléltek a Gulágon. Becsületnek, elvhűségnek, adott szónak értéket adtak, nem hajlottak meg, nem roppantak össze. Ha ezeket a hősöket megismerjük, őket állítjuk példaképpé a fiatalok elé, nehéz helyzetekben is lesz hová visszanyúlni.

Amely ország tiszteli a hőseit, annak lesznek hősei. Amely ország elfelejti a hőseit, nem állítja példaképpé, azzal szembeül, hogy nem adatnak ilyen hősök. A történelem megismerése optimizmust is adhat. Számatalan elnyomás, katonai erő uralkodott Magyarországon, de mindegyik megbukott. Az élet, az igazság mindig diadalmaskodott és mindegyik hasonló diktatórikus, elnyomó rendszert megbuktatta. A Szovjetunió sehol sincs, a túlélők még itt vannak. Mert az élet mindig erősebb, az élet mindig diadalmaskodik! Mindezen gondolatok jegyében ajánlom figyelmükbe jelen tanulságos és tartalmas tanulmánykötetet. Fogadják szeretettel!

Budapest, 2017. február 19.

Rétvári Bence
parlamentari államtitkár

Előszó

A II. világháború befejezését követően lesújtó képet festett a romokban heverő Magyarország. A német és szovjet megszállás következtében az enyészetté lett a nemzeti vagyon 40%-a, elpusztult a 14,7 millió fős lakosság 6,49%-a. A magyar főváros, Budapest is osztozott az ország sorsán, a háborús évek és az ostrom alatt 12 588 otthon teljesen tönkre ment, 18 755 lakhatatlanná vált, az 1944 márciusában 1 380 000 főt számláló lakosság 1945 márciusára 832 000 főre apadt. A pusztítás mértéke minden képzeletet fölülmúlt. Az áldozatok számát növelte a világégés utolsó hónapjaiban lezajlott eseménysorozat is, amely 'málenkij robot' néven vonult be a magyar kollektív történelemtudat rejtett és feledésre ítélt zugaiba. Magyarországról körülbelül 800 000 embert hurcoltak el a Szovjetunióba kényszermunkára, akik 33%-a, több mint 200 000 ember soha nem térhetett haza. A legyőzöttekkel szembeni megtorlások és elhurcolások ideológiai alapja a kollektív bűnösség elve volt, amelyet a németekkel szemben nyíltan, a magyarokkal szemben burkoltan alkalmazott a sztálini vezetés. Hadifoglyok, internáltak és politikai elítéltek. 'Málenkij robot', GUPVI és GULAG. Történelmi események, számok, adatok és fogalmak, amelyek mögött emberi sorsok, történetek és tragédiák rejtőznek. Szinte nincs olyan család hazánkban, amelyet ne érintettek volna a II. világháború borzalmai.

A háború befejezését követően, egészen a rendszerváltásig tabuként kezelte a magyar társadalom ezt a traumatikus történelmi eseményt. A történészek többsége is mostohán bánt az elmúlt évtizedekben ezzel a témával, így nem véletlen, hogy a GULAG-, GUPVI-táborrendszerek és a 'málenkij robot' története még napjainkban is alig ismert az átlagemberek, és ami a legfájóbb, a fiatalok körében. Annak ellenére, hogy a kollektív és egyéni történelemtudat mélyére volt száműzve ez a tragikus eseménysorozat, ez a felejtésre ítélt történet, mégis a felszínre tört. Az 1980-as évek végén az 1990-es évek elején egyre több túlélő számolt be viszontagságos életéről, egyre több kisebb vagy nagyobb település igyekezett emléket állítani ártatlan áldozatainak. Fontos esemény volt, hogy létrejött a GULAG áldozatainak emléket állító budapesti emlékmű is, amely napjainkra zarándokhellyé vált. A Kárpát-medence különböző szegleteiben kutatók, újságírók és történészek kezdtek hozzá a regionális, majd országos szintű kutató, feltáró és elemző munkához. Az eredmények széleskörű megosztására azonban nagyon sokáig nem volt mód és lehetőség, mivel nem létezett olyan szakmai szervezet vagy egyesület, amely a téma kutatóit összefogta volna.

A Gulágkutatók Nemzetközi Társasága (GKNT) 2009-ben a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával, civil kezdeményezésként jött létre. Szakmai szervezetünk megalapításában fontos szerepet játszottak Dr. Várdy Béla és Dr. Várdy-Huszár Ágnes, a pittsburghi Duquesne Egyetem professzorai, valamint Zsíros Sándor történelemtanár, helytörténész. Tagjaink között neves magyar és külföldi professzorok, tanárok, túlélők és azok leszármazottai is megtalálhatóak.

Egyesületünk célja, hogy feltárja és bemutassa a szovjet fegyveres szervezetek által a GULAG büntetés végrehajtási intézeteibe (börtöneibe, kényszermunkatáborába, kényszermunkatelepeire) és a GUPVI táborába politikai elítélteként, hadifogolyként

vagy internáltként rabszolgamunkára hurcolt személyek – elsősorban az ártatlanul, civilként elhurcolt magyar fiúk, leányok, férfiak, és nők – sorsát és történetét. Fontosnak tartjuk az elhurcolásuk okainak a feltárását, dokumentálását, bemutatását és közzétételét. Egyesületünk kapcsolatot tart fenn határon túli magyar történészekkel, orosz, ukrán, cseh, német, osztrák, kanadai és az Amerikai Egyesült Államokban dolgozó kutatókkal. Fontosnak tartjuk a nemzetközi kapcsolatok erősítését, építését. Rendszeresen szervezünk szakmai fórumokat, konferenciákat és tanácskozásokat a GULAG, GUPVI, 'málenkij robot' témakörét kutató szakemberek számára. Ezek a rendezvények lehetőséget biztosítanak a téma legújabb kutatási eredményeinek bemutatására. Két honlapot is működtetünk (gulag.hu, malenkijrobot.hu), amelyeken igyekszünk munkánkról tájékoztatást adni. Az egyesületünkkel kapcsolatban lévő egyetemeken szakmai napokat és kutatószemináriumokat szervezünk. A Gulágkutatók Nemzetközi Társasága tagja a Gulág, Gupvi Emlékbizottságnak.

Szakmai közösségünk 2015-ben határozta el, hogy soron következő konferenciáját Budapesten rendezi meg, melynek fókuszába a 'málenkij robot' Budapesten és annak környékén történt eseményeit állítja. Hiánypótló rendezvényünkre a Kárpát-medence szinte minden pontjáról érkeztek kutatók és történészek, akiknek köszönhetően képet alkothatunk a legújabb kutatási eredményekről. Előbbiek mellett nagy hangsúlyt fektettünk az emlékezet, emlékezés és megemlékezés történetének bemutatására, amely egy új kutatási terület. Programunkat Berghoffer Róbert és Fóris Kálmán 'málenkij robot' túlélők jelenlétükkel és felszólalásaikkal hitelesítették. Hála és köszönet Nekik, hogy meghívásunkat elfogadták!

Konferenciánk a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévé alkalmából létrehozott Gulág, Gupvi Emlékbizottság támogatásának köszönhetően jöhetett létre. Az emlékév során számos olyan rendezvény valósulhatott meg, amely lehetőséget biztosított a téma feltárására, bemutatására, a méltó megemlékezésre. A Gulágkutatók VII. nemzetközi konferenciája is ezen rendezvények sorába tartozik. Munkánkkal igyekszünk szakmailag hiteles képet alkotni a több mint 70 évvel ezelőtt történt eseményekről, amely elengedhetetlenül fontos a mind a mai napig létező trauma és tabu feldolgozásához.

Majorszki András
Gulágkutatók Nemzetközi Társasága
elnök

Budapest és környéke – 'málenkij robot'

Budapest hadszíntérré válásának tényezői 1944–1945-ben¹

1998-ban látott napvilágot egy neves szakember és egy fiatal történész tollából egy-egy kötet a magyar főváros fél évszázaddal ezelőtti pusztulásáról. Gosztonyi Péter munkája elsősorban átfogó kép nyújtására törekszik.² Ungváry Krisztián műve a részletekre koncentrál és igen sok idézetet citál.³ Tanulmányomban anélkül, hogy recenzálni kívánnám az általam tanárként tisztelt svájci magyar hadtörténész írását, illetve egy olyan monográfiát, amelynek magam voltam a lektora, kísérletet teszek a Budapest hadszíntérré válásához vezető folyamatok felvázolására, valamint egyes problematikus kérdések elemzésére. Megjegyzendő, hogy korábban a témáról mindössze két könyv látott napvilágot, Tóth Sándor monográfiája⁴ és egy tanulmánykötet szerkesztésében.⁵

BUDAPEST, MINT ERŐD

Budapest ostromlott erőddé válása nem volt törvényszerű. Több tényező együttes hatására vált azzá. 1944 szeptemberéig a magyar politikai és katonai vezetésben is sokan úgy gondolták, a magyar fővárost a harcok nem érhetik el. Addig eljutottak, hogy a háború elveszett, de komolyan bíztak a front megmerevedésében a Kárpátok vonalán. A felismerés, hogy a szovjet hadsereg mégis eléri Budapestet, s hogy ez igen gyorsan bekövetkezhet, csak szeptember első harmadában vált bizonyossá.⁶

1944. szeptember 22-én Heinz Guderian vezérezredes, az Oberkommando des Heeres (OKH, a német szárazföldi haderő, a Heer főparancsnoksága) megbízott vezérkari főnöke megerősített vonalak kiépítését rendelte el Magyarországon.⁷ Ezek két fő védővonalból és ezek reteszállásaiból álltak. A Karola-vonal az Északi-középhegység déli lejtőin húzódott, a Margit-vonal keleti szektora a Dunát (Érd térségéből kiindulva) kötötte össze a Velencei-tavon át a Balaton északkeleti csücskével, nyugati

¹ A tanulmány a *Hadtörténelmi Közlemények* CXII/I. (1999. március) számában jelent meg először. Itt ezt közöljük aktualizált, a kötet szerkesztési elveinek megfelelő formában.

² GOSZTONYI Péter: *Budapest lángokban 1944–1945*. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1998.

³ UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina Kiadó, 1998.

⁴ TÓTH Sándor: *Budapest felszabadítása*. Budapest, Zrínyi Katonai Könyvkiadó, 1975.

⁵ RAVASZ István (szerk.): *A budapesti csata 1944–1945*. Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994.

⁶ Részletesen lásd: RAVASZ István: *Erdély mint hadszíntér 1944*. Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997a.; RAVASZ István: A Kárpát-medence hadszíntérré válása 1944/45-ben. *Új Honvédségi Szemle* 1991/8. 26–28.; RAVASZ István: A román átállás hatása a délkeleti hadszíntérré. *Új Honvédségi Szemle* 1994/9. 19–21.

⁷ Hadtörténelmi Levéltár (HL) Kriegstagebuch der Heeresgruppe Süd (KTB) 895. mikrofilmtekercs 6742. 440608/44.1.a./OKH sz. parancs.

szektora annak délnyugati sarkát a Drávával. A két fő védelmi vonal között feküdt Budapest, ami egyik fő tényezőjét jelentette hadszíntérré válásának.

A Karola- és a Margit-vonal közötti kapcsolat megteremtésére, egyben a pesti hídfő védelmére alakították ki az Attila-vonalat. Kiépítésére – a németeket megelőzően – a Fővezérség már szeptember 11-én intézkedett. A munkálatok irányításával Vidos Géza vezérőrnagyot bízták meg, akit kineveztek a budapesti I. hadtest műszaki parancsnokává, egyben a hadművelési terület műszaki felügyelőjének helyettesévé.⁸

Az Attila-vonal három állásrendszerből állt, mindhárom a Dunától a Dunáig teljes félkört alkotott. Legkülső védőöve (Attila-I) Dunaharasztnál vált el a folyótól, majd Gyál–Vecsés–Ecsér–Maglód–Valkó–Gödöllő–Szada–Veresegyház–Csomád érintésével Alsógödnél jutott ki ahhoz. A középső védőöv (Attila-II) a Soroksár–Soroksárpéteri–Pestszentimre–Rákosliget–Pécel–Isaszeg–Kerepes–Mogyoród–Fót–Dunakeszi íven húzódott. A belsőt (Attila-III) az akkori peremvárosok, Csepel–Pestszenterzsébet–Pestszentlőrinc–Rákoshegy–Rákoskeresztúr–Rákoscsaba–Cinkota–Rákosszentmihály–Rákospalota–Újpest peremén építették ki. A két nagy szigetet, a Szentendreit és a Csepelt a németek védeni szándékoztak. A védővonalak kiépítésénél felhasználták azokat a terveket is, amelyeket még az orosz haderő 1914 végi második uzsoki betörése nyomán dolgoztak ki. Mikor Hans Friessner vezérezredes, a német Heeresgruppe Süd (Dél Hadseregcsoport) parancsnoka, a magyarországi hadművelési terület vezénylő tábornoka, Guderian parancsát mintegy megismételve maga is rendelkezett e védelmi rendszer kiépítéséről, annak munkálatai már folytak.⁹

Az Attila-vonal eredendően nem magát a nagyvárost volt hivatott védeni, hanem az úgynevezett pesti hídfőt.¹⁰ E kifejezés szeptember 11-én tűnt fel először, Vidos megbízásakor. A pesti hídfőnek a Karola- és a Margit-vonal összekötésén túl az is feladata lett volna, hogy távol tartsa a szovjet csapatokat a fővárostól, illetve, hogy kiinduló bázisául szolgáljon egy nagy erejű támadásnak, amelyet a Kárpát-medence megtisztítására Hitler és Guderian többször is kilátásba helyezett. Október 12-én a kisbarnaki Farkas Ferenc altábornagy vezette VI. hadtestparancsnokságot a Honvéd Vezérkar főnöke, Vörös János vezérezredes elsődlegesen a pesti hídfő védelmének megszervezésére rendelte vissza az Északkeleti-Kárpátokban harcoló 1. magyar hadseregtől.¹¹

A magyar állami vezetés a védelmi rendszer gyorsított ütemű kiépítése ellenére sem gondolt eleinte következetesen Budapest védelmére. November elejétől, alighogy Szálasi Ferenc 4-én letette a nemzetvezetői esküt, megkezdődött a kormányservek kitelepítése a fővárosból a nyugat-magyarországi úgynevezett gepűszállásokra. A nemzetvezető ekkor még úgy nyilatkozott, hogy „Budapest tartását csak abból a szempontból tartanám szükségesnek, ha erről a területről offenzív hadműveletek

⁸ VIDOS Géza: *Háborús emlékeim – III. 1944. márc.–szept.* Hadtörténeti Múzeum Kézirattára 535–89. fsz. 34–35.

⁹ TÓTH (1975) i. m. 201.

¹⁰ RAVASZ István: Pesti hídfő. In: SÍPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997c. 368.

¹¹ Honvéd Vezérkar 1. osztály napi intézkedései. HL Vkf. l.o. 304/a. doboz, 1502/Föv. hdm.-44.X.12. sz. irat.

fognak kiindulni. Ha ezt nem akarják, akkor Budapest kiürítését feltétlen végre kell hajtani...”¹² A nyilas vezetőket rövid időre az is elgondolkodtatta, hogy Serédy Jusztnián hercegrímás esztergomi érsek és Ravasz László, a református püspöki kar elnöke, a két legnagyobb létszámú és befolyású magyarországi történelmi egyház vezetői október 30-án felszólították Szálasi, nyilvánítsa Budapestet nyílt várossá.¹³

November második felére az állami és katonai vezetés álláspontjában már nyoma sincs bizonytalanságnak. A nyilas propaganda a főváros mindenáron történő megvédését hirdette. Beregfy Károly vezérezredes, honvédelmi miniszter, egyben a Honvéd Vezérkar főnöke november 29-én gyakorlatilag Budapest teljhatalmú katonai biztosságává nevezte ki vitéz Hindy Iván altábornagyot, aki a budapesti I. hadtest vezénylő tábornokának beosztását megtartva a „székesfőváros területén magyar vonatkozásban teljhatalommal felruházva” lett.¹⁴

A magyar vezetés álláspontjának kikristályosodásában, amely újabb tényezőjét jelentette a főváros hadszintérré válásának, nem kis szerepe volt a német nyomásnak. December 10-én Szálasi személyesen közölte Friessnerrel, hogy „a nagy európai gondolat jegyében kész Budapest nyílt várossá való kinyilvánításától elállni, és a fővárosnak erődde való felhasználását többé nem ellenzi”.¹⁵ Ez már Szálasi Hitlernél tett első és utolsó látogatását követően történt. Ugyanezen a napon Kovarcz Emil, a nemzet totális harcra állításával megbízott miniszter rendeletet adott ki „Budapest székesfőváros általános és teljes mozgósítására, nemre való tekintet nélkül 14–70 éves korig”.¹⁶

Az OKH számára adott volt a pesti hídfő védelme, legalábbis a bekerítésig. A Dunántúlt semmi esetre sem akarták feladni. Erre készítette őket (a teljesség igénye nélkül) az ún. Alpesi Erőd (1944 őszén még nem lehetett előre látni, hogy végül nem épül ki) előterének védelme, a délnyugat-dunántúli olajmezők megtartása és a jelentős erőt képviselő balkáni hadosztályok visszavonulási útjának fedezése. A Dunántúl tartásához elengedhetetlennek tartották a pesti hídfő (de nem a nagyváros) védelmét. November végén sem merült fel annak feladása, mikor a szovjet 57. hadsereg kitört a Duna–Dráva közén korábban foglalt hídfőkből és napok alatt elfoglalta a Dél-Dunántúlt. Nem merült fel, már csak azért sem, mert a német Dél Hadseregcsoport ebben az időben még tartotta a Karola-vonalat, annak jobbszárnya pedig Gödöllőtől északkeletre csatlakozott az Attila-I vonalhoz. S tartotta a Margit-vonal keleti szektorát is: a szovjet 3. Ukrán Front éppen annak előterében fulladt ki. A pesti hídfő feladása a 2. Ukrán Front főerői (6. gárda-harckocsihadsereg, 7. gárdahadsereg, 53. hadsereg és 1. gárda-lovas-gépesített csoport) számára tálcán kínálta volna a lehetőséget a Karola-vonal nyugatról történő átkarolására, ezzel a német 8. és a magyar 1. hadsereg

¹² TELEKI Éva: *Nyilas uralom Magyarországon*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 173.

¹³ RAVASZ István: Ravasz László. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997d. 381–382.; GERGELY Jenő: Serédy Jusztnián. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997. 399–400.

¹⁴ SZAKÁLY Sándor: Hindy Iván. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997. 163.

¹⁵ GOSZTONYI Péter: *Légiveszély, Budapest!* Budapest, Népszava Kiadó Vállalat, 1989a. 156.

¹⁶ GOSZTONYI (1989a) i. m. 153.

elvágására a Dél Hadseregcsoport centrumától és balszárnyától; sőt veszélyeztethette volna a Duklai-szorost védő, majd onnan Szlovákia és a Cseh–Morva Protektorátus területén igen lassan, lépésről lépésre visszavonuló német I. páncéloshadserg hátát.

Friessner december 18-án ugyan már a pesti hídfő kiürítését kérte¹⁷ a megváltozott hadműveleti helyzetre¹⁸ való tekintettel, de kérésének nem volt semmi foganatja. Azt tervezte, hogy a pesti hídfőből kivont erőkkkel erősíti meg a Margit-vonal védelmét, kelet felé pedig a Duna lesz a fő ellenállási vonal. Hitler azonban a pesti hídfő utolsó töltényig (bis zum letzte Patrone) tartó védelmét rendelte el, az utolsó pillanatig hallani sem akart másról. Megtiltotta a kitörést a védőknek, akárhányszor kérték is annak engedélyezését tőle. A Führer álláspontját természetesen politikai és presztízssokok is motiválták. November 23-án elrendelte Budapest háztól házig való védelmét, tekintet nélkül a lakosságra és az okozandó károokra, s ezzel megpecsételte sorsát.¹⁹

Friessner el szeretne volna kerülni, hogy a pesti hídfő védelmének irányításában vitába keveredjék a magyar katonai vezetéssel. Élénken élt még emlékezetében szeptemberi mérközése a Honvéd Vezérkar akkori főnökével, Vörös János vezérezredessel az erdélyi, majd az Arad környéki hadműveletek legfelső irányításáról. November 3-i hatállyal egyik legeredményesebb tábornokát, a III. páncéloshadtest parancsnokát, Hermann Breith páncélos tábornokot kinevezte a fővárosi és környéki csapatok és hadműveletek vezénylő tábornokává (Kampfkommandant Budapest).²⁰

Friessner előérzete nem volt alaptalan. Bár Beregfynék nagyságrendekkel kevesebb esélye volt szembeszállni a német katonai vezetés akarataival, mint Vörösnek, nehezményezte a magyar főváros védelmének német kézbe vételét. Ezért is került sor részéről Hindy kinevezésére. Hiába. A teljhatalmú magyar vezénylő tábornoknak egyetlen pillanatra sem nyílt lehetősége a hadműveletek irányítására, hatásköre kimerült fegyelmi, utánpótlási és ellátási kérdésekben. Panaszkodott is erre nem egy esetben. Még egy mérközés nem alakult ki a két hadvezetés között.

A szövetséges parancsnoklási viszonyok (nem csupán Budapest, de az egész magyarországi hadszíntér vonatkozásában) felmerültek Szálasi és Hitler december 4-i találkozásánál is. A Führer hozzájárult, hogy olyan esetekben, amikor német alakulatot sorolnak be magasabb szintű magyar parancsnokság alárendeltségébe, akkor a magyar vezénylő parancsnok irányítsa a közös hadműveleteket. Ilyen azonban a gyakorlatban ritkán fordult elő, a német parancsnokságok irányító szerepe vált általánossá. Azt persze Hitler kikötötte, hogy a térségben a legfelsőbb szintű irányítás a Dél Hadseregcsoport parancsnokának kezében marad.

Friessner magától értetődően egy tapasztalt katonát nevezett ki a pesti hídfő védelmének élére. A politika azonban, nem először és nem utoljára a háború menetében, beleszólt a katonák dolgába. Himmler, az SS birodalmi vezetője tartott esetleges népmozgalmaktól (például munkásmegmozdulásoktól vagy gettófelkeléstől) a védők

¹⁷ TÓTH (1975) i. m. 204.

¹⁸ RAVASZ István: Észak-magyarországi hadműveletek. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997a. 102–103.

¹⁹ HL KTB 897/b. 26.XI.44.

²⁰ TÓTH (1975) i. m. 35.

háta mögött. Szerette volna keresztülvinni Hitlernél, hogy cserélje fel (az egyébként általa is nagyra tartott) Breith-et egy SS-tábornokkal. Kapóra jött Himmlernek Beregfy intézkedése Hindy kinevezésére. Erre hivatkozva elérte, hogy Hitler december 1-i hatállyal erődde nyilvánította a magyar fővárost ('Festung Budapest'), felállította annak egységes parancsnokságát s élére kinevezett egy rendőrtábornokot, Otto Winkelmann-t. Az SS-Obergruppenführer und General der Polizei rendfokozatot viselő Winkelmann e napon kapta meg General der Waffen-SS kinevezését is, s vált a fegyveres SS tábornokává.²¹ Megjegyzendő, hogy a szakirodalom egy részében – tévesen – november 23-a terjedt el Budapest erődde nyilvánítási dátumaként (lásd fent).

Winkelmann azonban nem sokáig látta el ezt a beosztást. Ő volt a magyarországi SS- és rendőri erők főparancsnoka (Höherer SS- und Polizeiführer in Ungarn), ami eléggé lekötötte őt, s Friessner ezen az alapon opponálta is kinevezését. Winkelmann (Friessner véleményével egybecsengően) kinevezését követően azonnal javasolta a Führernek a pesti hídfő kiürítését, amit az nem vett jó néven. December 5-én Hitler Karl Pfeffer-Wildenbruch SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS und der Polizei-t, a IX. SS-hegyihadtest-parancsnokság parancsnokát nevezte ki a 'Budapest-erőd' teljhatalmú parancsnokává. Az SS-hadtesttörzs idehozatalával már nem csupán Hindy altábornagyot, de a magyar I. hadtest parancsnokságát is kikapcsolták az érdemi harcvezetésből. Az OKH, ami nem értett egyet a két rendőrtábornok egymást követő kinevezésével egy ostrom előtt álló hídfő védelmének élére, annyit tudott elérni, hogy Pfeffer-Wildenbruch vezérkari főnökévé egy harctéri tapasztalatokkal rendelkező Wehrmacht-főtisztet nevezzenek ki. Usdau Lindenau vezérkari alezredes december 19-én, a menetrendszerű bécsi gyorsal érkezett meg Budapestre.²²

Pfeffer-Wildenbruch már korábban a fővárosba érkezett. A IX. SS-hegyihadtest-parancsnokságát (alakulatok nélkül) már október 30-án a védelem megszervezésének előkészítésére Budapestre küldték s alárendelték annak az október 21-én feloszlított magyar VI. hadtestparancsnokság állományát is (parancsnoka a kiürítési kormánybiztossá kinevezett Farkas vezérezredes helyett október 16-tól Nagyószy Miklós altábornagy volt). A német anyagokban Budapest-hadtestcsoport (Korpsgruppe Budapest) néven is előforduló parancsnokság közvetlenül a Dél Hadseregcsoporthoz tartozott, parancsnokságának volt alárendelve. A Budapest-hadtestcsoportot vezénylő Pfeffer-Wildenbruch és a német III. páncélos hadtest parancsnokaként Budapest harcparancsnoka megbízással rendelkező Breith (lásd fent) hatáskörét nem határolták el, legalábbis erre utaló irat nem maradt fenn. (A IX. SS-hegyihadtest-parancsnoksága csak november 10-én települt át Budapestre Zágrárból.)²³

²¹ HL KTB 897/a. Anlagen 1.XII.44.

²² GOSZTONYI Péter: *A magyar Honvédség a második világháborúban*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992. 228–229.; BORUS József: Pfeffer-Wildenbruch, Karl von. In: SIPÓS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997a. 369.; BORUS József: Winkelmann, Otto. In: SIPÓS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997b. 480.

²³ UNGVÁRY i. m. 36–37.; ZÁKÓ András: *Őszi harcok 1944*. Budapest, Hungaria–Kráter, 1991. 100–101.

Pfeffer-Wildenbruch – Friessner és vezérkari főnöke, Helmuth von Grolman altábornagy szerint – alkalmas lehetett a védelmi állásrendszer kiépítésének felügyeletére, illetve az arcvonal mögötti népmozgalmak és szabotázsok megelőzésére vagy elfojtására, de hadműveletek irányítására nem. Márpedig a front november első napjaiban elérte a magyar fővárost. Ezek után került sor Breith harcparancsnoki megbízására. A német vezetés eme kettőssége, amely tovább bonyolította a magyar főváros térségében a vezénylési viszonyokat, december 12-én szűnt meg, amikor a IX. SS-hegyihadtest-parancsnoksága a német 6. hadsereg egyik hadtestparancsnokságaként átvette a harcvezetést a pesti hídfő, valamint a nagyváros teljes területén. Breith-et ezt követően (még az ostromgyűrű bezárulása előtt) elvezényelték a pesti hídfőből.²⁴

A némethez hasonlóan a magyar politikai vezetés is megkísérelte, hogy beleszóljon az események alakításába. December 31-én a Kőszegen tartózkodó Szálasi miniszterelnöki minőségében Budapest kormánybiztosává, pártvezetőként a főváros pártmegbízottjává nevezte ki Vajna Ernőt (a belügyminiszter testvérét), aki egy különgépen másnap be is repült az ostromlott fővárosba.²⁵ Sokkal többet azonban nem ért el vele, mint az amúgy sem egyszerű vezetési viszonyok további bonyolítását. Vajna ugyanúgy nem játszott érdemi szerepet, mint Hindy.

Gondoljuk végig: a harcok irányítója a gyakorlatban egy alezredes (Lindenau), aki több német és magyar tábornok felett rendelkezik; a tényleges parancsnok a birodalmi párthadsereg háromcsillagos rendőrtábornoka (Pfeffer-Wildenbruch), akit a várt ellenállás letörésére helyeznek ide, de akinek nincs harcvezetési gyakorlata; kettejük szervezetszerű előjárója a német 6. hadsereg kemény, de a magyarokat nem sokra tartó parancsnoka (karácsonytól Hermann Balck páncélos tábornok); végső soron a Dél Hadseregcsoport főparancsnoka (karácsonytól Otto Wöhler gyalogsági tábornok), mivel Magyarország egésze ekkor már hadműveleti terület; ám ott van a magyarországi SS- és rendőr alakulatok főparancsnoka (Winkelmann), s a 'Festung Budapest' parancsnoka épp egy SS-tábornok, aki formailag is alá van rendelve Winkelmannnak; ott van a magyarországi összes német csapatok felett elvileg diszponáló német katonai attasé és meghatalmazott tábornok (Hans von Greiffenberg gyalogsági tábornok); s ott van Edmund Veesenmayer teljhatalmú birodalmi követ, gyakorlatilag német helytartó. Mellettük működik/működne ha hagynák Hindy és Vajna, miközben kettejük viszonya sem teljesen tisztázott; Budapest városparancsnoka (Csipkés Ernő címzetes vezérőrnagy); hogy ne is említsük a háttérbe szorított főpolgármestert (dr. Makay Gyula); Hindyn keresztül a honvédelmi minisztert, egyben a Honvédség főparancsnokát és a Honvéd Vezérkar főnökét (Beregfy Károly vezérezredes); a főpolgármesteren keresztül a belügyminisztert (Vajna Gábor); Beregfyn és Vajnán keresztül ad absurdum Szálasi. S nem szabad kihagyni a felsorolásból a katonai és a polgári vezető szervezetet, illetve a törvényeket egyaránt semmibe vevő nyilas fegyveres testületeket és Szálasi által az ostromgyűrű bezárulása utáni napokban kinevezett vezetőiket: a fővárosi nyilas pártszervezet vezetőjét, egyben a főváros nyilas karhatalmi parancsnokát (Nidosi Imre) és a főváros nyilas katonai parancsnokát (Csiky Erich).

²⁴ UNGVÁRY i. m. 36–37.; ZÁKÓ 1991: 100–101.

²⁵ UNGVÁRY i. m. 224.

AZ OSTROMGYŰRŰ KIALAKULÁSA A 'BUDAPEST-ERŐD' KÖRÜL

A szovjet vezetés sem tervezte Budapest ostromát. Egészen az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet kudarcáig úgy gondolták, különösebb erőfeszítés nélkül bevonulhatnak a magyar fővárosba. A legfelső vezetés politikai megoldást szeretett volna elérni, a 2. Ukrán Front és az oda beosztott hadseregek parancsnokságai tartottak a harcok elhúzódtától és az azzal együtt járó nagy veszteségektől. A nyilas hatalomátvételt követően, amikor Moszkva számára is világossá vált, hogy a magyar hadsereg nem vált ki az arcvonalból s nem omlott össze, a hangsúly a katonai megoldásra helyeződött.

Október 24-én Szemjon Tyimosenko marsall, a Vörös Hadsereg legfelsőbb főparancsnokának, Sztálinnak a 2. és 4. Ukrán Front irányában tevékenykedő személyes megbízottja és a két frontparancsnok, Rodion Malinovszkij marsall és Ivan Petrov hadseregtábornok direktívát kapott, amelyben Sztálin elrendelte, hogy a magyar csapatok ellen ugyanúgy kell harcolni, mint a németek ellen. (Egyes szovjet seregtestek előrenyomulását az előzetes fegyverszüneti feltételek október 11-i aláírását követően ugyanis leállították.)²⁶ Ekkor döntöttek úgy Moszkvában, hogy a következő hadműveleti cél Budapest birtokbavétele legyen. Elsődlegesen politikai okokból döntöttek a magyar főváros elfoglalásának elsődlegessége mellett. Sztálin így szeretne volna elérni, hogy Magyarország mégis kilépjen a háborúból. A hadművelet végrehajtására a 2. és 4. Ukrán Frontot jelölték ki.

Október közepén tárgyalt Moszkvában Winston Churchill brit miniszterelnök és Anthony Eden külügyminiszter. Ekkor Sztálin arról beszélt, hogy elsőként a Magyarország területén álló német–magyar csoportosítás szétverését tervezi, mivel ez lehetővé tenné a német határ gyors elérését: „...igyekezünk gyorsan kijutni a hitleri Németország határaihoz [...] ehhez előzőleg szét kell vernünk a magyar területen levő ellenséget. Magyarországhoz fűződik fő érdekünk.”²⁷ Nem tudni, mennyire őszintén mondta, s mennyiben szánta kirakatnak kijelentését, mindenesetre a fő hadszíntér szerepét továbbra is a lengyel síkság játszotta (Sztálin mindig nagy jelentőséget tulajdonított az egyes fővárosok birtoklásának, s ebben a hadműveleti irányban érthette el Varsót, majd Berlint), de a Kárpát-medencében sem maradt el a folytatás.

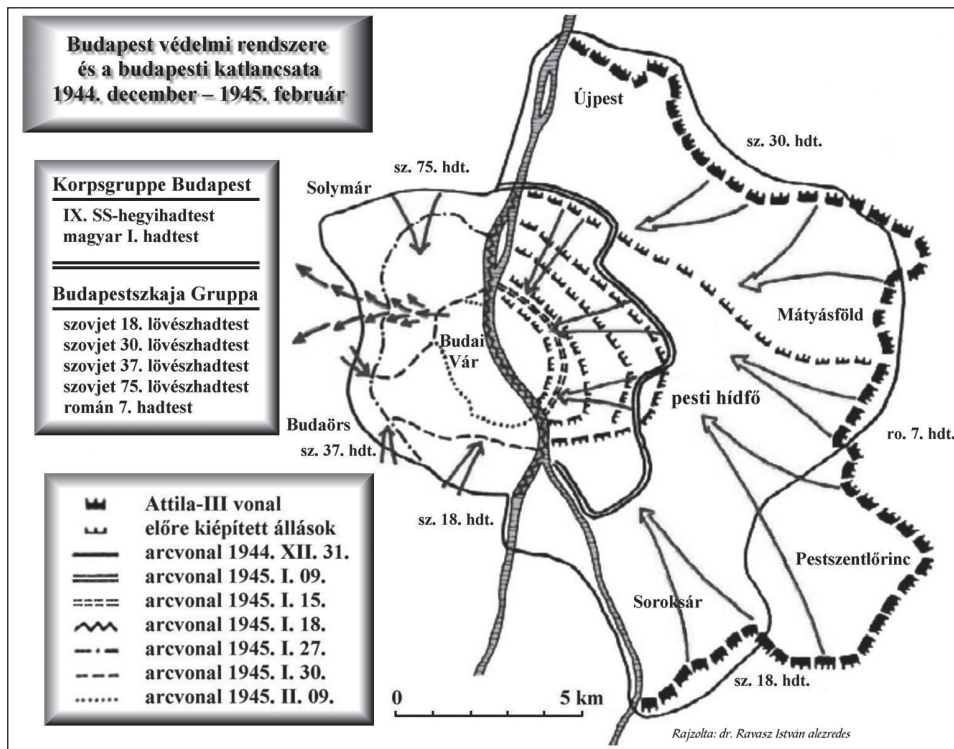
Elhúzódo ostromra azonban még ekkor sem gondoltak. Egy gyors, a német vilámháborús offenzívákra emlékeztető támadás indításával, menetből szerették volna elfoglalni Budapestet. Ez, ha sikerül, nem jár komolyabb harcokkal a fővárosban. Nem egy európai nagyváros esett el ilyen módon a háborúban. Sztálin október 28-án (telefonon, s nem rádión, mint az a köztudatban elterjedt) maga adta ki a parancsot Malinovszkij marsallnak, a 2. Ukrán Front parancsnokának a támadás megindítására.²⁸

A helyszínen másként látták egy ilyen offenzíva lehetőségeit, mint a távoli Moszkvában. Malinovszkij nem tartotta elégségesnek a rendelkezésre álló erőket Budapest menetből történő elfoglalására. Tudott az Attila-vonal gyorsított ütemű kiépí-

²⁶ STYEMENKO, Szergej: *A Vezérkar a háború éveiben*. Budapest, Zrínyi Katonai Könyvkiadó–Kossuth Könyvkiadó, 1975. 274–275.

²⁷ STYEMENKO i. m. 276–278.

²⁸ TÓTH (1975) i. m. 23–24.

1. illusztráció: Budapest védelmi rendszere és a budapesti katlancsata 1944. december–1945. február (Rajzolta: Ravasz István)

téséről és német tartalékokat sejtett a térségben. Tartott ezektől, a hadműveleti mélységben kellemetlen meglepetéseket okozni képes páncélos, páncélgránátos és lovas alakulatoktól. Tényszerűen el kell ismerni, hogy nem az arcvonalat tartó magyar 3. hadsereg ellenálló erejétől féltette a hadművelet végrehajtására kijelölt csapatait. De féltette, s ezt meg is mondta Sztálinnak. Haladékot kért, hogy több erőt csoportosíthasson a kijelölt támadási sávba. Sztálin azonban magabiztosan háritotta el a frontparancsnok kérését s politikai érdekekre hivatkozva ragaszkodott annak másnapi megindításához.

Október 29-én a szovjet 46. hadsereg, Slemin altábornagy vezetésével, a Duna-Tisza közén támadásba lendült. A magyar 23. tartalékhadosztály nem bírta a nyomást, a támadó ékek estig nyolc-tíz kilométerre behatoltak a védelembe. Slemin az Alpár-Kiskunfélegyháza terepszakaszról Kecskemét irányába még aznap este harcba vetette a 2., másnap hajnalban a 4. gárda-gépesített hadtestet. A magyar 3. hadsereg arcvonala összeomlott. November 2-án a szovjet csapatok délről elérték az Attila-vonal külső védődövét, ott azonban súlyos harcokba bonyolódtak és végleg elakadtak. Az Attila-vonal védelmére sebtében bevetett erők, így a magyar 10. gyalog- és 1. huszárhadosztály részei, Billnitzer Ernő vezérőrnagy rohamtüzér- és Kozma József ezredes légvédelmi

tüzérszoportja, a 8. és 22. SS-lovashadosztály részei, magyar és német riadó-, karhatalmi- és őrzészlóaljak a 3. hadsereg visszahátráló alakulataival együtt megállították és felmorzsolták a támadókat. Malinovszkijnak és tábornokainak lett igaza.

A menetből való elfoglalás kudarcra új koncepció kidolgozását tette szükségessé a szovjet hadvezetés számára. A november 4-i direktíva Budapest két oldalról történő bekerítését tartalmazta, immár távlati, s nem közvetlen célként határozva meg azt. Ekkor döntöttek arról, hogy a Kárpátalja és Kelet-Szlovákia határán lekötött, így Budapest térségétől messze álló 4. Ukrán Front helyett az időközben a Dél-Dunántúlra átkelt 3. Ukrán Frontot vonják be a magyar főváros elfoglalását célzó támadásba, a hadművelet fő terheit továbbra is viselő 2. Ukrán Front mellett.²⁹

Abekerítés csak karácsonyra valósult meg, több hadművelettel (1. illusztráció). Ezeket nincs most módunkban részletesen bemutatni, csupán néhány problémára mutatunk rá. Az egyes hadműveleteket és az azokat végrehajtó seregtesteket az 1. táblázat sorolja fel.

Idő	Végrehajtó alakulatok	Végrehajtott hadművelet
X.29.–XI.04.	sz. 46. hds.; 2., 4. gd. g. hdt.	kíséret Budapest bevételére menetből
XI.06.–18.	sz. 53. hds.	Budapest átkarolása északról – I. (Észak-Magyarország elfoglalása)
XI.06.–24.	sz. 27. hds.	Budapest átkarolása északról – I. (Észak-Magyarország elfoglalása)
XI.11.–27.	sz. 7. gd. hds.	Budapest átkarolása északról – I. (Észak-Magyarország elfoglalása)
XII.05.–09.	sz. 6. gd. hk., 7.gd. hds. Plijev-Igcs.	Budapest átkarolása északról – II. (a Börzsöny-hegység elérése)
XII.04.–10.	sz. 46. hds.	Budapest átkarolása délnyugatról (felzárkózás a Margit-vonalra)
XII.10.–15.	sz. 7. gd. hds.	Az Attila-I. vonal áttörése
XII.20.–26.	sz. 7. gd. hds.	Budapest bekerítése északról
XII.20.–26.	sz. 4. gd., 46. hds.	Budapest bekerítése délről
XII.24.–28.	sz. 23., 37. löv., 2. gd. g. hdt.	Buda környékének elfoglalása
XII.27.–I.01.	sz. 18. ö., 30. löv. hdt.; ro. 7. hdt.	szoros felzárkózás a pesti hídfőre
I.01.–09.	sz. 18. ö., 30. löv. hdt.; ro. 7. hdt.	Pest külső kerületeinek elfoglalása
I.01.–12.	n. III. pc. hdt.	a Margit-vonal Balaton–Velencei-tó közötti szakaszának visszafoglalása

²⁹ STYEMENKO i. m. 283–284.; MINASZJAN, M. M.: *Osztobozsgyenyije naródoj Jugo-Vosztocsnoj Evropü.* Moszkva, Vojenizdat, 1967. 309., 318., 332.

I.01.–12.	n. III. pc. hdt.; IV. SS-pc. hdt.	I. felmentési kísérlet (Konrad)
I.09.–15.	sz. 18. ö., 30. löv. hdt.; ro. 7. hdt.	Pest elfoglalása a Nagykörút vonaláig
I.07.–12.	n. III. pc. hdt.; IV. SS-pc. hdt.	I/a. felmentési kísérlet (Konrad II)
I.17.–18.	sz. 18. ö., 30. löv. hdt.	Pest belső kerületeinek elfoglalása
I.18.–26.	n. III. pc. hdt.; IV. SS-pc. hdt.	II. felmentési kísérlet (Konrad III)
I.19.–30.	sz. 37., 75. löv. hdt.	Buda külső kerületeinek elfoglalása
I.27.–II.11.	sz. 18. ö., 37., 75. löv. hdt.	Buda belső kerületeinek elfoglalása
II.11.	m. I. hdt.; n. IX. SS-hgy. hdt.	kitörési kísérlet Budáról
II.11.–13.	sz. 18. ö., 37., 75. löv. hdt.	a kitörés visszaverése, a budai hegyek átfésülése, a támpontok felszámolása
<p>Rövidítések a táblázatban: m.: magyar, n.: német, sz.: szovjet, ro.: román; hds.: hadsereg, hdt.: hadtest, lgcs.: lovas-gépesített csoport, pc.: páncélos, hk.: harcokosi, g.: gépesített, löv.: lövész, gd.: gárda, hgy.: hegyi, ö.: önálló.</p>		

1. táblázat: A budapesti csata szakaszai 1944–1945

Szovjet részről még ekkor sem lett volna szükség szerű, hogy Budapest hosszan tartó, súlyos harcok színterévé váljon. December végére leküzdötték a Karola-vonalat és a Margit-vonal keleti szektorát. Döntéshelyzetbe kerültek: támadjanak tovább északnyugat általános irányban, csak a feltétlen szükséges mértékben hagyva hátra a bekerítés arcvonalát tartó lekötő csapatokat Budapest körül, vagy állítsák le előnyomulásukat és fordítsanak jelentős erőt a nagyváros ostromára. Az utóbbi mellett döntöttek, s az ő oldalukról ez volt az a tényező, amely hadszíntérré változtatta a magyar fővárost.³⁰

A döntés miertjére jelenleg nem adható kimerítő válasz, ahhoz további szovjet levéltári kutatásokra volna szükség. Mégis, a probléma bizonyos vonatkozásai megközelíthetők. A szovjet csapatok utánpótlási vonalai az erdélyi és az alföldi hadműveletek után igen megnyúltak (bár éppen 1944 nyarán és őszén láthattuk annak példáit, hogy adott esetben ezt igyekeztek figyelmen kívül hagyni). Komolyabban jött számításba az erők kiegyenlítődése december végére. Az Ipoly és Garam közén ekkor már folyt a német LVII. páncéloshadtest ellentámadása, amelynek következtében Léva alól kellett visszafordítaniuk a 6. gárda-harcokosihadsereg főerőit. A Dunántúlra beérkezett a Varsó térségéből átcsoportosított IV. SS-páncéloshadtest. A Dél-Dunántúlon lévő 57. hadsereg így is sokkal nyugatabbra állt, mint a 2., 3. vagy 4. Ukrán Front bármely más seregteste, s vele szemben a német 2. páncéloshadtest egyre több erőt tudott felsorakoztatni. A szovjet vezetés, feltehetően tanulva az október/november fordulóján Budapest alatt elszenvedett kudarcból, nem kockáztatott, jöllehet egy újabb gyors előretörésnek lettek volna komoly eredménnyel kecsegtető céljai, így a zalai olajmezők és/vagy a Bécsi-medence elérése, illetve a balkáni német csoportosítás elvágása Németországtól.

³⁰ TóTH (1975) i. m. 100.

Nem zárhatók ki a döntésből a politikai és presztízsszemponatok sem. Sztálin egyszer már (a kiugrási kísérlet kudarcra után) úgy döntött, hogy Magyarországot a főváros elfoglalásával kapcsolja ki a német blokkból. Igaz, hogy november elejére a menetből való elfoglalás kísérlete kudarcot vallott, de Sztálin feltehetően nem változtatta meg két héttel korábbi véleményét. Meg lehetett győződve, hogy a főváros eleste után a még fegyverben álló magyar csapatok zöme nem folytatta a harcot, s ha Magyarország román vagy bolgár mintájú átállása nem is következik be, de kiválása a még német oldalon harcoló országok közül igen. Azt viszont még Sztálin is belátta, hogy november 7-ét a Magyarországon harcoló szovjet csapatok nem ünnepelhetik meg a magyar fővárosban, ehhez már túl kevés az idő, illetve nem áll rendelkezésre elegendő erő. Előtérbe került a két oldalról történő bekerítés, majd az ezt követő, előkészített ostrom koncepciója.

A döntésben szerepet játszhatott az időjárás is. Szergej Styemenko vezérezredes, a szovjet vezérkar hadművelési csoportfőnöke emlékirataiban esős, felhős, ködös időre panaszkodik. Leírja, hogy a „légierő úgyszólván alig tevékenykedett”, s a sáros utak megnehezítették az utánpótlást. (A romániai utakra gondolt, amelyeken a két front utánpótlását megoldották, az akkor viszonylag fejlett magyar úthálózat járható volt esős időben is.)³¹ Egy nagytávolságú támadáshoz elengedhetetlen a légierő támogatása és az utánszállítás folyamatossága, akár a Tuhacsevszkij-féle mélyhadművelélmélet, akár a német villámháborús minta alapján kívánják lefolytatni azt. A viszonylag kisebb területet érintő bekerítés és az azt követő módszeres ostrom inkább megvalósíthatónak tűnhetett ilyen körülmények között, mint a továbbtámadás erőltetése nyugati irányban.

Malinovszkij, részben a november 4-i direktíva elveinek eleget téve, nagyobb-részt saját elképzeléseit követve, széles arcvonalon, három főirányt kijelölve támadt és viszonylag lassan haladt előre Budapest keleti, majd északi irányú átkarolására. A szovjet főparancsnokságtól november 26-án kapott direktíva meg is róttá ezért s elrendelte, hogy egy irányban alakítson ki döntő fölény kiharcolására képes úgynevezett csapásmérő csoportosítást.³² Az ennek megfelelően december 5-én felújított támadás valamivel nagyobb ütemet ért el. Ezzel azonban még mindig csak a főváros északi irányú átkarolását valósították meg a vezetése alatt álló 2. Ukrán Front főerői.

Ekkor került előtérbe a 3. Ukrán Front jobbszárnya. Fjodor Tolbuhin marsall inkább alkalmazta a szűkebb sávban nagyobb erővel végrehajtott támadási modellt, mint Malinovszkij. A Dél-Dunántúlra átkelt 4. gárdahadsereg december elején megközelítette a Margit-vonal keleti szektorát. Ha képes az addigi ütemben folytatni támadását, napokon belül eléri a Margit-vonalat, amelyet nem védtek számottevő harcértékű csapatok. Ezt gondolhatta végig Malinovszkij, valamint azt, hogy az ő csapatai előtt ott áll a pesti oldalon a mélységben jól tagolt és jól megerősített Attila-vonal, a Margit-vonalon belül (a hadművelési mélységben) viszont a budai oldalt nem védi semmi, sőt senki.

Ebben az összefüggésben vet fel érdekes problémát a szovjet 46. hadsereg átkelése a Duna jobb partjára Ercsinél. Amikor december 4-én az erőszakos átkelés megkezdődött, a 4. gárdahadsereg támadó éle már közel járt a térséghez. 6-án Adonynál találkoz-

³¹ STYEMENKO i. m. 276.

³² TÓTH (1975) i. m. 62–64.; MINASZJAN i. m. 321–322.

tak is a két hadsereg ékei.³³ A 2. Ukrán Front parancsnoka maga rendelte el az átkelést, központi intézkedést nem kapott arra. Ha a 46. hadsereg igen sok áldozatot követelő, kellően elő nem készített, tüzérségi előkészítés nélkül megkezdett átkelése nem valósul meg, a Margit-vonalat csak a 3. Ukrán Front csapatai érik el. Malinovszkijnak, amennyiben presztízssokok vezérelték, csalódnia kellett: a Legfelsőbb Főparancsnokság a már átkelt 46. hadsereget átadta a 3. Ukrán Frontnak. Érdekes véletlen, hogy a november 7-i díszszemlén Tolbuhin részt vett s találkozott Sztálinnal, Malinovszkij nem.³⁴

Tolbuhinnak egyébként konkrét szerepe volt annak eldöntésében, hogy a szovjet hadvezetés a bekerítést és az ostromot választotta. December 10-én, amikor a 46. hadsereg nagyobb része már a Duna jobb partján állt, javaslatot tett a vezérkarnak, hogy célszerűbb a 3. Ukrán Front csapatait Budapest elfoglalására alkalmazni, mint tovább támadni velük nyugat felé. Ekkor kérte azt is, hogy a 46. hadsereget adják át neki.³⁵

A szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság Budapest bekerítésére és elfoglalására intézkedő december 12-i direktívája a Dunától nyugatra Tolbuhin javaslatait tükrözte, beleértve a 46. hadsereg átadását is.³⁶ (Nem zárható ki, hogy nem csupán Malinovszkij vezeték presztízsszempontok Tolbuhinnal, de Tolbuhint is Malinovszkijjal szemben.) Úgy tűnik, Budapest kérdésében Malinovszkij nehezkesebbnek bizonyult, mint Tolbuhin. A főváros bekerítésére vonatkozó hadműveleti tervet is a 3. Ukrán Front törzse nyújtotta be korábban, már december 15-én.³⁷ A 2. Ukrán Front törzse két nappal később készült el. A kétnapos eltérés nem befolyásolta a 20-án megindult offenzíva eredményét, de megnehezítette a szovjet vezérkar hadműveleteket koordináló munkáját. Megjegyzendő azonban, hogy a 12-i direktíva 2. Ukrán Frontra vonatkozó előírásai sok tekintetben meghagyták Malinovszkij 11-én a támadás megindítására jelentett elgondolását (a komplex hadműveleti terv nem azonos a vázlatos előzetes elgondolással).³⁸

A 3. Ukrán Front 4. gárda- és 46. hadseregének december 20-án indított támadása eredményeként karácsonyra elesett a Margit-vonal keleti szektora. 25-én a 46. hadsereg 10. gárda-lövészhadteste Szentendrénél nyugatról kijutott a Dunához, 26-án a 4. gárdahadsereg és a 18. önálló harcokocsihadtest (nem azonos a későbbiekben többször említett Afonyin-féle 18. önálló lövészhadtesttel) elfoglalta Esztergomot. A 46. hadsereg Buda körül kialakította a belső, a 4. gárdahadsereg a külső gyűrűt. A Csepel-sziget legnagyobb része ekkor már szovjet kézen volt. A pesti oldalon, a főerőivel Párkány irányába támadó 7. gárdahadsereg átkelt a Szentendrei-szigetre és csaknem teljesen elfoglalta azt. A pesti hídfőt védő csapatok a Margit-vonal áttörésének hírére december végére visszavonultak az Attila-vonal harmadik, legbelső védőövébe.

Magában az Attila-vonalban a harcok november eleje óta sosem szüneteltek, de előkészített, hadműveleti mélységű áttörést célzó támadás december utolsó dekádjáig nem érte a védőket. A pesti hídfőt délen november eleje, a menetből indított offenzíva kudar-

³³ MINASZJAN i. m. 323., 329.

³⁴ TÓTH (1975) i. m. 81.; STYEMENKO i. m. 286–287.

³⁵ TÓTH (1975) i. m. 105.

³⁶ TÓTH (1975) i. m. 104–106.; MINASZJAN i. m. 343.

³⁷ STYEMENKO i. m. 287.

³⁸ TÓTH (1975) i. m. 107.

ca óta a 46. hadsereg, majd annak dunai átkelése után a 18. önálló lövészhadtest támadta, kisebb erőkkel. A pesti hídfő keleti védelmi vonalaira november–december során fokozatosan, előrehaladásának függvényében zárkózott fel a 7. gárdahadsereg és a 6. gárdaharcoksihadsereg balszárnya. Ekkor került Pécel–Isaszeg térségébe a román 7. hadtest. Észak-Pest előtt csak december utolsó harmadának végén, a 20-i szovjet támadás során jelent meg a 30. lövészhadtest. Malinovszkij 18-án elrendelte, hogy a három hadtest 20-án, a főváros bekerítésére irányuló támadás megindításával egy időben kezdje meg a pesti hídfő közvetlen ostromát, s 23-án estére foglalják el azt a Duna vonaláig.³⁹

Az ostromot a szovjet seregtestek korábbi alárendeltségükben kezdték meg. A 2. Ukrán Front 7. gárdahadseregének 30. lövészhadteste (25. gárda-, 151., 155. lövészadosztály; parancsnok G. Sz. Lazjko vezérőrnagy) Észak-Pestet; a román 1. hadsereg, majd a 7. gárdahadsereg román 7. hadteste (2., 19. gyalog-, 9. lovashadosztály; parancsnok Nicolae Sova hadtesttábornok) Kelet-Pestet; a frontközvetlen 18. önálló lövészhadtest (66., 68. gárda-, 297., 317. lövészadosztály; parancsnok I. M. Afonyin vezérőrnagy) Dél-Pestet támadta. A budai oldalon a 3. Ukrán Front 46. hadserege állt: északon a 75. lövészhadtest (109., 113, 180. lövészadosztály; parancsnok A. Z. Akimenko vezérőrnagy), délen a 37. lövészhadtest (108. gárda-, 326., 320. lövészadosztály; parancsnok F. Sz. Kolcsuk vezérőrnagy).⁴⁰

A pesti oldalon a három hadtest folyamatosan tért át az ostromra az Attila-vonalban folytatott harcokból december utolsó és január első napjaiban. A budai oldalra kijutó két seregtest december végén a 2. gárda-gépesítetthadtest magasabb egységeivel (4., 5., 8. gárda-gépesített-, 37. gárda-harcoksidandár) megerősítve elfoglalta a Buda környéki falvakat, majd január 3-ától a német felmentési kísérletek miatt leállította támadását s csak január végén kapcsolódott be az ostromba, már a gépesített hadtest nélkül.⁴¹

Január 11-én hozták létre a 2. Ukrán Front közvetlen alárendeltségében a Budapesti Csoportot (Budapestszkaja Gruppa). Parancsnokságával Ivan Afonyin vezérőrnagyot bízták meg. Január 22-i sebesülését követően azt Ivan Managarov altábornagy, az 53. hadsereg parancsnoka vette át. Afonyin viszonylag önállóan vezette a csoportot, már hosszabb ideje egy frontközvetlen hadtestparancsnoki teendőit látta el. Nem kötődött Malinovszkijhoz, hadtestét csak november 14-én adták át a 4. Ukrán Fronttól (a 30. hadtesttel együtt) a 2. Ukrán Frontnak. Managarov inkább kötődött Malinovszkijhoz, az ostrom utolsó három hetében egyértelműen Malinovszkij elképzelései érvényesültek. A mérleg egy kicsit visszabilent Tolbuhin oldaláról Malinovszkijé.⁴²

A román 7. hadtestet január 15-én, a szovjet 30. lövészhadtestet 20-án kivonták a Budapesti Csoportból. A 30. hadtestet a 3. Ukrán Fronthoz, Budapesttől délre a Duna bal partjára vezényelték, a harmadik német felmentési kísérlet kezdeti sikeres térnyerése miatt, a román hadtestet a Felvidékre, a többi román seregtesthez, Sova tábornok

³⁹ TÓTH (1975) i. m. 115.; MINASZJAN i. m. 346.

⁴⁰ TÓTH Sándor: Budapesti csata. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997b. 58–59.; TÓTH Sándor: Budapesti csoport. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997c. 59.

⁴¹ TÓTH (1997b) i. m. 58–59.; TÓTH (1997c) i. m. 59.

⁴² TÓTH (1997b) i. m. 58–59.; TÓTH (1997c) i. m. 59.

erélyes tiltakozása ellenére. (Sovát névleg más miatt, valójában ezért nem sokkal később leváltották és bebörtönözték.) Pest január 18-i elesét követően a 18. hadtest átkelt Budára. A 37. és 75. hadtest csak 20-án lépett a Budapesti Csoport kötelékébe, s ezzel visszakerült a 2. Ukrán Front alárendeltségébe. Az ostromból kivette a részét a szovjet Dunai Katonai Flottilla, s annak 83. tengerészgyalogos dandárja. Ez utóbbi katonái mászták meg partraszállást követően a Gellért-hegyet a Duna felől, február 11-én.⁴³

Az ostromlók létszámát az őket ez ideig legjobban ismerő Tóth Sándor sem tudta pontosan összeállítani, teljes adatsort még a szovjet levéltárakban folytatott kutatásai során sem bocsátottak rendelkezésére. Január 1-jére a három pesti hadtestre 66 900 főt ad meg.⁴⁴ Ha ehhez hozzáadjuk a két budai lövészhadtestet (a gépesíthethadtestet nem), a Budapesti Csoportot megerősítő (Finnországból hozott) két lövészadosztályt, egy harcokcsi- és hat nehézüzér dandárt, a támogató flottillát, tengerészgyalogos dandárt és csatarepülő-hadtestet, akkor túlhaladjuk a 150 000-es számot. Ungváry Krisztián 156 000 ostromlót mutat ki január 1-jén, de maga is hozzáteszi a körülbelül jelzöt.⁴⁵

A védők létszámáról sincs pontos adatsorunk. A gyűrű a Dél Hadseregcsoport december 30-i jelentése szerint 95 000 fő (ebből 45 000 német) körül zárult be.⁴⁶ Hingyi László számításai szerint a védők összlétszáma nem haladta meg a 70 000 főt. 28 000 német és 29 000 magyar katona, továbbá 2 000 fő hadikórházi személyzet és 2 000 nyilas fegyveres jelenlétét tekinti bizonyítottnak, amihez még hozzá kell számolni az önkénteseket és az alkalmi harccsoportokba (esetenként fegyveres kényszerrel) besorozottakat (összesen nem több mint 1 000 főt).⁴⁷ Ungváry Krisztián nagyságrendileg hasonló, 79 000 fős védősereget mutat ki, amelyből 38 000 volt magyar.⁴⁸ Gosztonyi Péter 70 000 fővel számol, azon belül 37 000 magyar katonával.⁴⁹

A szovjet vezérkarnak a 2. Ukrán Front 188 000 védőt jelentett.⁵⁰ Ezt a számot, amit (Tóth Sándor kivételével) az 1989 előtti magyar szakirodalom is átvett, semmilyen ismert levéltári forrás sem támasztja alá. Malinovszkij ragaszkodott az ostrom elhúzódsát – szerinte – igazoló magas számhoz, s februárban produkálta is az ennek megfelelő hadifogoly-mennyiséget. Ekkor terjedt el az a szovjet gyakorlat, hogy a fogságba esett katonákat, ha számuk kevésnek tűnt, összefogdosott civilekkel egészítették ki.

A katlanban rekedt német részről a 8. és 22. SS-lovashadosztály (a Florian Geyer és a Maria Theresia), a 13. és a Feldherrnhalle páncélosadosztály (utóbbi 1. ezrede nélkül), a 271. népi gránátoshadosztály egy zászlóalja, a 239. rohamlöveg dandár részei, az 1. és 12. SS-rendőrezred, a 102. SS-Polizei-harcokocsiszázad, a 12. légvédelmi tüzéradosztály, a lengyel és ukrán legénységű Galizien-2. SS-dandár 201. nehéztü-

⁴³ TÓTH (1997b) i. m. 58–59.; TÓTH (1997c) i. m. 59.

⁴⁴ TÓTH (1975) i. m. 207.

⁴⁵ UNGVÁRY i. m. 75–77.

⁴⁶ HL KTB 897/b. 31.XII.44.

⁴⁷ HINGYI László: Budapestten bekerített alakulatok. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997a. 58.

⁴⁸ UNGVÁRY i. m. 65–71.

⁴⁹ GOSZTONYI (1989a) i. m. 157.

⁵⁰ ZAHAROV, M. V.: *A 2. és 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944–1945.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1973. 230.

zérosztálya (lövegei nélkül), a Luftwaffe táborig repülőcsoportja, nyolc riadózászlóalj, sok kisebb alakulat, köztük a segédszolgálatot teljesítő Deutsche Jugend.⁵¹

Magyar részről gyűrűbe szorultak a 10. gyalog-, a 12. tartalékadosztály, az 1. páncélos- és az 1. huszárhadosztály részei, a Billnitzer-csoport (1., 6., 7., 10., 13., 16., 24. rohamtüzérszázad részei), a Kozma-csoport (budapesti légvédelmi-tüzérszázad: I., 201., 206., 207., 208. légvédelmi-tüzérszázad, 52. páncélozott önjáró /Nimród/ gépágyúzászlóalj), a különleges műszaki parancsnokság és alárendelt alosztályai (201., 202., 203. különleges műszaki-, 101. helyreállító-zászlóalj), más műszaki csapatrészek (VIII., IX. utász-zászlóalj, VI/2. utász-, 112., 153. kerékpáros utász-, VII., VIII. táborig pótotász-, 72/101., 72/106. nagyfeszültségű villamos akadályszázad, 134., 138., 401., 404. hadihídoszlop, I/1–2., III/1–2. honi építő-, 101., 102. rohamcsónakszázad), a Budapest őrszázlój, öt csendőrszázlój (besztercei, galántai, pécsi, székelyudvarhelyi, zilahi), 12 különféle üteg és négy különféle század.⁵²

Korábban kezdték szervezni, de Budapest védelmére alakult meg az 1–2. egyetemi rohamzászlóalj, a rendőr rohamzászlóalj, a Prónay-különítmény és a Vannay-zászlóalj. Az ostrom során alakult meg öt területi és három 'szakmai' harcoló hungarista-harccsoport (csepeli, zugló-kőbányai, belvárosi, Buda-hegyvidéki, észak-pesti, illetve MÁV, BSZKRT, Posta), a nyilas Fegyveres Nemzetszolgálat néhány különítménye (általában kerületenként egy, de pontos számuk nem ismert), s a budapesti csata idején építettek három páncélvonatot is. További fegyveres erőt jelentettek a kerületi kisegítő karhatalmi (KISKA) zászlóaljak, bár közöttük magukat Kiskás alakulatnak álcázó ellenálló csoportok is voltak, így a védők létszámához ezeket nem számoljuk hozzá.⁵³

A német és a magyar alakulatok sem fegyverzetük, sem létszámuk tekintetében nem érték el a hadrendben meghatározott 'kellálladékokat', sőt harcértékük az elszenvedett veszteségek nyomán és a kellő utánpótlás hiányában folyamatosan csökkent (nem így a szovjeteké). Ennek következtében napról napra szűntek meg, illetve olvadtak egybe alakulatok. A harcok során az éppen 'kéznél lévő' csapatrészekből rendre alakultak (majd szűntek meg) alkalmi harccsoportok, igen gyakran vegyes (német–magyar) állománnyal. Ilyen volt – többek között – a zömmel a II. kerületben

⁵¹ HINGYI (1997a) i. m. 58.; UNGVÁRY i. m. 71.

⁵² HINGYI (1997a) i. m. 58.; UNGVÁRY i. m. 67.

⁵³ HINGYI László: Egyetemi rohamzászlóalj. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997c. 88.; HINGYI László: Hungarista harccsoport. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997d. 184.; HINGYI László: Páncélvonatok (II.). In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997f. 363–364.; HINGYI László: Rendőr-rohamzászlóalj. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997g. 383.; HINGYI László: Vannay-különítmény. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997h. 462–463.; BONHARDT Attila: Nemzetőrség. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997. 338.; OPÁL Sándor: Prónay-különítmény. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997. 373.; UNGVÁRY i. m. 88–97.

harcoló Kampfgruppe Europa vagy a Hamzsabégi úti vasúti töltés vonalán küzdő Drei Eck-csoport.

Budapest védői között a magyar és német katonákon kívül kisebb számban képviseltették magukat osztrákok, norvégek, lengyelek, ukránok (kétszeresen is: a Waffen-SS katonái és upások), szlovákok (a Margit-vonalat építő 1. szlovák műszaki hadosztály néhány katonája), oroszok, tatárok, elzászi franciák, finnek, flamandok, svédek.⁵⁴

Az Attila-III vonalon belül hat védőállást építettek ki. Az első reteszállás volt észak felől. Rákos vasútállomásnál vált el az Attila-III vonaltól és a Rákos-patak déli partja mentén a Dunáig húzódott. A második teljes félkört zárt be, tulajdonképpen ez jelentette a csökkentett területű pesti hídfőt. A külső körút (Könyves Kálmán, Hungária, Róbert Károly körút) vonalában építették ki. A harmadik ennek reteszállása volt, arccal északnak. A Józsefvárosi és a Keleti pályaudvar elágazásánál vált ki a másodikból, a Kerepesi útig a vasút, onnan az Aréna (ma Dózsa György) út, majd a Dráva utca vonalán húzódott a Dunáig. A negyedik ismét teljes félkört leírva a belső kerületeket védte. A Haller út–Orczy út–Fiumei út–Rottenbiller utca–Szinyei Merse utca–Ferdinánd-híd–Csanády utca vonalában létesítették. Az ötödik a nagykörút, a hatodik a kiskörút mentén épült ki. E kettő már a pesti hídfő kiürítésének fedezésére szolgált. Megerősített támpontok rendeztek be a Népligetben, a Kerepesi temetőben és a Városligetben.⁵⁵

A budai oldalon nem építettek ki előre berendezett védővonalakat. A hevenyészett védőállásokat december végétől, a harcok közben a Margit-szigeten, a Ferenc-hegyen, a Törökviszen, Pasaréten, az Orbánhegyen, a Farkasréti temetőben, a Sas-hegyen (e kettő a budai védelem kulcsponyjává vált) és a Kelenföldi pályaudvartól a déli vasúti híd felé tartó vasút töltésén építették ki. A belső védőövet a Margit körút–Alkotás út–Kis-Gellért-hegy–Gellért-hegy vonalában alakították ki. Arccal északnyugatnak reteszállás húzódott a Kékgolyó utca–Németvölgyi út–Mártonhegyi út mentén, illetve arccal délnyugatnak a Horthy Miklós (ma Bartók Béla) úton. Különösen megerősítették a Műszaki Egyetemet, a Gellért-hegyet (Citadellát) és a Várat.⁵⁶

A budai oldalon azért nem építettek ki előre védelmi vonalakat, mert sem a német, sem a magyar hadvezetés nem számított a Margit-vonal keleti szektorának ilyen gyors áttörésére. Igaz, Friessner többször is felhívta az OKH figyelmét a Margit-vonal gyengeségeire, de három napnál azért több ellenállóerőt remélt, főleg, ha beérkeznek az általa kért erősítések. A gyors áttörés meglepetésként érte a Dél Hadseregcsoport parancsnokságát. Hitler az ekkor már tőle megszokott módon reagált: leváltotta Friessnert és a német 6. hadsereg parancsnokát, Maximilian Fretter-Pico tüzérségi tábornokot. A Dél Hadseregcsoport parancsnoka Otto Wöhler gyalogsági tábornok, a 6. hadseregé Hermann Balck páncélos tábornok lett.⁵⁷ Ők eredményesebben vezették ugyan a hadműveleteket, de a Budapest térségében kialakult helyzeten már nem tudtak változtatni.

A 'Budapest-erőd' parancsnokságát is meglepte a Margit-vonal áttörése. Budán nem

⁵⁴ UNGVÁRY i. m. 71–72.; Az upásokat illetően: az Ukrajna függetlenségéért harcoló Ukrán Felkelő Hadsereg (Ukrainszka Povsztanszka Armija) néhány, a magyar 1. hadsereg eredeti csapatrészeivel idáig visszavonult partizánja. (Bővebben lásd: *Hadtudomány* 1995/3.; *Kárpátalja* 1993/4.)

⁵⁵ TÓTH (1975) i. m. 205–206.; UNGVÁRY i. m. 119.

⁵⁶ TÓTH (1975) i. m. 205–206.; UNGVÁRY i. m. 119.

⁵⁷ FRIESSNER, Hans: *Verratene Schlachten*. Hamburg, Holsten Verlag, 1956. 205–207.

állomásoztattak számottevő erőt, a 8. SS-lovashadosztályt 24-én késő délután kezdték átcsoportosítani Budára. Azt, hogy a szovjet csapatok elérték Budát, 24-én tudták meg, amikor egy harcfelderítő járőr ellenállás nélkül befutott a Szépilona Villamosremízig.

Friessner megpróbálkozott a Margit-vonal áttörésének megakadályozásával. Utolsó intézkedésével 23-án megkísérelte Pestről kivonni és Martonvásárnál harcba vetni a 8. SS-lovashadosztályt a szovjet (akkor még csak) betörés elreteszelésére és a Margit-vonal védelmi rendszerének helyreállítására. Egyidejűleg leszűkítette volna a pesti hídfőt az úgynevezett csökkentett területűre (lásd fent). Engedélyeztetés végett feletteseihez fordult. Guderian támogatta, de Hitler megtiltotta az átcsoportosítást és a hídfő leszűkítését, újfent elrendelve annak háztól házig való védelmét.⁵⁸ Ekkor váltotta le Friessnert, aki valószínűleg akkor sem kerülte volna el lecserélését, ha azonnal, önállóan cselekszik. De lelassíthatta volna a szovjet csapatok térnyerését Északkelet-Dunántúlon és időt hagyott volna a fővárosi védőseregnek a budai oldal megerősítésére.

Hitler december 24-én utasítást adott, hogy Varsó alól a IV. SS-páncéloshadtest (3., 5. SS-páncélosadosztály, a Totenkopf és a Wiking) azonnal induljon útnak a Dunántúlra és vágjon utat a körülrárt Budapesthez. Erről Guderian értesítette Balckot és Pfeffer-Wildenbruchot, hozzátéve a Führer határozott utasítását a pesti hídfő további tartására.⁵⁹ Utóbbi 28-án megismételte, mikor Pfeffer-Wildenbruch jelentette neki, hogy az előző nap elhatározták a kitörést nyugati irányban.⁶⁰

A lakosságot is meglepetésként érte a bekerítés. November eleje óta megszokta a közeli ágyúzást. Paradox módon még örült is a front közelségének, mivel ez azzal (is) járt, hogy az angol–amerikai stratégiai légierő felhagyott a főváros bombázásával. Kitelepítéséről december folyamán már mind kevesebb szó esett. Eleinte a nyilas vezetés tervezte azt, de szállítókapacitás hiányában egyre halasztották, végül elálltak tőle. Egyrészt a propaganda okán az emberek (félrevezető) megnyugtatásáért, másrészt azért, mert a szovjet csapatok előrehaladása egyre reménytelenebbé tette a végrehajtást. December 24-én délelőtt, amikor a gyűrű már majdnem bezárult, a férfiak karácsonyi bevásárlásaikat intézték, feleségeik az ünnepi fogásokat készítették. Jártak a buszok, villamosok, taxik, játszottak a színházak és a mozik, vendégeket fogadtak az éttermek és a kocsmák. Az emberek az óvóhelyekre csak január elejétől húzódtak le.

VITAKÉRDÉSEK

Az ostrom lefolyásáról nincs módunk részletesen szólni. Azt Tóth Sándor és Ungváry Krisztián jegyzetekben idézett könyvei részletesen tartalmazzák, előbbi elsődlegesen a szovjet–román, utóbbi a német–magyar csapatok harcainak vonatkozásában. Ismert a gyűrűbe zárt főváros felmentését célzó német támadások lefolyása is.⁶¹

⁵⁸ FRIESSNER i. m. 204–205.

⁵⁹ TÓTH (1975) i. m. 146–147.

⁶⁰ GOSZTONYI (1992) i. m. 230.

⁶¹ BORUS József: A Budapest felmentésre indított német „Konrad” hadműveletek. In: RAVASZ István (szerk.): *A budapesti csata 1944–1945*. Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994. 147–158.

Problematis, sőt kényes az ostromlókhoz, illetve a védőkhöz csatlakozott magyar önkéntesek kérdésköre. Az utóbbiak zömmel azért jelentkeztek, hogy megmeneküljenek a nyilasok zaklatásaitól, a kényszersorozásoktól, s hogy jobb (élelem)ellátásban részesüljenek, mint a polgári lakosság. Természetesen voltak olyanok is, akik elvből vagy meggyőződésből álltak be valamely önkéntes harccsoportba. Ugyancsak a túlélés vágya motiválta azok többségét is, akik átálltak a szovjet csapatokhoz. Döntő többségük fogságba esve inkább jelentkezett, mint elindult Szibéria felé. Köztük is voltak meggyőződésből harcolók, de olyanok is, akiket géppuskával hajtottak maguk előtt az NKVD-s katonák. Az 1945. január 20. (az Ideiglenes Nemzeti Kormányval kötött fegyverszünet napja) óta hivatalosan is szovjet kötelékben harcolt mintegy 20 magyar önkéntes századot február 12-én Kelenvölgyben a Budai Önkéntes Zászlóaljba vonták össze, amely 2 534 fővel 15-én alakult Budai Önkéntes Ezreddé. Parancsnokságát a 11-én átállt Variházy Oszkár alezredes, a 6. gyalogezred parancsnoka vállalta.⁶²

A körülfárt csapatok ellátására két út kínálkozott. Kevésbé volt sikeres az uszályok leúsztatása a Dunán. December 30-án egyet indítottak, ami Leányfalu fölött zátonyra futott, de a magyar rohamcsónak-csoport éjszakánként szállítmányának java részét behozta Óbudára. A klasszikus módszer a léghíd kiépítése volt. A 4. német légiflotta kötelékében december 29-én állították fel a Budapesti Légiellátó Csoportot. A Gerhard Conrad mérnök altábornagy irányította, február 10-én megszüntetett csoport napi átlagban 47 tonna utánpótlást juttatott be a védőknek. Ez alig érte el a 80-100 tonnára becsült napi szükséglet felét, de az eredményességi arány jobb volt a sztálingrádi léghídnál.⁶³

A kiépített repülőtereket a csoportba beosztott német–magyar repülők nem vehették igénybe. Ez eleve megnehezítette tevékenységüket a Sztálingrádnál tapasztaltakhoz képest, hiszen ott két repülőter is (a pityomnyiki főreptér sokáig, a gumraki tartalék majdnem végig) a Luftwaffe rendelkezésére állt. A budaörsi repülőter december 24-én, a ferihegyi 27-én, a mátyásfüldi 30-án szovjet kézre került. A Lóversenypályán kialakított szükségrepülőteret sem használhatták sokáig. Január 5-én az ostromlók elérték a Fehér utat s már kézi fegyverekkel lőtték a le- és felszálló gépeket. 9-én a Lóversenytér elesett. A Csepel-szigeten lévő szükségrepülőter 6-án esett el. Csak a már belőtt Vérmező maradt, de annak északi sarkát is elérték január 30-án a szovjet ékek. A csoport legeredményesebb módszere az ejtőernyős tartályledobás volt, illetve az eleve törőleszállásra tervezett DFS-230 vitorlázógépek bejuttatása. Néhány gép február 13-án és 14-én még utánpótlást dobott a kitöréskor kijutott csoportoknak a budai hegyekben.⁶⁴

Máig a legkényesebb a parlamenterek kérdése. Malinovszkij és Tolbuhin részt vett a sztálingrádi csatában, majd több nagyváros ostromában. Tapasztalataik alapján egyrészt kímélni kívánták erőiket, másrészt szerették volna csökkenteni a magyar főváros mint erőd leküzdésére fordítandó időt. A szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság december 27-én adott engedélyt ultimátum átadására. 28-án este és 29-én reggel hangszóró-

⁶² TÓTH Sándor: Budai Önkéntes Ezred. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997a. 55.

⁶³ HINGYI László: Budapest légi ellátása. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997b. 56–57.

⁶⁴ HINGYI (1997b) i. m. 56–57.

kon közölték a parlamenterek útvonalát. Steinmetz Miklós százados, a 2. Ukrán Front követe az Üllői úton, Ilja Osztapenko százados, a 3. Ukrán Front követe a Budaörsi úton indult meg a város irányába. Steinmetz gépkocsija Pestszentlőrinc belterületén felrobbant, Osztapenko bejutott a 8. SS-lovashadosztály parancsnokának harcálláspontjáig, majd visszafelé a Budaörsi úton aknavetőtűzbe került. Mindketten hősi halált haltak. Pfeffer-Wildenbruch Osztapenko borítékát bontatlanul küldte vissza.⁶⁵

A történetek értékeléséről két, alapvetően eltérő változat ismert. Az időben első, egyben 1989 előtt Magyarországon hivatalosan elfogadott változat szerint Steinmetz gépkocsiját szemből lőtték ki gépágyúval, miközben közeledett a védelem peremvonalához, Osztapenkót küldetésének végeztével, visszatérés közben hátulról lőtték le. Steinmetz halálának az őt a senki földjéig elkísérő Nyecseporuk alezredes, a szovjet 66. gárda-lövészadosztály helyettes törzsfőnöke tanúja volt. E változat szerint Pestszentlőrinc belterületén haladt befelé a főúton, kibukkant egy bukkanó felett, amikor a gépágyúlövedék érte. A már eltalált dzsip futott rá egy harckocsiaknára s robbant fel. Steinmetz mellében a boncolási jegyzőkönyv szerint két géppuskalövedéket találtak. Nem tisztázott, hogy a tüzelés a robbanás előtt vagy után kezdődött. Osztapenko halálának társa, Orlov főhadnagy volt tanúja, elbeszélése alapján Csebotarjev vezérőrnagy, a szovjet 316. lövészadosztály parancsnoka rekonstruálta a történeteket. Osztapenko először nem tudott elindulni, mert a peremvonalban tapasztalt mozgásra a németek tüzet nyitottak. Fél óra késéssel elindulhatott, a fehér zászlóval közeledő dzsipre senki nem nyitott tüzet. Osztapenko ekkor már Sahvorosztov őrnagytól, az 1077. lövészszereg törzsfőnökétől tudott Steinmetz haláláról. Visszaúton tüzet kapott, az aknavetőtűz a német vonalak mögül érkezett. Osztapenko hátában aknagránátrepeszeket találtak.⁶⁶

A másik változat szerint a hadikövetek indulása ugyanígy történt, a folytatás azonban másként alakult, szó sem volt szándékos gyilkosságról. Steinmetz gépkocsija aknára futott, előzőleg nem lőtték rá gépágyúval. A kiépített védőállás előtt, a főútvonalon harckocsiaknákat telepítettek, amelyeket nem álcáztak, azok jól láthatóak voltak. A vecsés–pestszentlőrinci utat lezáró magyar páncéltörőszázad parancsnoka, Litteráti-Loótz Gyula főhadnagy látta a közeledő dzsippet. Előreküldött egy őrmestert, aki magyarul kiabált: „Vigyázz, az útkereszteződés aláaknázza!” Az aknamezőhöz érve a dzsip nem állt meg, vezetője kerülgetni kezdte az aknákat. Az egyik manővert rosszul számította ki, a dzsip felrobbant. A robbanást tűzpánik követte, mégpedig mindkét oldalról.

Steinmetz halálát a robbanás okozta, ezt bizonyítják a testében talált repeszek. A géppuskalövedékek a tűzpánik következtében érték a már halálosan sebesült tisztet. Osztapenko későn ért vissza a német peremvonalba. A szemközti szovjet lövészszereg első vonalából, kézfegyverekből nem lőtt senki, de a szovjet tüzéség már megnyitotta a (szokásos) tüzet, mivel letelt a tűztilalom időtartama. Lőtték az aknavető is, de nem a parlamenterek átlépési pontján lévő 1077. lövészszereg saját aknavető alegységei. Josef Bader, aki be- majd visszakísérte Osztapenkót, Gosztonyi Péternek elmondta: mire visszaértek a legkülső német állásokba, azokon már a szovjet aknavető tüzé feküdt.

⁶⁵ Tóth Sándor: Parlamenterek Budapesten. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997d. 365–366.

⁶⁶ Tóth (1975) i. m. 217–223.

Maradásra kérte Osztapenkót, aki azonban parancsára hivatkozva elindult a senki földjén. Ekkor érte a halálos találat. Bader SS-Scharführer szerint a szovjet tüzezek csak a mozgást észlelték, azt nem láthatták, hogy saját parlamentერიк indult feléjük. Egy gyakorlott irányzónak nem okozhatott gondot a kis csoport eltalálása. Az, hogy Osztapenko hátulról sebesült meg, csak annyit jelent: a gránát a kis csoport mögött robbant.⁶⁷

Baki József peštszentlőrinci helytörténész saját kutatásai alapján vitatja a második verzióban Steinmetz halálának körülményeiről leírtakat, de azt nem állítja, hogy a hadikövet halálát szándékosan idézték volna elő a németek. Baki alapvetően Litteráti-Loótz leírását vitatja, szerinte az ütegparancsnok nem láthatta végig a történeteket.⁶⁸

A közvetett bizonyítékok a második változatot támasztják alá. Nem tudunk olyan esetről, amikor a németek parlamentereket gyilkoltak volna meg. Sem Steinmetzet, sem Osztapenkót nem léptették elő posztumusz, s nem tüntették ki a Szovjetunió Hőse címmel (igaz, mindketten megkapták a Vörös Zászló Érdemrendet). Pfeffer-Wildenbruch több mint tíz év múlva tért haza szovjet fogságából. De hazatérhetett, márpedig vezető beosztású SS-főtiszteket parlamenterek meggyilkoltatásánál kisebb háborús bűnökért is ítélték a Szovjetunióban halálra. Csupán egy alkalommal hallgatták ki a parlamenterek halálával kapcsolatban, a Ljubljanka börtönben. 25 évre szóló ítélete abban a periódusban született, amikor Sztálin eltörölte a halálos ítéletet (rövid időn belül visszaállította), de büntetése mintegy felének letöltése után hazaengedték, fel sem merült perének újrafelvétele. Hindy Ivánt kivégezték itthon, de halálos ítéletének indoklásában nem szerepel a parlamenteri-ügy, alapvetően 1944. október 15–16-i magatartása miatt végezték ki. A Steinmetz-üggyel kapcsolatban a szovjet fogságban perbe fogták Erich Klein századost, a Feldherrnhalle-páncélosadosztály Budaörsi út térségben települt I. tüzérosztályának parancsnokát. 25 évre ítélték ugyan, de 1953-ban szabadon engedték, sőt 1993-ban az orosz Legfelsőbb Katonai Ügyészség rehabilitálta őt.⁶⁹

Perdöntő korabeli dokumentum egyik változatot sem igazolja vagy cáfolja. Abban – megítélésem szerint – nem lehet vita, hogy Steinmetzet és Osztapenkót hősi halottnak kell tekinteni akkor is, ha aknára hajtottak, illetve saját tűzben estek el: küldetésük közben érte őket a katonavég.

Felmerült egy harmadik elképzelés is az egyik parlamenteri-re vonatkozóan. Nagy Domokos Imre Osztapenko szállásadóője, Czoborczy Györgyné (Földvári Mária) visszaemlékezésére hivatkozva lehetségesnek tartja, hogy Osztapenko túlélte az esetet, s ebből levonja a következtetést, hogy a parlamentert később az NKVD tette el láb alól, s annak tulajdonítja a meglévő papírok, például a boncolási jegyzőkönyvek keletkezését is. E feltételezés nem mellőzi a logikát, ám levéltári dokumentumok nem támasztják alá.⁷⁰

⁶⁷ GOSZTONYI Péter: A szovjet hadikövetek halála Budapest határában 1944 decemberében. In: GOSZTONYI Péter: *Háború van, háború! Újabb szemelvények Magyarország második világháborús történetéből (1941–1945)*. Budapest, Népszava, 1989b. 129–149.

⁶⁸ Baki József tanulmányának és levelezésének fénymásolata a szerző birtokában.

⁶⁹ BAKI 52., 53. jegyzet.; UNGVÁRY i. m. 109.

⁷⁰ Nagy Domokos Imre kézírata. A szerző birtokában.

A témához kívánkozik három kiegészítés. Ungváry Krisztián szerint egy harmadik szovjet parlamenti is elérte a német vonalakat a kérdéses napon (nevét nem sikerült kiderítenie). A 30. lövészhadtesttől érkezett lovon és bejutott a 13. páncélosadosztály parancsnokához, Gerhard Schmidhuber vezérőrnagyhoz, aki telefonon jelentést tett Pfeffer-Wildenbruchnak, ám ő elutasította az ultimátumot. A szovjet tisztnek nem esett bántódása. Az esetről más feldolgozásokban nem olvashatunk.⁷¹

A másik kiegészítés az, hogy a parlamenterek küldetését megelőzően, december 26-án a szovjet szervek négy hadifoglyot tettek át a fogaskerekű vasút felső szakaszán, a 'Festung Budapest' parancsnokának címzett megadási felszólítással. Pfeffer-Wildenbruch ezt rádión jelentette a Dél Hadseregcsoport parancsnokságának, majd annak parancsára repülőgépen kijuttatta őket Pápára. Németországi kihallgatásuk után Wilhelm Keitel tábornagy, az OKW (Oberkommando der Wehrmacht, Véderő Főparancsnokság) főnöke körtávíratot küldött valamennyi erőd (Budapest, Breslau, Glogau, Königsberg, Küstrin, Posen) és hadseregcsoport parancsnokának, amelyben megtiltotta hadikövetek fogadását, elrendelte azok visszautasítását még a saját vonalak előtt, de nem rendelte el a rájuk való tüzelést. Ez a parancs viszont csak 1945. január 17-én kelt.⁷²

A harmadik az, hogy – jelenlegi ismereteink szerint – a II. világháború során egyetlen esetben fordult elő parlamenti való szándékos tüzelés. 1944. szeptember 3-án Georg Zwade vezérőrnagyra, a német LXXII. különleges rendeltetésű hadtestparancsnokság megbízott parancsnokára lőttek rá a románok, amikor Brassó térségében, fehér zászlóval, előzetes értesítést követően megkísérelte a front átlépését, hogy a Romániában élő népi németek ügyében tárgyalásokat folytasson a román hatóságokkal.⁷³

Máig lezáratlan probléma a kitörési kísérlet indulásakor tapasztalt igen élénk szovjet tüzérségi tűz, illetve a kitörésben részt vettek és a kijutottak létszáma. Láttuk, hogy a 'Budapest-erőd' parancsnoksága már december 28-ára kitörést tervezett, s terv készült január 1-jére is. Hitler mindkettőt kategorikusan megtiltotta – ekkor még tábornokaival együtt bízott a felmentő támadásban. Lindenau január 18-ára is készített egy újabb tervet, de a Führer 16-án ezt is elutasította (igaz, engedélyezte a pesti hídfő kiürítését, a visszavonulást a budai oldalra). A negyedik, egyben utolsó tervet február 11-ére készítették elő. Pfeffer-Wildenbruch 10-én délután rendelte el a gyülekezést a Várban. A kitörés tervét 11-én 15 órakor ismertették a német seregtestek vezérkari főnökeivel, azok 16 órakor az ezredparancsnokokkal. A német csapatokat és a magyar seregtestparancsnokokat 18 órakor tájékoztatták. Ekkor értesült Hindy is a tervről – Hingyi László szerint. 19:45-kor tájékoztatták Balck tábornokot, nehogy ismét tiltó parancsot kaphassanak, majd a rádiót használhatatlanná tették. A kitörés 20 órakor indult meg.⁷⁴

⁷¹ UNGVÁRY i. m. 112.

⁷² UNGVÁRY i. m. 112–114.; BAKI 7.; Hingyi László elmondása a szerzőnek a IX. SS-hegyihadtest rádiósával történt interjú alapján.

⁷³ HL KTB 895./ 3.IX.44. 7.208.268-7.208.269. felvétel.

⁷⁴ HINGYI László: Kitörési kísérlet. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997e. 230–232.; UNGVÁRY i. m. 107., 177–180.

A védők állományát február 11-én a kutatók eltérően adják meg. Levéltári források alapján a pontos számok nem állapíthatók meg. A 2. táblázatban⁷⁵ a második és harmadik sor adja meg a védők összlétszámát, a negyedik–tizedik sor nem tartalmazza a bent maradt (el sem indult vagy visszafordult) katonák számát. A nullára végződő adatok becsültek, illetve kerekítettek.

	Tóth Sándor	Veress D. Csaba	Gosztonyi Péter	Hingyi László	Ungváry Krisztián
Német védő	24 000	24 000	22 000	23 000	24 000
Magyar védő	20 500	20 000		30 000	20 000
Német kitörő				14 000	
Magyar kitörő			4 000	4 500	
Kitört összesen	4 000			10 000	16 000
Elesett		4 700		3 000	5 000
Fogságba esett		1 400		1 000	
Eltűnt				52 000	700
Átjutott	624	624	785	785	700

2. táblázat: A védők állománya 1945. február 11-én

A számításokat összevetve megállapítható, hogy február 11-én körülbelül 20-24 000 német és körülbelül 20 000 magyar katona alkotta a védősereget. Ebből az újabb kutatások szerint több mint 10 000 fő tudott áttörni a szovjet állásokon, de körülbelül 700 főnek sikerült csupán átjutnia a saját csapatokhoz. A kitörők nagy része elesett, a 'csellengők' egy részét elfogták a budai hegyekben, más része eltűnt (magyarországi és Buda környéki svábok lévén hazamentek és elrejtőztek). A többzres különbségre a levéltári források nem adnak kielégítő magyarázatot, az valószínűsíthetően a zárójeles tagmondatban rejlik.

A szovjet tüzérség a kitörés idején erős tűzzel árasztotta el a Várat és az onnan kivezető utakat. A kutatók többsége a tűz megnyitását pontosan 20 órára teszi, vagyis a kitörés megindításának időpontjára. Egyedül Ungváry Krisztián fogalmaz úgy, hogy a szokásos tüzérségi tűz a kitörés megindulásának hatására fokozatosan erősödött fel, s 22-23 óra körül érte el csúcspontját. A kitörés szó szerint vérbe fulladt. Valószínűsíthető, hogy a szovjet Budapesti Csoport parancsnoksága tudomást szerzett a készülő kitörésről (ezt Ungváry sem tartja lehetetlennek). Máig ismeretlen azonban, mi módon.⁷⁶

A Feldherrnhalle páncélosadosztály irányítását átvevő Helmuth Wolff alezredes – önhatalmúlag – 18 órakor a Vérmezőn megindította a kitörést (nem a meghatározott

⁷⁵ TÓTH (1975) i. m. 261–262.; GOSZTONYI (1992) i. m. 237.; UNGVÁRY i. m. 176., 186–187., 197., 199.; HINGYI (1997e) i. m. 230–232.; VERESS D. Csaba: *A Dunántúl hadi krónikája*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1984. 192–193.

⁷⁶ TÓTH (1975) i. m. 261–262.; GOSZTONYI (1992) i. m. 237.; UNGVÁRY i. m. 176., 186–187., 197., 199.; HINGYI (1997e) i. m. 230–232.; VERESS D. i. m. 192–193.

időpontban és nem a meghatározott helyszínen). Ennek köszönhetően 650 fővel el is érte (legerősebb kijutó csoportként) a német vonalakat Szomornál.⁷⁷

Azzal, hogy a szovjet hadvezetés a magyar főváros ostroma mellett döntött, 51 napos helységarcot vállalt. A budapesti csata, amelyet 1944. október 29-től 1945. február 13-ig kell számolni, 108 napig tartott. Február 11-én a csata tulajdonképpen befejeződött. 12-én a védők maradványai kapituláltak, a még ellenálló támpontok felszámolása, főként a Vár és a Duna között, 13-án ért véget. A kitört és szétszóródott katonák utáni hajtóvadászat 16-áig tartott. A szovjet Budapesti Csoportot 17-én szüntették meg.⁷⁸

A szakirodalomban szereplő három német felmentő hadművelet (Konrad, Konrad II, Konrad III) helyett, megítélésem szerint, helyesebb volna kettőről beszélni, s a Konrad II támadást a Konrad-hadművelet utolsó, mintegy kiegészítő részének tekinteni.

A budapesti csatát háromhetes hadműveleti szünet követte a Dunántúlon. Az ostrom felvállalása és az ennek következtében (is) bekövetkezett szovjet megtorpanás hozzájárult, hogy a német hadvezetés a Dunántúlra hozhassa át a nyugati hadszíntérről a 6. páncélos hadsereget, amely 1945 márciusában megindította a II. világháború utolsó német nagyoffenzíváját (Großoffensive). A 2. és 3. Ukrán Front egyes hadseregei 1944 decemberében sokkal nyugatabbra álltak, mint bármely más szovjet seregetest, de 1945 márciusában még mindig ugyanott harcoltak, miközben a germán–lengyel síkságon január 12-én támadásba lendült csoportosítás már Berlin ostromához készülődött.

Felhasznált források és irodalom

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Kriegstagebuch der Heeresgruppe Süd (KTB) 895. mikrofilmtekercs 6742. 440608/44.1.a./OKH sz. parancs.

KTB 895./ 3.IX.44. 7.208.268-7.208.269. felvétel

KTB 897/a. Anlagen I.XII.44.

KTB 897/b. 26.XI.44.

KTB 897/b. 31.XII.44.

Vkf. 1.o. 304/a. doboz, 1502/Föv. hdm.-44.X.12. sz. irat

Hadtörténeli Múzeum

Kézirattár 535–89. fsz. 34–35. Vidos Géza: Háborús emlékeim – III. 1944. márc.–szept.

Baki József tanulmányának és levelezésének fénymásolata. A szerző birtokában.

Nagy Domokos Imre kézirat. A szerző birtokában.

BONHARDT Attila: Nemzetörség. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997. 338.

BORUS József: A Budapest felmentésre indított német „Konrad” hadműveletek. In: RAVASZ István (szerk.): *A budapesti csata 1944–1945.* Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994. 147–158.

⁷⁷ Helmuth Wolff Bundeswehr-tábornok közlése Hingyi Lászlónak. UNGVÁRY i. m. 186., 196.

⁷⁸ MINASZJAN i. m. 368.

- BORUS József: Pfeffer-Wildenbruch, Karl von. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997a. 369.
- BORUS József: Winkelmann, Otto. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997b. 480.
- FRIESSNER, Hans: *Verratene Schlachten.* Hamburg, Holsten Verlag, 1956.
- GERGELY Jenő: Serédy Jusztinián. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997. 399–400.
- GOSZTONYI Péter: *Budapest lángokban 1944–1945.* Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1998.
- GOSZTONYI Péter: *Légiveszély, Budapest!* Budapest, Népszava Kiadó Vállalat, 1989a.
- GOSZTONYI Péter: *A magyar Honvédség a második világháborúban.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992.
- GOSZTONYI Péter: A szovjet hadikövetek halála Budapest határában 1944 decemberében. In: GOSZTONYI PÉTER: *Háború van, háború! Újabb szemelvények Magyarország második világháborús történetéből (1941–1945).* Budapest, Népszava, 1989b. 129–149.
- Hadtudomány* 1995/3.
- HINGYI László: Budapesten bekerített alakulatok. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997a. 58.
- HINGYI László: Budapest légi ellátása. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997b. 56–57.
- HINGYI László: Egyetemi rohamzászlóalj. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997c. 88.
- HINGYI László: Hungarista harcsoport. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997d. 184.
- HINGYI László: Kitérés kísérlet. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997e. 230–232.
- HINGYI László: Páncélvonat (II.). In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997f. 363–364.
- HINGYI László: Rendőr-rohamzászlóalj. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997g. 383.
- HINGYI László: Vannay-különítmény. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997h. 462–463.
- Kárpátalja* 1993/4.
- MINASZJAN, M. M.: *Oszvobozsgvényije naródoj Jugo-Vosztocnoj Evropü.* Moszkva, Vojenizdat, 1967.
- OPÁL Sándor: Prónay-különítmény. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997. 373.
- RAVASZ István (szerk.): *A budapesti csata 1944–1945.* Budapest, HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály, 1994.
- RAVASZ István: *Erdély mint hadszíntér 1944.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997a.
- RAVASZ István: *Észak-magyarországi hadműveletek.* In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997b. 102–103.

- RAVASZ István: A Kárpát-medence hadszíntérré válása 1944/45-ben. *Új Honvédségi Szemle* 1991/8. 26–28.
- RAVASZ István: Pesti hídfő. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997c. 368.
- RAVASZ István: Ravasz László. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997d. 381–382.
- RAVASZ István: A román átállás hatása a délkeleti hadszíntérré. *Új Honvédségi Szemle* 1994/9. 19–21.
- STYEMENKO, Szergej: *A Vezérkar a háború éveiben.* Budapest, Zrínyi Katonai Könyvkiadó–Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- SZAKÁLY Sándor: Hindy Iván. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997. 163.
- TELEKI Éva: *Nyilas uralom Magyarországon.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- TÓTH Sándor: *Budai Önkéntes Ezred.* In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997a. 55.
- TÓTH Sándor: *Budapest felszabadítása.* Budapest, Zrínyi Katonai Könyvkiadó, 1975.
- TÓTH Sándor: Budapesti csata. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997b. 58–59.
- TÓTH Sándor: Budapesti csoport. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997c. 59.
- TÓTH Sándor: Parlamenterek Budapesten. In: SIPOS Péter–RAVASZ István (szerk.): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1997d. 365–366.
- UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma.* Budapest, Corvina Kiadó, 1998.
- VERESS D. Csaba: *A Dunántúl hadi krónikája.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1984.
- ZAHAROV, M. V.: *A 2. és 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944–1945.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1973.
- ZÁKÓ András: *Őszi harcok 1944.* Budapest, Hungaria–Kráter, 1991.

István Ravasz

The factors behind how Budapest became a battlefield in 1944–1945

The writing intituled *Budapest hadszíntérré válásának tényezői 1944–1945-ben* (*The factors behind how Budapest became a battlefield in 1944–1945*) is the republished study of lieutenant-colonel István Ravasz PhD, military historian and museologist. The study was first published in March 1999, in the *Hadtörténelmi Közlemények* (*Journal of Military History*). It can be found between page 125 and 140. In recent years the author mainly focused on the military and political history of the Great War. For those, who are interested in the subject, the author recommends the writings of major Norbert Számvéber PhD, military historian and archivist. Norbert Számvéber was the pupil of the author, and later took over the research of the Battle of Budapest 1944–1945.

The study of István Ravasz presents the course how Budapest became a battlefield, moreover a fortress, which have suffered the longest siege during the last year of World War II. The writing describe the following themes: the fortress system surrounding the eastern side of the city; the movements of the German-Hungarian and the Soviet-Romanian armies; the difficult commanding system of the enclosed fortress and the rivalry between the generals besieging Budapest. Furthermore it analyses the deployment of the forces on each side; the problems of air supply and the issue of Hungarian volunteers defecting to the Soviets. The study pay attention to the beginnings in detail, such as the deaths of Soviet truce-bearer during the Christmas of 1944 and the end game of the siege: the outbreak attempt in February 1945. In both cases the author paralleled the conflicting views of historians but not the views of current political parties.

100 000 civil elhurcolása 'málenkij robotra' Budapestről és környékéről, 1944. december–1945. április

1944. augusztus 26-án a szovjet csapatok átlépték Magyarország határát a Keleti-Kárpátokban, az Úz és a Csobányos völgyében, s a harcok hét és fél hónapig tartottak az ország területén, egészen 1945. április 12-ig. A szovjet fegyveres szervezetek Magyarországra érkezésével együtt megkezdődött a civil lakosság tömeges, ítélet nélküli elhurcolása is, amely 1944 szeptemberétől 1945. május 30-ig,¹ a Székelyföldről² Vas vármegyéig tartott. Tehát az elhurcolások tovább – kilenc hónapon keresztül – tartottak az ország területén, mint a harcok, amelynek két általános és három konkrét, közvetlen oka, indoka volt Magyarország területén.³

Mégis a budapesti csata okán elhurcoltak száma minden addigi és utána következőket messze felülmúlta a Kárpát-medencében. Az 1944. október 29-én kezdődő Budapest hadművelet rendkívüli módon elhúzódott és 108 napon át tartott. Így a II. világháború harmadik leghosszabb városostromává vált.

Hitler 1944. november 23-án Budapestet erőddé, azaz 'Festung Budapestté' nevezte ki, amelyet házról házra, végső kitartással kellett védeni. A magyar fővárosnak ezért súlyos árat kellett fizetnie, s nem csak az épületekben, az anyagi javakban, hanem az emberi áldozatokban is. A budapesti pusztítások mértékének és a harcok súlyosságának érzékeltetésére, hadd legyen szabad itt egy meglepő összehasonlítást tenni. Míg a budapesti katlancsata – vagyis miután a szovjet és részben román csapatok⁴ teljesen körbevétték a magyar fővárost – 52 napon keresztül tartott, addig az I. világháborúban győztes nagyhatalom, Franciaország, – amely az I. világháború utáni békerendszert lényegében diktálta – az őt 1940. május 10-én megtámadó Németországnak kevesebb ideig tudott ellenállni, 43 nap után kapitulált!

A szovjet csapatok csak 1945. február 13-án foglalták el a magyar fővárost. A lakosság számára azonban a háború tovább folytatódott, hiszen még két és fél hónapig,

¹ BOGNÁR Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairosz Könyvkiadó, 2012. 51.

² Erről részletesen lásd: MURÁDIN János Kristóf: „Málenkij robot”-ra hurcolás a Romániához csatolt részekről. In: BOGNÁR Zalán (főszerk.): „Itt volt a végállomás” *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015. 89–96.

³ Az okokról, indokokról, az elhurcoltak csoportjairól részletesen lásd: BOGNÁR Zalán: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszer-munkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra*. In: BOGNÁR Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009. 13–72.

⁴ A 7. román hadtest 1945. január 15-ig harcolt a szovjet csapatokkal együtt Budapest bevételéért, utána a szlovákiai frontra helyezték át.

április végéig a szovjet szervek tömegesen szedték össze az embereket, és az elhurcolás veszélye, mint Damoklész kardja lebegett a lakosság felett.

Ahogy megszűntek a harcok, máris megkezdődött a polgári lakosság különböző módon való összeszedése és fogságba hurcolása. Nemcsak az akkor még 14 kerületből álló és 1,2 millió – az 1945. március 25-i népszámlálás alapján 832 800⁵ – lakosú főváros jutott erre a sorsra, hanem az azt körülvevő agglomeráció települései is, mint például Budafok, Érd, Tárnok, Diósd, Kispest, Mátyásföld, Pesthidegkút vagy Rákospalota.

A szovjet fegyveres szervek – a Vörös Hadsereg és az NKVD – részéről a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról ekkor már nem volt új keletű dolog, hiszen központi utasítás alapján, Magyarországon minden férfit, aki 1941-től katona volt, hadifogságba kellett vetniük. Ugyanakkor a parancshoz rendelt, területileg lebontott tervszámok miatt a parancsot sokszor kibővítették a 18–51, sőt a 14–50 éves férfiakra, fiúkra.

Azonban az ilyen szokatlanul nagymértékű, mintegy 100 000 budapesti polgár fogságba ejtése mögött legfőbb indítékként Malinovszkij marsall önigazololó mesterkedése rejlik. Sztálin ugyanis siettetten Budapest elfoglalását. Azt akarta, hogy a szovjet csapatok menetből foglalják el a fővárost, a három védvonalból álló Attila-vonallal meg erősített 'Budapest-erőd' ostroma azonban igencsak elhúzódva, több mint hét hétig tartott. Ez annál is kellemetlenebb volt Malinovszkij számára, mivel a Zsukov vezette I. Belorusz Front egyes előretörő egységei – 1945. február 3-án, Küstrinnél átkelve az Oderán – ekkorra már 60 kilométerre közelítették meg Berlint. Moszkvában pedig nem értették, hogy mi az oka az ostrom elhúzódásának és egyre türelmetlenebbek lettek. Rákosi visszaemlékezésében így ír erről: „Budapest be volt kerítve, s szovjet ismerőseim egyre türelmetlenebbül kérdezték tőlem, hogy tulajdonképpen hány blokk van Budapesten? (A szovjet hadsereg jelentéseiben naponta megemlítették, hogy hány háztömböt – blokkot – foglaltak el a németektől.)⁶ Kénytelen voltam megvallani, hogy erről nekem sincs fogalmam, de türelmetlenségükben én is osztozom.”⁷

Malinovszkij a megtorlástól való félelmében, a főváros bevételének az elhúzódását az ellenséges német–magyar erők nagy számával magyarázta. Korábbi jelentéseiben 180-200 000 fős ellenséges haderőről számolt be.⁸ Ezzel szemben a körülfárt német–magyar helyőrség létszáma mindössze 79-80 000 fő volt, azaz a marsall által megadott létszámadataknak még a felét sem érte el.⁹

⁵ *Budapest 1873-tól napjainkig. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal zsebkönyve.* Budapest, Budapest Székesfővárosi Statisztikai Hivatala, 1945. 2.

⁶ Érdekes módon ebben az esetben nem tesz említést a magyar védőkről. Valószínűleg ez annak köszönhető, hogy a szovjet jelentésekben is inkább csak németeket említettek, mivel a német haderő sokkal jobb felszereltségű volt és elkeseredettebben védekezett saját háborújában, félve a szovjet fogság borzalmaiktól, mint a magyar. Ezzel is az ostrom elhúzódását kívánták érthetőbbé tenni.

⁷ RÁKOSI MÁTYÁS: *Visszaemlékezések 1940–1956* I. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997. 141–142.

⁸ ARTYEMJEV, N.: *Magyarország felszabadítása.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1950. 54.; GOSZTONYI, Péter: *Der Kampf um Budapest 1944/45.* München–Zürich, Ungarisches Institut, 1964. 37.; ZAHAROV, M. V.: *A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában, 1944–1945.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1973. 230.

⁹ Az elhurcolások általános okait és a védők különböző létszámadatait bővebben lásd: BOGNÁR Zalán: Egy csata utólete. Budapest ostromának (hadi)fogoly-vesztesége(i). *Studia Caroliensia* 2000/1. 77–79.

Mindenesetre a győztesnek, az ostrom utáni elszámolásnál gondot okozott a valóságos és a fiktív létszámadatok közti hatalmas különbség. A tábornoknak ugyanis a hadifoglyokat át kellett adni az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokságának (GUPVI), illetve eljuttatnia ennek hadseregbeli fogadópontjaihoz.¹⁰ Malinovszkij a hiányzó fogoly mennyiséget a polgári lakosság köréből pótolta.

Malinovszkij Budapest bevételéről tett győzelmi jelentésében – amelyet Sztálin is átvett az 1945. február 13-i napiparancsában – az ellenség veszteségeiről az alábbiakat írta: „A budapesti harcok folyamán a 2. Ukrán Hadseregcsoport csapatai több mint 110 ezer ellenséges katonát és tisztet fogtak el... Az ellenség halottakban több mint 49 ezer katonát és tisztet veszített.”¹¹ Ugyanakkor a február 13. után keletkezett szovjet jelentések is arról számolnak be, hogy további hadifoglyokat is ejtettek, amit a február 11-i kitörésben részt vettek egy részének elfogásával magyaráztak.

110 000-nél több, azaz pontosan 138 000 hadifoglyról tesz említést Matvej Zaharov szovjet hadtörténész is – aki a 2. Ukrán Front törzsfőnökeként maga is részt vett a magyarországi harcokban – későbbi munkájában. A Szovjetunió Hadügymisztériumának levéltárában fellelt forrásra hivatkozva több mint 138 000 hadifoglyot említ a könyvében.¹² Ugyanezt az adatot találjuk Luknyickij, a harcokban részt vett szovjet haditudósító kapitány munkájában is. A 110 000 fős fogolylétszámról írja, hogy: „A foglyul ejtett katonák számát helyesbíteni kell: hivatalos adatok szerint összesen 138 000 ellenséges katona és tiszt esett fogságba.” A helyesbítést azzal indokolja, hogy „a Főparancsnokság parancsának kihirdetése után” a budai erdőkben még további ellenséges erőket ejtettek fogságba.¹³ Malinovszkij végső, összegző jelentésében arról számolt be, hogy Budapest ostromakor 188 000 fős ellenséges erőt számolt fel, akik közül mintegy 50 000-en meghaltak és 138 000 főt fogságba ejtett.¹⁴

A marsallnak a fiktív 188 000 fős védőseregből kikalkulált és lejelentett 138 000 'hadifogollyal' – mint már említettem – el kellett számolnia az NKVD GUPVI-nál. Ugyanakkor a 79-80 000 főnyi védőseregből mindössze csak 35-40 000 német–magyar védő kerülhetett a szovjet szervek fogságába, hiszen az 52 napos ostrom alatt a harcok mérete és súlyossága miatt – melyet a korabeli haditudósítók a sztálingrádi harcokhoz hasonlítottak – a védőknek hatalmas veszteségeik voltak, valamint a visszaemlékezések és a 2. Ukrán Front csoportfőnökségének jelentése szerint is a német katonák azt tartották: „...a halál jobb, mint a fogság.”¹⁵ A magas halálozási arányt támasztja alá a német hadifogolykérdést 12 kötetben feldolgozó Erick Maschke

¹⁰ GALICKIJ, V. P.: Vrazseszkije vojennoplennije v SzSzsZr (1941–1945). *Vojennoisztorieszkij Zsurnal* 1990/9. 42.

¹¹ Új Szó, 1945. február 14. 1.

¹² ZAHAROV i. m. 262.

¹³ LUKNYICKIJ, Pavel: *Magyar napló*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1980. 187.

¹⁴ ZAHAROV i. m. 262.

¹⁵ TÓTH Sándor: A Budapesten körülvárt ellenséges erők megsemmisítése, a főváros felszabadítása. In: SzÁVA Péter (szerk.): *Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó–Kossuth Könyvkiadó, 1975. 266.

Bizottság felmérése is, amely szerint a budapesti csatában fogságba esettek nagy része magyar volt, mivel a Szovjetunióból hazatért német hadifoglyok között alig akadt valaki, aki Budapesten harcolt volna.¹⁶

Tehát a 138 000-es hadifogolylétszámból hiányzott még 98-103 000 fő. A győztesnek komoly gondot okozott a védősereg valóságos és fiktív létszámadatai közti hatalmas különbség, melyet csak újabb csalással tudott elfedni. A tábornok a hiányzó fogolymennyiséget, azaz körülbelül 100 000 főt a főváros és az azt körülvevő települések lakosainak köréből pótolta.

A marsall, hogy tovább kozmetikázza, illetve valószínűsítse csalását, egyéb 'fogásokat' is alkalmazott. Például többször előfordult, hogy a civil foglyokra a hadifogságban már meghalt német és magyar katonák ruháit adták. A Honvédelmi Minisztériumba érkezett egyik jelentés is egy ilyen esetről tudósít: A budapesti Ferenc József lovassági laktanyából kialakított gyűjtőtáborban lévő magyar hadifoglyokat – „miután tőlük a magyar honvédség egyenruháját elszedik – német egyenruhába öltöztetik és így szállítják őket tovább, a sötétség beállta után ismeretlen helyre”.¹⁷ Egy másik – a Külügyminisztériumhoz írott – felháborodott hangú levélben pedig a következők olvashatók: „Újabban az oroszok a magyar hadifoglyokat beöltöztetik német egyenruhába, ezzel akarják a világot félrevezetni, hogy német foglyot visznek, persze senkinek nem szabad megközelíteni a fogolyszállítmányt.”¹⁸ Jellemző volt az a módszer is, hogy a vasúti szállításoknál a magyar civil és katona hadifoglyok közé vagononként 10-20 németet is beraktak, így az egész szerelvény német hadifogolyszállítmányként futott. Ezt Kiss István civil hadifogoly egy ceglédi vasutastól tudta meg, illetve maga is tapasztalta sok más társával együtt. A lezárt vagonokból csak a németek járhattak ki vízért, sőt a nagyobb erdélyi városokban való vesztegléskor az őrszemélyzet megtiltotta a magyar szót.¹⁹

Számításainkkal közel azonos eredményre jutott a németországi emigrációban tevékenykedő Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének (MHBK) Hadifogolyszolgálatára is. Az általuk szerkesztett *Fehér könyv*, amely 1950-ben a világ közvéleménye elé tárta a Szovjetunióba elhurcolt magyar hadifoglyok és polgári internáltak helyzetét, s amelyet az ENSZ hitelesnek fogadott el, 100 000 főre teszi a Budapestről elhurcolt polgári lakosok számát.²⁰

A mintegy százezres polgári fogolyszámot támasztják alá azon gyűjtőtáborok sokasága és létszámadatai, amelyekbe a budapesti polgárokat gyűjtötték, ugyanis nyolc

¹⁶ BÖHME, K. W.: *Die Deutschen Kriegsgefangenen in sowjetischer Hand. Eine Bilanz.* München-Bielefeld, Ernst und Werner Gieseking, 1966. 30.

¹⁷ Hadtörténelmi Levéltár (HL) Honvédelmi Minisztérium (HM) 25.251./eln. – 1945.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF O). 30.002./pol. – 1945.

¹⁹ HL Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye 3225. Kiss István: Egy mezítelen a többszázezer közül. Fogságom naplója. Szovjet fogságom 594 napja. 4.; Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ) 421. – 1993. Balczó István visszaemlékezése. 1.; VHBSZ 288. – 1992. Baranyai Béla visszaemlékezése. 1.

²⁰ *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről.* Bad Wörishofen, Hungária, 1950. 9.

magyarországi településen kialakított 12 hadifogolytáborba, illetve hadifogolytáborrészlegbe gyűjtötték össze őket. A táborok, illetve táborrészlegek fogolyszáma átlagosan 20 000 fő körül mozgott. Közülük alapvetően négy város – Baja, Budapest, Cegléd, Kiskunfélegyháza – volt a gyalogmenetek végcélja, ahonnan már vasúton szállították tovább őket a Szovjetunió felé (1. melléklet).²¹

A fővárosban elfogottak legnagyobb részét, kb. 40%-át először a gödöllői premontrai gimnáziumból kialakított gyűjtőtáborba hajtották. Ez a tábor január közepétől március közepéig állt fenn, miközben mintegy 50-60 000 foglyot őriztek benne. Ezen időszak alatt a lágerlakók folyamatosan cserélődtek, naponta több százan vagy több ezren, és ugyanennyit tovább is vittek. A létszám január végén 20-25 000, február közepétől pedig már 35-40 000 volt. A budapesti svájci követség jelentése szerint a gödöllői koncentrációs táborban „mintegy 40 000 internáltat őriznek és onnan ismeretlen céllal Kelet felé deportálják őket”.²² A visszaemlékezésekben is szinte egybehangzóan 30-40 000 fős létszámot említenek, melyhez egyesek hozzáteszik, hogy „zömében civilek” (1. illusztráció).²³

1. illusztráció: Szovjet katonák Budapest kertvárosában civilek tömegeit hajtják hadifogolyként gyalogmenetben a gödöllői hadifogolytáborba (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár)

²¹ A magyarországi hadifogolytáborokról bővebben lásd: BOGNÁR (2012) i. m.

²² MONTGOMERY, J. F.: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1993. 205.

²³ VHBSZ 331. – 1992. Hrdlicska István visszaemlékezése. 2.; VHBSZ 421. – 1993. Balczó István visszaemlékezése. 3.; VHBSZ 325. – 1992. Balogh József visszaemlékezése. 4.; VHBSZ 423. – 1993. Csernai Sándor visszaemlékezése. 3.

A másik város, ahova a Nagy-Budapesten elfogottakat gyűjtötték, Cegléd volt. Itt jött létre a legnagyobb magyarországi fogolykoncentráció. A visszaemlékezéseken túl ezt erősíti meg a Honvédelmi Minisztériumban 1946-ban a hadifogolykérdésről készített összefoglaló jelentés is, amely szerint „1945 május hóban a ceglédi fogolytáborban 130 000 fő tartózkodott”.²⁴ Hihetetlenül magas számnak tűnik a 130 000 fő. De mindjárt érthetőbbé válik, ha az ehhez kapcsolódó két tényezőt is figyelembe vesszük. Először is a ceglédi fogolytáborként említett tábor tulajdonképpen két tábor fed: a páncélos és a huszár laktanyából kialakított táborokat. Másodszor pedig, mivel Cegléd a kelet felé menő vasútvonalak egyik legfontosabb csomópontja, az itteni fogolytáboroknak volt az egyik, ha nem a legnagyobb az átmenő forgalma, vagyis ezek a táborok gyűjtőtábori funkcióik mellett igen jelentős tranzittábori feladatokat is elláttak, ami nem volt ritka e táborok esetében. A Ceglédre került nagy-budapestiek egy részének az itteni lágerek már a gödöllői utáni második gyűjtőtáboruk volt, míg a másik részüket Budapestről egyenesen ide hajtották (2–3. melléklet).

A főváros és környékéről elhurcoltak harmadik legnagyobb gyűjtőtáborra a bajai utász laktanyából kialakított láger volt, ahol az átlagos létszám 20 000 körül mozgott. Ezeken kívül még a budapesti Ferenc József lovassági, a jászberényi páncélos- és méneskari laktanyából, a váci fegyházból, a tetétlenpusztai Teleki-majorból, a kecskeméti Ferenc József laktanyából, valamint a kiskunfélegyházi zárdából és a tanítóképzőből kialakított hadifogoly-gyűjtőtáborokba vitték a foglyokat. A távolabbi táborokba azért vittek foglyokat a fővárosból, mivel a közeliak már igen hamar túlszűfolttá váltak.

Természetesen ezekben egyesek voltak a civilként és a katonaként fogságba ejtettek. Arányuk e táborokban igencsak különböző volt. Az is nyilvánvaló, hogy a túlnyomó többségükben magyar foglyokon kívül németek, szlovákok, ruszinok és egyéb nemzetbeliek is voltak.

A Budapestről és környékéről történt elhurcolások időintervallumára, módjára, területi arányaira, a fogságba vetettek életkorára, társadalmi összetételére, valamint az elhurcolások útvonalaira vonatkozóan a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára érkezett több tízezer kérelem alapján pontos képet nyerhetünk.

A budapesti és környékbeli polgárok összeszedése – mint ahogy ez a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályához érkezett kiszabadítási kérelmekből kitűnik – december végétől április végéig tartott,²⁵ vagyis az ostromgyűrű bezárulásától a főváros elfoglalása után még két és fél hónapig. Az első budapesti civil (hadi)foglyok budai lakosok voltak, majd január elejétől a pesti oldalról is kezdtek összeszedni a polgári lakosokat, akik közül az elsőket Zuglóról és Kőbányáról hurcolták el.

Az ekkor még Debrecenben székelő Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz az első hivatalos értesítések a tömeges elhurcolásokról február közepén érkeztek. Így például Hátszeghi (Hatz) Ottó ezredes – akit Csernisov, Budapest szovjet katonai parancsnoka mellé rendelték ki összekötő tisztként – 1945. február 17-i, a honvédelmi miniszternek tett jelentésében a következőket írta: „Az emberek rendszertelen összefogdosása

²⁴ HL Békeelőkészítő csoport iratai A/I. 94/4766.

²⁵ STARK Tamás: A „málenkij robot” budapesti áldozatai 1944–1945. Egy forráscsoport elemzésének tanulságai. *Történelmi Szemle* 2012/2. 297.

és elhurcolása rendületlenül tovább folyik.” Majd a továbbiakban így folytatja: „Megható a budapesti lakosság élni akarása. Ingyen és élelem nélkül minden munkás a helyre sietne, hogy a termelést folytassa, üzemét rendbehozza. Az elhurcolás veszélye azonban megfélemlít mindenkit. Senki sem meri elhagyni otthonát.”²⁶

Szintén Hátszeghi ezredes²⁷ immár 1945. március 29-i jelentésében szerepel, hogy „4-5 nap óta Budapesten ismét tömegesen hurcolják el a férfi lakosságot. Egyes épülettömböket körülzárnak és a férfiakat 18–50 évig állítólag igazoltatás céljából – először a GPU [valójában az NKVD, amibe a GPU 1934-ben beolvadt – B. Z.] parancsnokságokra, majd ismeretlen helyre viszik. Az elhurcoltak közül csak kevesen térnek vissza otthonukba. Kérek sürgős intézkedést a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál.” (2. illusztráció)²⁸

Az elhurcolások olyan mértéket öltöttek, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminisztere, Gyöngyösi János személyesen kérte Vorosilov marsalltól, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökétől a fogolyszedés leállítását.

A lakosság összeszedésének többféle módját is alkalmazták a szovjet katonák. A legalapvetőbb módszerük volt, hogy a már elfoglalt háztömbök, lakónegyedek vagy gyárak óvóhelyeiről (légoltalmi pincéiből) – a hivatalos verzió szerint – a 18–50 év közötti férfi lakosokat – a valóságban pedig a 13 évestől²⁹ az 56 évesig³⁰ – közvetlenül a front mögött kialakított gyűjtőhelyekre terelték, azon címszó alatt, hogy ott majd igazolják őket és erről dokumentumot (bumáskát) is kapnak, mellyel szabadon közlekedhetnek. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratanyagában ezrével található olyan kérdőívek, melyek „Mikor és honnan vitték el a Vörös Hadsereg katonái?” rubrikájában az 1945 januári vagy februári dátum mellett valamelyik budapesti ház óvóhelye szerepel (3. illusztráció).

A másik leggyakoribb módszer – mely nagyságrendjét tekintve vetekszik az előbbivel –, amikor már nem közvetlenül a harcok befejezte után, hanem egy-két nappal később, az épülettömböket, illetve lakásokat végigjárva a lakásokból vitték el a polgári lakosokat szintén igazolás ígéretével vagy csak egy 'kis munkára', 'málenkij robotra'. Így emlékezik erre az egyik túlélő: „1945. január 15-én az orosz katonák lakásról-lakásra jártak, és az embereket málenkij robot gyanánt elhajtották, köztük engem is. Egy Vas utcai pincébe gyűjtöttek bennünket, majd másnap az Erdősor utcába, ahol szintén egy pincében töltöttük az éjszakát.”³¹ A következő módszer alkalmazása – amikor az utcáról szedték össze az embereket – méreteiben közel megegyezik az előbbiekkal. Ez általában úgy zajlott le, hogy egy-két szovjet katona a forgalmasabb utcák és terek (a körutak, az Andrassy út, Rákóczi út, Oktogon stb.) házainak kapual-

²⁶ HL HM 1274./ált. – 1945.

²⁷ Hátszeghi Ottó ezredest hét nappal e jelentésének megtétele után, 1945. április 5-én az NKVD őrizetbe vette, majd 15 évi javító munkatáborra, Gulágra ítélték.

²⁸ HL HM 20.326./eln. – 1945.

²⁹ Az 1931-ben született Elter Dezsőt 13 és fél évesen a Standard Villamossági RT. óvóhelyéről vitték el 1945. január 7-én. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.732/pol. – 1945.; Interjú Elter Dezső, 'málenkij robotra' deportált túlélővel. A hangfelvétel a szerző birtokában.

³⁰ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.793/pol. – 1945.

³¹ VHBSZ 26. – 1992. Gömöri Lajos visszaemlékezése. 1.

Magyar Honvédelmi Minisztérium.

Összekötő törzs.

20.008.szám

Eln. öszsz. t. 8. 1945.

Férfiak tömeges elhurcolása tbn.

A

Magyar Honvédelmi Miniszter Úrnak

Budapest 1945. évi március hó 29. -én.

Debrecen.

Jelentem, hogy 4-5 nap óta Budapesten ismét tömegesen hurcolják el a férfilakosságot. Egyes épülettömböket körülzárnak és a férfiakat 18-50 évig - állítólag igazoltatás céljából - először a GPU. parancsnokságokra, majd ismeretlen helyre viszik.

Az elhurcoltak közül csak kevesen térnek vissza otthonukba.

Kérek sürgős intézkedést a szövetséges ellenőrző bizottságnál.

Hátszeghi
uda.

MAGYAR HONVÉDELMI MINISZTER	
VETTÉM!	
Debrecen	1945. évi március hó 30. th.
20.326	szám. _____ dno. melléklet.
Eln. t. 8. 1945.	

Magyar Külügyminiszter Úrnak

Budapest, 1945. évi április hó 23. -án.

B u d a p e s t .

Szives elintézésre átteszem.

Bognár Zalán

2. illusztráció: Hátszeghi Ottó ezredes 1945. március 29-i jelentése a budapesti férfilakosság tovább folytatódó tömeges összeszedéséről (HL)

A vörös hadsereg által elszállított egyén személyi adatai.

/A Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. évi március 18.-án kelt 26. sz. rendeletére./

HATÁRTENELMI
TULAJDONOS
KÉVÉLTÁRS

1. Sorszám ...
2. Vezeték és keresztnév ... **E. J. J. J.**
3. Születési év és hely ... **1931. Budapest**
4. Lakhely ... **Budapest, XI. Galambó ut. 17. I. 18**
5. Nemzetiség ... **magyar**
6. Állampolgárság ... **magyar**
7. Foglalkozás és munkahely ... **Tanuló, Göttf. Gimnázium IV. oszt.**
8. Társadalmi helyzet /ipari- v. gazdasági munkás, értelmiségi v. fizikai alkalmazott, tisztviselő, önálló gazda, v. iparos, orvos, ügyvéd, lelkész, vállalkozó, kereskedő, stb./
9. Családi állapota /nős, nőtlen gyermekek száma/
10. Vagyoni helyzete /milyen vagyona van/
11. Melyik párthoz tartozik?
12. Volt-e partizán alakulat tagja? Hányszor, mikor vett részt ilyen harcokban?
13. Mikor és milyen parancsnokság hivatá be katonai szolgálatra?
14. Milyen katonai alakulatban szolgált, mi volt a rangja és a beosztása?
15. Szolgált-e a Székesi hadseregben, ha igen, mi volt a rangja és a beosztása?
16. Mikor és honnan vitték el a vörös hadsereg katonái? /Harctérről-e vagy német, stb. gyűjtő táborból?/
17. A közéletben milyen mértékben vett részt?
18. Honnan és mikor vitték el?
Megjegyzések: **Staudard ut. 18. v. 19. sz. házhoz 1945. I. 7-én XI. ker. Fehérvári ut. 18. sz. házban a Szabó ut. 18. sz. házban éltek. HKK egyik voltak vele is hazajöttek azoktól kaptak az értesítést.**

3. illusztráció: Egy 13 és fél éves gyermek szabadon bocsátását kéri hozzátartozói, a Vörös Hadsereg által igényelt adatlapon (MNL OL)

jaiban vagy egy-egy épen maradt üzlethelyiségben elbújva az arra járókat összeszedte és betuszkolta a belső udvarokba, pincékbe, vagy magukba az üzlethelyiségekbe, majd a sötétség beálltával tovább vitték őket a gyűjtőtáborok felé.

Ahogy befejeződtek a harcok – Pesten január 18-án, majd Budán február 13-án –, az emberek – legalábbis azok, akik nem romeltakarításon dolgoztak – saját lelkiismeretüktől vezérelve, valamint a Budapesti Nemzeti Tanács január 21-i és a szovjet városparancsnok január 22-i felhívásának eleget téve munkahelyeikre siettek, hogy mielőbb megindulhasson a termelés. Azonban az embereket ez sem mentette meg az elhurcolástól, még akkor sem, ha a Vörös Hadsereg részére dolgoztak. Így hurcoltak el munkásokat például a Kelenföldi Erőmű Budafoki úti, a Standard Villamossági RT. Fehérvári úti telephelyéről, az Egyesült Izzólámpagyárból, a csepeli Weis Manfréd Gyárból, a MÁV Istvántelki és a Kőbányai Főműhelyéről közel 400 főt, a Dreher Kőbányai Serfőzde és Csokoládégyár RT. Halom utcai üzeméből 86 főt, a Hoffher-Schrantz Gépgyár 81 dolgozóját és a sort még hosszan folytathatnánk.³² Nem kímélték a különböző egészségügyi intézetek járóképes betegeit sem, és sokszor a gondozó személyzettel együtt hajtották őket a kijelölt hadifogoly-gyűjtőtáborba. Ilyen sors jutott osztályrészül például a Vas utcai Pajor szanatórium, az óbudai Szent Margit Kórház, a Budakeszi Tudószanatórium betegeinek vagy a Gömbös Gyula úti³³ 11. számú helyőrségi kórház betegeinek és személyzetének. (Utóbbi összes lakóját miután már egyszer elvitték, újra kórházként használva ismételten személyzettel együtt fogságba vetették.)³⁴

Akinek sikerült ezen akciókból kicsúsznia és hadköteles korú volt, annak kerülete illetékes NKVD parancsnokságán kellett jelentkeznie igazoltatás végett. Innen néhány kivételtől eltekintve mindenkit fegyveres kísérettel, konvojban hadifogolygyűjtőtáborok felé indítottak útnak.³⁵

A Budapest környékéről történő elhurcolásoknál – az előzőekben említettekén kívül – még két fajta módszert alkalmaztak a szovjetek, amelyeket a fővárosban nem alkalmaztak, csak vidéken. Nyilvánvalóan a különböző közegek különböző módszereket kívántak. Az egyik esetben a város vagy község szovjet katonai parancsnoksága kihirdette vagy kihirdettette falragaszok, illetve dobszó útján, hogy minden 18–50 éves közötti férfi köteles igazoltatás vagy közmunka végett a megjelölt időben és a kijelölt helyen jelentkezni, ami többnyire a város- vagy községháza, vagy valamilyen iskola volt. Ilyen módszerrel vittek el például a rákospalotai városháza elől is 1945. január 27-én mintegy 600 férfit.³⁶ (Ugyanaznap vitték el a rákospalotai Istvántelki Fő-

³² MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 127.803./pol.–1945., 125.108/pol.–1945., 27.793./pol.–1945., 28.037./pol.–1945., 27.113./pol.–1945., 27.575./pol.–1945.

³³ Ma Alkotás út.

³⁴ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.112./pol.–1945., 28.039./pol.–1945., 27.509./pol.–1945., 27.696./pol.–1945., 27.721./pol.–1945., 120.368./pol.–1945., 27.796./pol.–1945., 27.639/pol.–1945., 27.642/pol.–1945.

³⁵ Ilyen NKVD parancsnokságok voltak: VIII. kerület Luther utca 4., IX. kerület Üllői út 8., XI. kerület Horthy Mikós (ma Bartók Béla) út 61., XII. kerület Böszörményi utca 23., XIV. kerület Amerikai út 25. szám alatt.

³⁶ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.495./pol.–1945.

műhely 310 dolgozóját is a gödöllői hadifogoly-gyűjtőtáborba.)³⁷ Január 6–10. között Érdről és a környékbeli településekről (Diósd, Tárnok, Sósút stb.) kétnapi munka és azt követő igazolás ürügyével mintegy 4 500 civil lakost hurcoltak el, akiknek kétharmada érdi volt (4. illusztráció).³⁸ Pesthidegkútról január 14-én 700 főt hurcoltak el.³⁹

A másik 'vidéki' ok, ami gyakoribb volt a főváros környékén, az embereknek a német származás miatt vagy annak indokával történő 'internálása'.⁴⁰ Ezen elhurcolások azonban két lényeges momentumban különböztek az előbbiektől. 1.) Ilyen esetekben nemcsak férfiakat, hanem férfiakat és nőket vegyesen vittek el, míg az előző esetekben – a kivételektől eltekintve – csak férfiakat hurcoltak el. 2.) Az előbbieket hadifogolyként kezelték; a katona foglyokkal együtt, velük azonos ellátásban részesítették, őket hadifogolygyűjtőtáborokba, majd a szovjetunióbeli hadifogoly céltáborokba vitték. Az utóbbiakat azonban internáltakként kezelték, nem keverve össze őket a katona foglyokkal. Az elszállítási útjuk is más volt, és a Szovjetunióban is külön táborokban, internálótáborokban lettek elhelyezve. Mindebből következően róluk a következőkben nem fogok szólni.

Az elhurcolások a társadalom teljes spektrumát érintették. Így látta ezt gróf Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter is, aki Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz 1945 nyarán írott egyik levelében a következőket írta: „Mai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.”⁴¹ Bár Teleki Géza országos kitekintésben írta le mindezeket, mégis mindez érvényes a budapesti és környékbeli elhurcolásokra is, amint ez az eddigiekből és a következőkből is kiderül. Sőt a budapesti elhurcolásoknak igen sokan olyanok is áldozatai lettek, akik az ország legkülönbözőbb pontjairól karácsonyra, látogatóba vagy az általános menekülthullámmal érkeztek a fővárosba vagy éppen vidékről jártak be dolgozni.⁴²

A szovjetek különös előszeretettel vitték el az egyenruhás közalkalmazottakat, például postásokat, vasutasokat vagy éppen rendőröket. Valószínű oka ennek, hogy a hadifogolyhiánnyal küszködő szovjet katonai vezetésnek jól jöttek ezek az emberek, mivel ezek az egyenruhások 'jól mutattak' a civil foglyok tömege közt, s könnyen rájuk süthették, hogy valamilyen ellenük harcoló fegyveres testületnek a tagjai.

³⁷ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.270./pol. – 1945.

³⁸ Romits Antal 8 000, Timár Edit 3 000, míg Muskovics Andrea Anna 4 500 főben adja meg az Érdről és környékéről elhurcoltak számát. (ROMITS Antal: Főhajtás az elhurcoltakért. *Érdi Tükör* 2000/2. 21.; TIMÁR Edit: Érdiek a szovjet hadifogolytáborokban. In: KUBASSEK János (szerk.): *Érdi krónika. Érd természeti képe, múltja, sportja és lakói*. Érd, Érd Város Önkormányzata, 2004. 317–321.; MUSKOVICS Andrea Anna: „Mit vétettem, kinek ártottam? Tárnokiak málenkij roboton. Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, 2016. 12.)

³⁹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 26.726/pol. – 1945.

⁴⁰ A Budapesthez csak 1950-ben csatolt települések közül például Csepelről, Pestszenterzsébetről, Pestszentlőrincről, Rákoscabáról, Sashalomról és Újpestről is tömegesen vitték el a 'német származásúakat'.

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-j Külügyminisztérium Titkos ügykezelési iratok. 21. doboz, IV-438/9, 145.420/7–1945.

⁴² 1944 márciusára az 1 200 000 fős főváros 1 380 000 főre emelkedett. VÁGVÖLGYI Tibor–HINORA Sándor: Budapest felszabadítása. In: PESTA László (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából* XIV. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 633.

Magyar Külügyminissterium

127.853/7.-1945.

S z ó b e l i J e g y z é k .

A Magyar Kormány tisztelettel közli a Szövetséges Ellenőrső Bizottsággal, hogy folyó évi január hó 8.-án szállítottak el Érd-közsegből a vörös hadsereg közegei mintegy 1700 embert, 18-45 éves korig.

Tekintettel arra, hogy az elszállítottak főleg munkavállaló kismeberekből, gyárimunkásokból és egyéb iparosokból állottak, a Magyar Kormány tisztelettel kéri a Szövetséges Ellenőrső Bizottságot, hogy a nevezettek felkutatására és szabadonbocsátására a szükségesnek látszó lépéseket megtenni sziveskedjék.

A Magyar Kormány egyben tisztelettel csatolja a vonatkozó kérdőíveket az elszállított adataival kitöltve, továbbá Érd-község előljáróságának a Szövetséges Ellenőrső Bizottsághoz intézett kérvényét.

Budapest, 1945. július hó 23.-án.

Csomó melléklet.

Szövetséges Ellenőrső Bizottságnak,

Budapest.

*Atvetteny
az érdi kőveg leírását
és 1 orvosi magyar
prób. péld. et*

Heinrich Germainus

4. illusztráció: A Magyar Kormány szóbeli jegyzéke a Szövetséges (szovjet) Ellenőrső Bizottsághoz az Érdről 1945. január 8-án elhurcolt polgári lakosok közül 1 700 fő kiszabadítása érdekében

(MNL OL)

A Magyar Postavezérgazgatóság 1945. május 9-i, a Külügyminisztériumhoz címzett levelében 859 elhurcolt alkalmazottjának a szabadon bocsátását kéri.⁴³ A gödöllői és a ceglédi gyűjtőtáborokban külön postás századokat alakítottak ki. Ugyancsak 'előszeretettel' vitték el a BSZKRT, vagyis a Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság egyenruhás alkalmazottait is, a villamosvezetőket, kalauzokat stb. Egy részükből a ceglédi Huszár laktanyabeli hadifogolytáborban alakult külön BSZKRT század.⁴⁴ Hasonló volt a helyzet a MÁV alkalmazottaival is. A MÁV Általános Igazgatási Főosztályának – az 1945. március 27-i levelében olvasható – addigi összesítése szerint a szovjet katonai hatóságok által elvitt budapesti államasvasúti alkalmazottak száma 1 195 fő.⁴⁵ A rendőrökkel sem kivételeztek. Szolgálati helyeikről, a rendőrszobákról vitték el a rendőröket, például február 11-én a XI. kerületi Horthy Miklós út 9. szám alatti rendőrszobáról 39 főt, vagy a várból nyolc főt.⁴⁶ Ugyanígy elvitték az új, demokratikus Magyar Honvédség Budapestre kerülő tagjait is, mint például március 10-én a Horthy Miklós körtérről Lék László főhadnagyot, aki a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly Irodáján teljesített szolgálatot.⁴⁷

Voltak olyanok, nem is kevesen, akik az I. világháborúban már megízlelték az orosz hadifogságot, a szibériai csontfagyasztó telet és a II. világháború végén immár civilként és már megöregedve kellett elszenvedniük immár a szovjet fogság embertörő malmának a poklát. Ez történt például Solc Jánossal is, aki 53 évéből már hat esztendőt töltött orosz hadifogságban.⁴⁸

A különböző forrásokból és visszaemlékezésekből egyértelműen kiderül, hogy a szovjet katonáknak, illetve feletteseiknek teljesen mindegy volt a foglyok kiléte.

Így került fogságba több, az ellenállási mozgalomban részt vett személy, mint például a Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kis János altábornagy vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának tagjai: Mikó Zoltán, Bondor Vilmos és még mintegy 250 társuk,⁴⁹ közte Rhorer Emil.⁵⁰ Sőt partizánok, mint például Csohány Endre, a Görgey partizán zászlóalj parancsnoka és társai, akik egy ideig együtt harcoltak a szovjet csapatokkal,⁵¹ vagy Csillik Gábor, aki a Lendvay utcai partizánszakaszban harcolt.⁵² Említhetjük még a zsidókat mentő Rózsa Pált is, akit január 3-án hurcoltak el a lakásáról, és akiért kiszabadítási kérelemmel fordultak a megmentett kommunista párti zsidók, valamint több, a szovjetek oldalán, a Budai Önkéntes Ezred tagjaként harcolt magyar katona is.⁵³

⁴³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.271./pol. – 1945.

⁴⁴ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.111./pol. – 1945.

⁴⁵ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.270./pol. – 1945.

⁴⁶ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.688./pol. – 1945.

⁴⁷ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.541./pol. – 1945.

⁴⁸ HL HM 35.211./elnöki – 1945.

⁴⁹ BENKŐ Zoltán: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In: M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 287–295.

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 127.831/pol. – 1945.

⁵¹ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 25.984/pol. – 1945.; BENKŐ i. m.

⁵² Az MKP Központi Vezetősége kérte ki. MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.413./pol. – 1945.

⁵³ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.760./pol. – 1945.

1. vasút- és hidépítő dandár. Nevelő és propaganda tisztt.

23. hadg. nev.
1945. szám. 145/34

D [redacted] Róbert szabadonbocsájtása.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak.

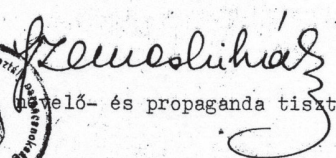
Budapest, 1945. évi augusztus hó 16-án. Budapest.

Tisztelettel kérem unokaöcsém D [redacted] Róbert máramarosszigeti fogolytáborból való szabadonbocsájtását a következők alapján:

Unokaöcsém részt vett az ellenállási mozgalomban, ezért szabadságvesztést, üldöztetést szenvedett. A Vörös Hadsereg Pestre való bevonulásának előkészítésében a nyilasok elfogták az Andrászi ut 60-ba szállították, ott megkínózták, majd a Dunaparra vitték kivégezni, több társával együtt. A rájuk adott sorozat nem sebezte halálosan, Felgyógyult, de 1945. ápr. 3-án ismeretlen okból nála lévő ellenállási mozgalmi igazolványa ellenére elvitték, ahonnan a máramarosszigeti fogolytáborba került.

Nevezett édesapját a németek hurcolták el deportációs táborba, róla semmit nem tudunk. D [redacted] Róbert édesanyja itt áll egyedül, támasz nélkül.

Fentiek alapján tisztelettel kérem D [redacted] Róbertet, aki a Vörös Hadsereg régi hive, kiért a Magyarországi Kommunista Párt is jót áll a máramarosszigeti fogolytáborból szabadonbocsájtáni szíveskedjék.

Nevelő- és propaganda tisztt.

5. illusztráció: D. Róbert antifasiszta ellenálló hadifogságból való kiszabadításának a kéréme, aki az Andrásy út 60-beli kínzásokot és a Duna-parti nyilas kivégzést túlélve, ellenállási mozgalmi igazolványa ellenére került szovjet hadifogságba (MNL OL)

Szovjet hadifogság jutott osztályrészül igen sok zsidó származású személynek is, akik egyszer már átélték a megalázottság, a kiszolgáltatottság, az embertelenség és a naponkénti halálnak kitettség borzalmas stációit. Volt, akit a bori lágerből a szerb partizánok szabadítottak ki, s miután hazajött Budapestre, a felesége keresése közben a Rózsák terén vetették fogságba.⁵⁴ A budapesti gettóba zárt zsidóság egy része sem sokáig örülhetett a január 18-i felszabadulásnak, mert többüket még aznap, hazatérve lakásukba, a lakótársaikkal együtt hurcolták el.⁵⁵ Sőt, olyanok is akadtak, akik valamelyik náci

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.758./pol. – 1945.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.684./pol. – 1945.

KZ lágert túlélve hazatértek zsebükben az angol–orosz nyelvű igazolással, s az utcáról – 1945 áprilisában – igazolásukat semmibe véve hurcolták el egy másik típusú ember-telen birodalom légereibe.⁵⁶ Még egy megdöbbentő példaként, hadd említsem meg D. Róbert antifasiszta ellenálló esetét, akit a nyilasok az Andrásy út 60-ban megkínóztak, „majd a Dunapartra vitték kivégezni, több társával együtt”. A rájuk leadott géppisztoly-sorozat D. Róbertet nem sebezte meg halálosan. „Felgyógyult, de 1945. ápr. 3-án ismeretlen okból, a nála lévő ellenállási mozgalmi igazolványa ellenére elvitték, ahonnan a máramarosszigeti fogolytáborba került” – olvasható az egyik szabadítási kérelmen (5. illusztráció).⁵⁷ Tehát a nyilas vérengzést, kivégzést csodával határos módon túlélve, szovjet hadifogság lett a sorsa, ahonnan ki tudja, hogy életben hazatért-e?

Maga Rákosi Mátyás is keserűen panaszkolt egyik Dimitrovhoz írott levelében: „Nagy nehézséget okoz nekünk, hogy a razziák Budapest utcáin újra nagyobb méreteket öltenek. Némely napokon a gyárba menő vagy onnan jövő munkások ezreit fogják össze az utcákon és, mint hadifoglyokat, különböző táborokba viszik őket. A Központi Bizottság házáat naponta valósággal megszállják az izgatott hozzátartozók.”⁵⁸

A szovjet katonák számára csak egy dolog volt fontos: a létszám.

Még az is előfordult, hogy nők is belekerültek a (hadi)fogolyoszlopokba. Ők többnyire önként vállalták a sorsközösséget férjükkal, de őket a romániai légerekből már hazaküldték, illetve hazaengedték.⁵⁹

Az óvóhelyeken, a lakásokban, az utcákon, illetve az NKVD parancsnokságokon fogságba vetett embereket egy arra alkalmas helyiségbe, többnyire pincébe vagy nagyobb termekbe gyűjtötték, majd miután összegyűlt néhány száz fő, akkor útnak indították őket a kijelölt hadifogoly-gyűjtőtáborok felé. Az összegyűjtés néha két-három napig is eltartott, és addig legtöbbször semmiféle ellátást sem kaptak, esetleg csak vizet.

A (hadi)foglyokat fegyveres őrizettel, konvojokban sokféle útvonalon kísérték a hadifogoly-gyűjtőtáborokba. Mégis e sokféle úti célt és útvonalat az irányok és a célállomások alapján három csoportba lehet osztani: 1.) pesti oldalról keleti irány, 2.) budai oldalról déli irány, 3.) március végétől helybeni, budapesti elhelyezés.⁶⁰

A foglyokat Budapestről gyalogmenetben, ötös sorokban, általában 400–500, de esetenként az 1 000 főt is meghaladó csoportokban, egy vagy több napon át hajtották a gyűjtőtáborokig. Az út a mínusz 10–15°C fokos hidegben nagy megpróbáltatás elé állította, főként a civileket, akiket sokszor csak kiskabátban hurcoltak el lakásukból, munkahelyükről vagy az óvóhelyről. A hideg főleg éjszakánként volt olyannyira elviselhetetlen, hogy a legtöbben nem, vagy csak alig tudtak aludni. Szálláshelyük

⁵⁶ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.228./pol. – 1945.

⁵⁷ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 145.131/7. – 1945.

⁵⁸ PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945–1948*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992. 77.

⁵⁹ VHBSZ 33. – 1992. Csánki Gábor visszaemlékezése.; MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.637/pol. – 1945.

⁶⁰ A Budapestről és környékéről történt elhurcolásokról és útvonalairól bővebben lásd: BOGNÁR Zalán: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december–1945. április). *KÜT* 2004/3–4. 99–112.

sokszor a hómezőn, a szabad ég alatt, esetleg istállóban vagy valamilyen kőépületben volt.⁶¹ A mínusz 20-25°C fokos éjszakák után a fogolycsoportokból egy-két ember már nem ébredt fel.

Amíg az út tartott, a foglyok élelmezése egyáltalán nem volt megoldott. Teljesen az őket kísérő őrszemélyzet jó szándékától függött. Sok esetben napokig nem gondoskodtak az ellátásukról. Étélhez ezért a legtöbbször csak úgy jutottak, hogy útközben az érintett települések lakói kerítéseik mögül dobálták a menetelő foglyok közé az ételmezt, mivel tilos volt őket megközelíteni. Akik mégis megtették, azokat riasztó lövésekkel vagy puskatussal bírták távozásra.

Szökés esetén az örök felszólítás nélkül használták fegyvereiket. Akik rosszul lettek vagy nem bírták a menetelést, azokkal a fogolycsoport elvonulása után egy hátramaradt őr végzett és belökte őket az út menti árokba. A hiányzó foglyokat az örök az éppen arra haladókkal vagy a közelben lévőekkel pótolták.⁶²

A hadifogoly-gyűjtőtáborokban siralmasak voltak a körülmények. Általános volt a túlszűfolttság, de leginkább Gödöllőn, ahol – az egyik foglyot idézve: „Egy talpalatnyi hálólhelyért a foglyok között állandó, gyakran tetteges harcok folytak.”⁶³ Ugyancsak erről a táborról egy másik hadifogoly a következőképpen ír: „A gimnázium épülete túlszűfolt volt, időnként tudtunk csak besurranni a folyosóra kissé átmelegedni.”⁶⁴

A gyűjtőtáborokban, aki fedél alá jutott, az általában a pusztai padlón vagy istállóban, de volt ahol már fa priccseken hajthatta álomra a fejét. Már amennyire ezt a vérszívó élősödők, a tetvek és a poloskák megengedték, amikkel, aki fogoly lett, az hamar megismerkedett.

Az élelmezés a táborokban mind mennyiségileg, mind minőségileg olyannyira silány volt, hogy a Külügyminisztérium a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok képviselőinek kérésére 1945. május 16-án ismételt szóbeli jegyzékben kérte a Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottságot, „hogy a táborokban a táplálkozás, mely miatt a foglyok nagy része igen erősen szenved, a lehetőség szerint feljavíttassék”.⁶⁵

Általában naponta kétszer kaptak meleg levest és 30-40 dekagramm kenyeret. A foglyok részére olajos, illetve benzineshordókban főzték a levest, amely többnyire vízben főtt kukorica, búza (toklással), borsó vagy marharépa volt.

A civilek számára az edények, illetve az evőalkalmatlanságok okozták a legnagyobb gondot. Így lehetőségeikre és leleményességükre voltak utalva. Előkerültek a lámpaburák, virágcserepek, konzervdobozok és egyébek. Volt, hogy 10-20 ember evett egy edényből.⁶⁶

⁶¹ VHBSZ 111. – 1992. Vásárhelyi József: Zord idők. 29.; VHBSZ 374. – 1992. Michalik Kázmér visszaemlékezése. 2.

⁶² VHBSZ 421. – 1993. Balczó István visszaemlékezése. 1.; VHBSZ 111. – 1992. Vásárhelyi József: Zord idők. 30.; VHBSZ 245. – 1992. Zag József visszaemlékezése. 1.

⁶³ VHBSZ 402. – 1993. Kiss János visszaemlékezése. 2.

⁶⁴ VHBSZ 421. – 1993. Balczó István visszaemlékezése. 2.

⁶⁵ MNL OL XIX-J-1-q KÜM HDF O. 27.515/pol. – 1945.

⁶⁶ VHBSZ 421. – 1993. Balczó István visszaemlékezése. 4.; VHBSZ 288. – 1992. Baranyai Béla visszaemlékezése. 1.

A tisztálkodásra szinte alig volt mód. Nemhogy szappan, de még víz is alig volt. Csak némelyik táborban volt fertőtlenítő kazán, amivel a ruhákból – hacsak egy időre is – az élősködőket ki tudták irtani.

A táborok túlszűfoaltsága, a gyenge és egyoldalú táplálkozás, az evőalkalmatosságok hiánya, illetve közös használata és a mostoha higiénés körülmények következtében a legyengült szervezetű emberek között aratott a halál. Gyorsan terjedt a vérhas és a kiütéses tifusz. Orvosság nem volt.

A gödöllői táborban eleinte, naponta 50-60, később 100-nál is több halottat földeltek el a foglyok a tábor melletti erdőben, illetve a közeli kukoricásban, jeltelen tömegsírokban.⁶⁷ A többi táborban sem volt sokkal jobb a helyzet.

A táborokba naponta több fogolycsoport is érkezett, ugyanakkor naponta küldték tovább őket vagy egy másik gyűjtőtáborba, vagy pedig bevagonírozva valamelyik romániai átmeneti táborba. A foglyok napokat, heteket, esetleg hónapokat töltöttek el a magyarországi gyűjtőtáborokban, mely időszakot sokan nem éltek túl. Sokan több magyarországi lágert is megjártak, mire valamelyik romániai elosztótáborba útnak indították őket.

A vagonokba, azok méretétől függően 40-60 főt zsúfoltak. Az utazás hét-tíz napja alatt az élelmezés a táborbelinél is rosszabb volt. Vízet is alig kaptak, hogy a teljesen legyengült foglyok ne tudjanak megszökni. Ennek ellenére szinte mindegyik szállítmányból megpróbálkoztak szökéssel, több-kevesebb sikerrel.

A dokumentumokból és a visszaemlékezésekből valószínűsíthető, hogy a civil foglyok mintegy 20-25%-a nem jutott el a romániai elosztótáborokba. Sokan a temesvári vagy a brassói tranzitlágeret is megjárták, mire a foksányi, a Râmnicu Sărat-i vagy a máramaroszigeti elosztótáborokig eljutottak.

A foglyok túlnyomó többsége a hírhedt foksányi elosztótáboron keresztül jutott el a Szovjetunióba. Budapest óta az eddigiekhez képest itt volt a legjobb elhelyezés, mivel ez már eredetileg is fogolytábornak készült. Ennek ellenére, ahogy olvashatjuk Vásárhelyi József visszaemlékezésében: „A szemünk láttára százak és százak haltak meg. [...] A lágeren kívül hatalmas, hosszú, mély árkokat ásattak a foglyokkal, ahová naponta több száz halottat vermeltek el.”⁶⁸ A több hétnyi, illetve a több hónapnyi megpróbáltatás igencsak felőrölte a foglyok testi és lelki erejét, melyhez nagyban hozzájárultak az utazás alatti körülmények.

A hadifoglyok általában nem töltöttek itt több időt egy-két hétnél. Utána az egészségesebbeket bevagonírozták és útnak indították a szovjet céltáborok felé. Az út hetekig, esetenként egy hónapig is eltartott, amely alatt az előzőekben már említett sanyarú körülmények között utaztak a hadifoglyok. A halottak száma az út időtartalmának növekedésével exponenciálisan nőtt.

Az úton, mely a fogságba eséstől a gyűjtő-, az átmeneti- és elosztótáborokon keresztül a szovjetunióbeli céltáborokba vezetett, rengetegen meghaltak. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy a katonákkal ellentétben a civileknél hiányzott a testi-lelki edzettség, a megfelelő ruházati és élelmezési (kulacs, csajka, evőeszközök) felszerelt-

⁶⁷ VHBSZ 331. – 1992. Hrdlicska István visszaemlékezése. 4.

⁶⁸ VHBSZ 111. – 1992. Vásárhelyi József: Zord idők. 37.

ség, hiszen sokan csak egy kiskabátban indultak el, mivel az ígéret sokszor csak egy fél órán belüli igazolás vagy munka volt. Azt se feledjük el, hogy a be nem vonultatott civilek nem kis része egészségügyi problémákkal küszködött, vagy túl fiatal, vagy túl öreg volt a katonaelet megpróbáltatásaihoz. Ezekhez járult a mínusz 15-20°C fokos hidegben való éjszakázás a havon vagy egy fűtetlen helyiségben, a gyenge ellátás és a mostoha higiénés körülmények, amelyek következtében a legyengült szervezeteket könnyen kikezdték a betegségek. A legtöbben alultápláltságban (dystrophiában) és különböző fertőző betegségekben, főként tífuszban és vérhasban haltak meg. A hadifogságba vetett polgári személyek mintegy 30%-a el sem jutott a szovjetunióbeli céltáborokig.

Felhasznált források és irodalom

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Honvédelmi Minisztérium (HM) elnöki (eln.) és általános (ált.) iratok

Békeelőkészítő csoport iratai

Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye 3225. Kiss István: Egy mezítelen a többszázezer közül. Fogságom naplója. Szovjet fogságom 594 napja.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j Külügyminisztérium (KÜM) Titkos ügykezelési iratok (TÜK)

XIX-J-1-q Külügyminisztérium (KÜM) Hadifogoly Osztály (HDF O)

Magyar Nemzeti Múzeum (MNM)

Történeti Fényképtár

Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ)

26. – 1992. Gömöri Lajos visszaemlékezése

33. – 1992. Csánki Gábor visszaemlékezése

111. – 1992. Vásárhelyi József: Zord idők

245. – 1992. Zag József visszaemlékezése

288. – 1992. Baranyai Béla visszaemlékezése

325. – 1992. Balogh József visszaemlékezése

331. – 1992. Hrdlicska István visszaemlékezése

374. – 1992. Michalik Kázmér visszaemlékezése

402. – 1993. Kiss János visszaemlékezése

421. – 1993. Balczó István visszaemlékezése

423. – 1993. Csernai Sándor visszaemlékezése

Új Szó, 1945. február 14.

Interjú Elter Dezső, 'málenkij robotra' deportált túlélővel. A hangfelvétel a szerző birtokában.

ARTYEMJEV, N.: *Magyarország felszabadítása*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1950.

BENKŐ Zoltán: Mikó Zoltán és a Görgey-zászlóalj. In: M. Kiss Sándor (szerk.): *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 287–295.

BOGNÁR Zalán: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december–1945. április). *KÚT* 2004/3–4. 99–112.

- BOGNÁR Zalán: Egy csata utóélete. Budapest ostromának (hadi)fogoly-vesztése(i). *Studia Caroliensia* 2000/1. 77–87.
- BOGNÁR Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairoz Könyvkiadó, 2012.
- BOGNÁR Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra. In: BOGNÁR Zalán (szerk.): „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009. 13–72.
- BOGNÁR Zalán–JÓJÁRT György–REZNÁK Erzsébet: *Téglákba vésett történelem. A ceglédi fogolytábor története és téglafalainak feliratai*. Cegléd, Kossuth Múzeum, 2013.
- BÖHME, K. W.: *Die Deutschen Kriegsgefangenen in sowjetischer Hand. Eine Bilanz*. München–Bielefeld, Ernst und Werner Gieseking, 1966.
- Budapest 1873-tól napjainkig. A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal zsebkönyve*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1945.
- Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Bad Wörishofen, Hungária, 1950.
- GALICKIJ, V. P.: Vrazseszkije vojenoplennije v SzSzSzR (1941–1945). *Vojenoisztorieszkij Zsurnal* 1990/9. 41–46.
- GOSZTONYI, Peter: *Der Kampf um Budapest 1944/45*. München–Zürich, Ungarisches Institut, 1964.
- LUKNYICKIJ, Pavel: *Magyar napló*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Zrínyi Katonai Kiadó, 1980.
- MONTGOMERY, J. F.: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1993.
- MURÁDIN János Kristóf: „Malenkij robot”-ra hurcolás a Romániához csatolt részekről. In: BOGNÁR Zalán (főszerk.): „Itt volt a végállomás” Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015. 89–96.
- MUSKOVICS Andrea Anna: „Mit vétettem, kinek ártottam? Tárnokiak malenkij roboton. Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, 2016.
- PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi a hatalomért 1945–1948*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992.
- RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956 I*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997.
- ROMITS Antal: Főhajtás az elhurcoltakért. *Érdi Tükör* 2000/2. 21.
- STARK Tamás: A „malenkij robot” budapesti áldozatai 1944–1945. Egy forráscsoport elemzésének tanulságai. *Történelmi Szemle* 2012/2. 279–314.
- TIMÁR Edit: Érdiek a szovjet hadifogolytáborokban. In: KUBASSEK János (szerk.): *Érdi krónika. Érd természeti képe, múltja, sportja és lakói*. Érd, Érd Város Önkormányzata, 2004. 317–335.
- TÓTH Sándor: A Budapesten körülfűrt ellenséges erők megsemmisítése, a főváros felszabadítása. In: SZÁVA Péter (szerk.): *Magyarország felszabadítása. Tanulmányok hazánk felszabadításának történetéből*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó–Kossuth Könyvkiadó, 1975. 245–284.
- VÁGVÖLGYI Tibor–HINORA Sándor: Budapest felszabadítása. In: PESTA László (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából XIV*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 607–638.
- ZAHAROV, M. V.: *A 2. és a 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában, 1944–1945*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1973.

Zalán Bognár

**Deportation of 100 000 Civilians for 'Malenkij Robot' from Budapest and its Environs,
December 1944–April 1945**

The mass deportations as a result of the battles in Budapest exceeded the rate of all those before and after. The main reason for such a level is Marshal Malinovsky's manipulations for self-justification. Stalin urged the occupation of Budapest. He wanted the Soviet units to occupy the Hungarian capital with a swift attack; however, the operation dragged on for 108 days, and the city was occupied only on 13 February, as the pocket battle lasted for 52 days after the circle was closed for siege. The delayed siege was all the more inconvenient for Malinovsky since the units of the First Belorussian Front, led by Marshal Zhukov, were just 60 km from Berlin by that time. Moscow did not understand the reason for the delayed siege, and became more and more impatient. For fear of retaliation, Malinovsky explained the delay with a higher than expected number of the opposing German and Hungarian forces. In his final report on the capture of Budapest, he reported that the opposing forces had suffered losses of 188 000, and „about 50 000 enemy soldiers and officers were annihilated and more than 138 000 captured”. In contrast, the German-Hungarian defense forces encircled in Budapest counted fewer than 80 000. The huge difference between the fictitious and real figures was a serious problem for the winner when settling accounts after the siege, because the general had to deliver the POWs to the General Directorate for War Prisoners and Internment (GUPVI) of the NKVD, more accurately to its military reception points. Malinovsky made up the shortfall of about 100 000 with the civilian population in Budapest and its surroundings. They took everybody from everywhere. They took civilians from the shelters of already captured blocks of flats, residential districts or factories, from flats, streets, plants and factories, with the promise of identity check or just for a little work ('malenkij robot'). Moreover, they also took ambulant patients and doctors of various health institutions, antifascists, 13-year-old boys and Holocaust survivors. Deportations from Budapest and its environs continued for two and a half months after the battles came to an end.

Civilek elhurcolása Érdről és környékéről, 1945. január 8.

BEVEZETÉS

Érd és a környező települések gyásznapja január 8-a.¹ 1945-ben ezen a napon hurcolták 'malenkij robotra' a 18 és 45 éves kor közötti férfilakosságot. Az első túlélők 1945 nyarán tértek haza, de volt, aki több mint nyolcévi szenvedés után láthatta viszont családját. A visszatérőknek megpróbáltatásaikról nem volt szabad beszélniük, így pontos adatokkal, számokkal a mai napig nem rendelkezünk, s bár az elmúlt években megkezdődtek a kutatások, számos kérdésre már sosem fogunk választ kapni.

Tárnokon, bár az 1990-es években több interjú is készült,² illetve egy túlélő megírta a visszaemlékezését,³ a szélesebb körű kutatások 2012-ben kezdődtek el. Ekkortól többórányi interjú készült a túlélőkkel és a leszármazottakkal, illetve részletesebb adatgyűjtések történtek az elhunytakkal kapcsolatban is.⁴ Ezek eredményeképpen nyílt meg 2013. január 8-án a *Malenkij robot. Ahogy az emlékezet megőrizte* című kiállítás (4. melléklet). Ezt követően a kutatások abbamaradtak, de 2014-ben Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzatának támogatásával folytatódtak, hogy méltó módon emlékezhessünk meg az elhurcolás 70. évfordulójáról. Ennek alkalmából 2015. január 8-án újabb kiállítást rendeztünk, illetve megjelent a 2013-as kiállítás címét viselő kiadvány, amelyben röviden összefoglaltuk a történéseket, valamint az elhunytak fényképét is közöltük a legfontosabb életrajzi adatokkal. A kutatások ezt követően sem szakadtak meg, de igazán nagy lendületet 2015 nyarán vettek, amelynek eredményeképpen 2016. január 8-ára megjelenhetett a „*Mit vétettem, kinek ártottam?*” *Tárnokiak malenkij roboton* című munka, amelyben 16 visszaemlékezést adtunk közre.⁵ Ekkor nyílt meg harmadik kiállításunk is, amely a táborokban elhunytaknak állított emléket (5. melléklet).

Tárnok mellett még Érden történtek kutatások, ahol a korábban összegyűjtött visszaemlékezések kiadását a Magyar Földrajzi Múzeum vállalta magára. A múzeumban 2015. október 21-én nyílt meg a témával kapcsolatos időszaki kiállítás, illetve ugyan ezen a napon egy konferencia keretében is megemlékeztek a hét évtizeddel korábban

¹ Érd mellett Diósdról, Százhalombattáról és Tárnokról hurcoltak el nagyobb számban férfiakat, de bizonyos mértékben Sósokút is érintett volt az eseményekben.

² Az 1990-es évek elejétől Ábel Endre készített interjúkat, ezek közül többet is felhasználtam a 2016-ban megjelent kötetben. Lásd: MUSKOVICS Andrea Anna: „*Mit vétettem, kinek ártottam?*” *Tárnokiak malenkij roboton*. Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, 2016.

³ Nagy István visszaemlékezését lásd: MUSKOVICS i. m. 55–92.

⁴ Tárnokon a II. világháború áldozatainak névsorát Cserhádi István gyűjtötte össze több helyi lakos segítségével 1988-ban. Kutatásaim alapját ez a gyűjtés adta.

⁵ MUSKOVICS i. m.

történt eseményekről.⁶ A konferencia előadásai, valamint a visszaemlékezések nyomtatott formában is megjelentek.⁷

Az érintett területen az elmúlt évtizedekben készített interjúknak köszönhetően tehát jó pár visszaemlékezés gyűlt össze, ahhoz azonban, hogy az elhurcolásról még alaposabb képet kaphassunk, levéltári kutatásokra is szükség van. Ilyen irányú vizsgálataimat 2015 végén kezdtem meg, így jelen tanulmányban egy olyan kutatás eredményeiről számolok be, amely közel sem zárult még le.

OKOK

A szovjet csapatok 1944 karácsonyán érték el a Buda környéki településeket, ahol a lakosságot kezdetektől fogva elvitték kisebb munkákra, málenkij robotra. Ezekben az esetekben azonban valóban kisebb munkákról volt szó, néhány óra vagy egy-két nap után mindenki hazatérhetett. Az 1945. január 8-án, álhírrrel félrevezetett lakosokra azonban már több hónapnyi vagy évnyi kényszermunka várt. De mi állhatott az elhurcolás hátterében?

Bognár Zalán a civil lakosság tömeges elhurcolásával kapcsolatban három konkrét, közvetlen okot említ: Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolását, a német nemzeti-ségűek elhurcolását, valamint a hadifogolylétszám-kiegészítést.⁸ Az Érdet és környékét érintő események hátterében e legutóbbi állt, az érintett települések lakosságának sorsát Budapest ostroma, valamint a szovjet 46. hadsereg Erccsinél történő, hatalmas embervesztéssel járó átkelése pecsételte meg.

A hadifogolylétszám-kiegészítéseknek két indítéka volt. Egyrészt végrehajthaták legfelsőbb szintű elhatározásból, másrészt viszont helyi szintű, szubjektív döntés eredménye is lehetett. Ez utóbbiakért a szovjet egységek parancsnokai tehetősek felelőssé, akik a felettesek által kitűzött hadműveleti célok elérésének késését általában az ellenséges erők magas létszámával magyarázták. Sztálin parancsának értelmében Budapestet Malinovszkijnak menetből kellett volna elfoglalnia, ezzel szemben a hadművelet 108 napig tartott. Malinovszkij a megtorlástól való félelmében a főváros bevételének elhúzódását az ellenséges német–magyar erők nagy számával magyarázta. 80 000 helyett 180-200 000 fős haderőről számolt be, és a fogságba esettek számát 138 000 főben adta meg. Miután Budapest védői közül mintegy 40 000 fő eshetett szovjet fogságba, a hiányzó fogoly mennyiséget, azaz körülbelül 100 000 főt a polgári

⁶ *Szabadulás nélkül. A Szovjetunióba 70 évvel ezelőtt kényszermunkára elhurcolt Érd és környéki honfitársaink emlékére*, 2015. október 21. – Magyar Földrajzi Múzeum.

⁷ LENDVAI TIMÁR Edít (szerk): *Szabadulás nélkül. Érd és környéke lakosai a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1954*. Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2016.

⁸ Részletesebben lásd: BOGNÁR Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944–45-ben. In: MARKÓ György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005. 181–184.

lakosság köréből kellett pótolni.⁹ A foglyokat egyrészt a fővárosból,¹⁰ másrészt a környező településekről szedték össze.

Az érdi elhurcolás hátterében tehát a budapesti ostrom elhúzódása állt, de ez nyilvánosan sosem lett kimondva. Emiatt a helyi lakosság csak találgathatott. Ennek következtében Érden egy közhiedelem is kialakult, és Szentirmay Jánost tették felelőssé a történetekért. Az I. világháborús hadifogolyként oroszul jól beszélő Szentirmayt községi bírónak, majd 1945 márciusában a Nemzeti Bizottság elnökének nevezték ki, és az terjedt el róla, hogy ő vitette el a férfilakosságot, mert Érden abban az időben sok nyilas és szökött katona volt. Bűnbakká tételének hátterében azonban egy 1945. április 10-i esemény is állhatott, amelyről az érdi Nemzeti Bizottság 9. rendes ülésének jegyzőkönyve számolt be április 12-én. Mindezen történésekről a jegyzőkönyvben így írtak: „Napirend előtti felszólalásra engedélyt kapott Szentirmay János községi bíró, ki a IV. 11.-i eseményeket ismertette. Ugyanis előző nap Földházy Antal biz. tagnál megjelent lakásán egy érdi lakos ki előadta, hogy a szegedi csillagbörtönből szabadult 1 000 érdi lakossal együtt. Bugyi községig együtt mentek, de ő lábfájása miatt lemaradt. Egy orosz gk. [gépkocsi – M. A. A.] felvette és a Duna partra szállította őt, a Dunán át egy csónakkal jött. Az elbocsájtott érdiak minden élelem nélkül menetelnek Budapest felé. Földházy másnap felkereste Kovács vezető jegyzőt, kinek azt tanácsolta, hogy dobszó után hívja fel a lakosságot, hogy a jan. 8-án elvitt férfiak útban vannak Budapest, illetve Érd felé és a hozzátartozók egynapi ételment hozzanak a község házára, hogy azt azután kocsival eléjük lehessen vinni. A dobolásra a lakosság az élelmiszereket lehozta és mivel közben az a hír terjedt el, hogy az elvittek már Nagytétényt elérték, erre az említettek hozzátartozóinak nagy tömege ellepte az országutat és Nagytétény felé haladtak. Később azonban ezen hírt a Nagytétény felől jövők megcáfolták és egyes emberek az amúgyis túlfűtött idegállapotot arra használták fel, hogy a községvezetők ellen izgassanak. Ennek megfelelően azután a tömeg megrohanta a község házat, rendőrséget. Tettleg bántalmazta Pleskó András vizsgálati foglyot és Ercsy Olivér községi jegyzőt. [...] Elnök [Szentirmay János – M. A. A.] a felszólalásában kifejti, hogy az eseményekért senki felelőssé nem tehető, mert az események tévedésen alapulnak. A község házat ért támadás nem volt szervezett támadás, hanem a község vezetősége csődítette oda az embereket, ami sajnálatos tévedés volt. [...] Földházy Antal biz. tag fentieknek megfelelően kéri a községvezetőt, hogy a támadás sajnálatos körülmények összejátszásának eredménye volt és nem nevezhető a községvezetőség elleni tüntetésnek.”¹¹

A közhiedelem, hogy egy ember tehet az elhurcolásról, illetve hogy a települést nyilas volta miatt büntették, még a későbbi hónapokban is többször felbukkan a jegy-

⁹ BOGNÁR (2005) i. m. 183.

¹⁰ A budapesti elhurcolásról lásd: BOGNÁR Zalán: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december–1945. április). *KÚT* III, 2004/3–4. 99–113.

¹¹ Magyar Földrajzi Múzeum (MFM) Érdi Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei (ÉNBj), 1945. április 12. Az írógéppel írt szövegben az elütésekből származó nagyobb hibákat a könnyebb olvashatóság miatt javítottam.

zőkönyvekben,¹² de ezt okként nem fogadhatjuk el. Erre már Pokorny Ferenc is felhívta a figyelmet, amikor arról írt, hogy Szentirmay János „legfeljebb csak végrehajtója volt annak, amit tőle az oroszok követeltek. Együttműködött velük, kidoboltatta a gyülekezés időpontját, mást azonban aligha tehetett volna se értük, se ellenük.”¹³ A Szentirmay János elleni vádak azért sem állják meg helyüket, mert nem csak Érdet érintette az elhurcolás.¹⁴ Meg kell még jegyezni, nem Szentirmay János volt az egyetlen, akit megpróbáltak felelőssé tenni az eseményekért. Tárnokon is több személlyel kapcsolatban említették, hogy tudhatták, mi fog történni Érden. Ezen közhiedelmekre eddig azonban semmilyen bizonyítékot nem sikerült találni.

AZ 1945. JANUÁR 8-I ELHURCOLÁS ÉS ELŐZMÉNYEI

Érdről és környékéről 1945. január 8-án vitték el a férfiakat, de előzményként egy 1945. január 6-i érdi eseményt is meg kell említeni. Ekkor Érden, az Alsó és Felső utcákban körülbelül 250 főt gyűjtöttek össze, amely mintegy 100-120 családot érintett.¹⁵ A házaknál este, váratlanul jelentek meg a fegyveres szovjet katonák és a férfiak többségét összefogdosták, majd az egyik pincébe zárták őket. Szilágyi József érdi lakos így emlékezett az eseményekre: „Az oroszok sokszor vittek el munkára embereket, vagont kirakodni, ágyúállást ásni, ápolónőnek, vagy éppen péknek, akár több hétre is. 1945. január 6-án azonban más volt a helyzet. Végigjárták a községet, és minden munkára alkalmas férfit vagy éppen fiút elvittek. De mivel nem mindenkit találtak otthon, így január 8-án kihirdették, hogy aki dolgozni akar, az jelenjen meg a vásártéren...”¹⁶

Ezt a csoportot másnap, január 7-én hajtották el Ercsi irányába, azon a napon, amikor megtörtént a másnapi igazoltatás miatti kihirdetés is. Ezt vagy kidobolták, vagy konkrét személyeket kértek fel arra, hogy járják végig az egyes házakat és pincéket. Tárnokon a feladat végrehajtásával elsősorban a település előljáróit, valamint a közéletben vezető szerepet betöltőket bízták meg, hogy senki ne kételkedjen a szavukban, és minél többen jelentkezzenek Érden. A parancs értelmében másnap, január 8-án, reggel nyolc órakor az érdi vásártéren kellett megjelennie a 16 és 60 év közötti férfilakosságnak, hogy igazolást kapjanak. A visszaemlékezők többsége így emlékszik a hirdetésre, a tárnoki Kleman Vilmos azonban arról számolt be, hogy a leventakötele-

¹² „Pedig egyszer már 2 700 derék férfi elhurcolásával fizettünk nyilas község hírünkért. Hogy tehát megszűnjék a suttagó propaganda, a szabotázs, fel kell állítanunk egy internáló tábort.” (MFM ÉNBj, melléklet.)

¹³ POKORNY Ferenc: *Részletek a II. világháború honi eseményeiből. Érd 1944–1945. Érd a II. világháborúban. Visszaemlékezéseim a második világháború fronteseményeire.* http://csukalib.hu/download/ht/ht_2.pdf (Letöltve: 2016. szeptember 18.). 73.

¹⁴ Az események Szentirmay János ’bukását’ jelentették, 1945 májusában bírói, júliusban pedig elnöki tisztségéből is felmentették.

¹⁵ TIMÁR Edit: *Érdiek a szovjet hadifogolytáborokban.* In: KUBASSEK János (szerk.): *Érdi Krónika.* Érd, Érd Város Önkormányzata, 2000. 323.

¹⁶ TIMÁR i. m. 323.

seknek is át kellett menniük Érdre.¹⁷ A hirdetés során a megfélemlítés eszközével is éltek a hatóságok, azt mondták ugyanis, hogy ha valaki nem megy át, akkor nemcsak őt, hanem a családját is meg fogják büntetni.¹⁸

Érden, a vásártéren volt a gyülekező, a megjelenteket három csoportba osztották: 18 év alattiakra, 18 és 45 év közöttiekre, valamint 45 év felettiekre. A legidősebbeket, hazaengedték, mivel túl sokan jelentek meg, és olyan sok fogolyra nem volt szükség. A 18 év alattiakat tornasorba állították, és a magasabbakat, hogy a szükséges létszám meglegyen, a 18 év felettiek közé állították. A többieket szintén hazaküldték. Erre Gyergyói István, aki 17 éves volt, így emlékezett: „Nekem nagy szerencsém volt. Azért vagyok itt, mert kicsi gyerek voltam. A 18 év alattiakat külön és magasság szerint sorba állították. Én alacsony voltam, hátra kerültem. Az elejét elvitték.”¹⁹ Különállították a betegeket is, akiket szintén hazaengedtek. Többen azonban nem mertek kiállni a sorból, mert attól féltek, hogy nem fognak igazolást kapni, vagy agyonlövik őket. Több visszaemlékező szerint a vasutasokat is kiválogatták,²⁰ illetve azokat, akik a szovjet hadsereg számára hasznos munkát végeztek (asztalosok, pékek stb.). Rajtuk kívül csak azok láthatták viszont még aznap vagy néhány nap múlva szeretteiket, akiknek sikerült visszaszökniük.²¹ A többieket, függetlenül attól, hogy a tárnoki elhurcoltak többsége szlovák nemzetiségű volt, elhajtották Ercsi irányába.

A visszaemlékezések alapján még felmerül a kérdés, hogy a helyi lakosság közül voltak-e olyanok, akik tudtak az eseményekről, illetve hogy a község életében vezető tisztséget betöltők kivételezett helyzetben voltak-e. Erre egyértelmű választ nem lehet adni, annyi azonban biztos, hogy Érden, a vásártéren voltak, akiknek lehetőségük volt arra, hogy néhány személyt kivegyenek a tömegből, tehát a szovjet katonák munkáját helyiek is segítették. Korántsem biztos azonban, hogy tudomásuk lett volna arról, hogy mi fog történni a későbbiek során. Emellett az is megállapítható, hogy olyan személyeket vagy személyek rokonát is elvitték, akik valamilyen tisztséget töltöttek be a településen, ami mutatja, hogy ők sem tudhattak arról, hogy valójában hazugságról van szó. Erre három példát közölnék. Tárnokon egy 1945. július 18-i jegyzőkönyv utal arra, hogy január 8-án a segédjegyzőt, Kiss Tamást is elvitték. A visszafogadásáról szóló jegyzőkönyvben az alábbi olvashatjuk: „Kiss Tamás segédjegyző visszafogadása: Előadó vezetőjegyző bejelenti a képviselő testületnek, hogy Kiss Tamás segédjegyző kit az oroszok 1945 január 8-án teljesen ártatlanul deportálták július 8-án hazatért.” Ezt követően egyhangú szavazással a testület visszavette.²² Diósdról Weigl

¹⁷ Kleman Vilmos 14 évesen ment át Érdre jelentkezni. Több társával Ercsiből sikerült visszaszöknie. Szökésének történetét lásd: Muskovics i. m. 111–116. A levontekötelesek Érden történő kötelező megjelenésére több adattal nem rendelkezem, a kérdés további vizsgálatokat igényel. Azt azonban többen említették, hogy az igazolás reményében 16 év alattiak és 60 év felettiak is átmentek Érdre.

¹⁸ Voltak, akik nem mentek el jelentkezni, de a hozzátartozókat érintő megtorlásokról nincsen tudomásom.

¹⁹ Visszaemlékezését lásd: Muskovics i. m. 123–128.

²⁰ Nem tudni, mi alapján történt a válogatás, mert voltak, akik vasutasként lettek elhurcolva.

²¹ A visszaszököttek többsége Érdről vagy Ercsiből tért vissza, később erre már sokkal kisebb lehetősége volt a foglyoknak.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML) V.1137.D/a Tárnok nagyközség iratai. Népi demokratikus kori iratok. Képviselő testületi iratok (V.1137.D/a). 1. kötet, 1945. július 18.

Lajos irodatisztet hurcolták el, akinek állását időközben szintén betöltötték, visszatérése után azonban ismételten megválasztották.²³ Érdről Földházy Antal, a Nemzeti Bizottság tagjának fiát is elvitték. Ezt az apa a bizottság ülésén nem is hagyta szó nélkül. Az 1945. március 16-i rendes ülésen kifejtette, hogy ő végig baloldali nézeteket vallott, s hogy emiatt 1919-ben börtönbe is zárták, majd a későbbi években is számos hátránya származott abból, hogy kitartott politikai nézetei mellett. Fiát is ugyanebben a szellemben nevelte, mégis elhurcolták január 8-án.²⁴

Felmerül még a kérdés, hogy hány embert hurcoltak el Érdről, illetve hányan tértek vissza a táborokból. A visszaemlékezők nagyon eltérő számokról beszélnek (3 000-tól 12 000-ig), emiatt ezen kérdéssel kapcsolatban csak következtetéseket tehetünk. Ha összevetjük az egyes visszaemlékezéseket, valamint az elszórtan fennmaradt források adatait, akkor az állapítható meg, hogy feltehetően körülbelül 3 000 lakost hurcolhattak el Érdről és környékéről. A legnagyobb számban, a település összlétszámából adódóan, Érdről vittek el férfiakat. Itt korábban 2 900-3 000 főre tették az elhurcoltakat, de ez nem valószínű, ha a lakosság összlétszámához viszonyítunk. A kutatások jelenlegi állása szerint azonban pontosabban nem tudunk mondani, ugyanis eddig körülbelül 360 név ismert. Diósdon 100-120 főben állapították meg a fogságba esett civilek számát,²⁵ Tárnokon pedig körülbelül 200-ban. Erre a számra egy 1945. novemberi jegyzőkönyvből következtethetünk. Ekkor a következőt jegyezték be: „A község ferfilakóságát január 8-án 18–60 éves korig minden bünnélkül elcipelték, és ezek közül még a mai napig is 140 férfi nem tért haza.”²⁶ Ha figyelembe vesszük, hogy Tárnokon eddig 34 visszazököttről tudunk, valamint azt, hogy 1945 őszéig néhányan már hazatértek, akkor ezt a 200 körüli számot kapjuk. Bizonytalanok az adatok Sós-kútról is, ahol a ’málenkij robot’ nagyon halványan él az emlékezetben. Bár elszórt adatok vannak arra vonatkozóan, hogy néhány embert elvittek, de tömeges elhurcolás nem történt. A tárnoki visszaemlékezések arra utalnak, hogy ennek oka az volt, hogy a sós-kútiak a szőlőhegyen keresztül indultak el Érdre, ahonnan leláttak a gyülekezési pontra és feltűnt nekik, hogy valami nincs rendben, túl sok a katona, így visszafordultak. A kérdés további vizsgálatokat igényel, az azonban megállapítható, hogy Sós-kút megmenekült a tömeges elhurcolástól. Százhalombattáról nem rendelkezem adatokkal.

A FOGLYOK TEMESVÁRRA SZÁLLÍTÁSA

A visszaemlékezések alapján a menet útja jól rekonstruálható. A többezres csoportot január 8-án elhajtották Ercsibe (1. illusztráció), ahol a beigért igazolás helyett motozás következett, a legtöbbeket pedig meg is nyírták. Innen egy- vagy kétnapi tartózkodás

²³ „...akit 1945. január 8-án az orosz katonák közmunkára vittek, és a szegedi börtönből csak a napokban tért haza, s állását időközben a Képviselőtestület mással töltötte be...” MNL PML V.1026.D/a Diósd nagyközség iratai. Népi demokratikus kori iratok. Képviselő-testületi iratok. 1. kötet, 1945. szeptember 9.

²⁴ MFM ÉNBj, 1945. március 16.

²⁵ WÁGNER Ferenc: *Diósd története*. Diósd, Polgármesteri Hivatal, 2001. 165.

²⁶ MNL PML V.1137.D/a. 1. kötet, 1945. november 21.

1. illusztráció: Kereszt az Ercsibe vezető országút mellett. Felirata: *A II. világháború / áldozatai / emlékére / 1994 / Ezen az útvonalon / hajtották fogságba / Ér és környéke / férfilakosságát / mintegy 4500 főt / 1945 jan 8.-án / a Szovjetunióba / Fáncki Ferenc Kávrán István / Kelner Antal Kováts Ferenc / Kovács Vince Payer Ferenc.* (Fotó: Muskovics György)

után indították őket tovább Baja irányába. A visszaemlékezések alapján felmerül a kérdés, hogy az egész csoportot együtt hajtották-e, ugyanis az érdi és tárnoki visszaemlékezésekben eltérések mutatkoznak. A tárnokiak elbeszélése alapján a következő településekre van adatunk: Ercsi, Cece, Előszállás, Dunaföldvár, Harta, Kalocsa és Baja. A visszaemlékezők többsége azt is hangsúlyozta, hogy Ercsi után nem nagyon érintettek lakott részeket. Ezzel szemben az érdiak további községeket, falvakat is említenek Cécéig: Adony, Kulcs Sáregres. Mindezek alapján felmerül az a lehetőség, hogy Ercsiből már nem együtt hajtották a teljes csoportot, és a hadiesemények alakulásának következtében, bár a fő útvonal egyezett, kisebb eltérések lehettek az egyes csoportok útjában.

A menetelés során többeknek sikerült megszökniük, a folyamatos hitegetéseknek köszönhetően azonban a legtöbben továbbmentek abban a reményben, hogy valahol majd megkapják a beígért igazolást. Ezt, egyes visszaemlékezések szerint úgy hitették el az emberekkel, hogy a menettel szemben civil ruhába öltözött szovjet katonákat hajtottak, akik kezükben igazolásnak tűnő papírokat lóbáltak. A vakon bizást jól mutatják azok a történetek is, amelyek szerint több esetben, bár lett volna esély a szökésre, nem tették meg.

A visszaemlékezések nem csak a menet útvonaláról számolnak be, hanem a nyomorúságos körülményekről is. A legnagyobb problémát a hideg jelentette, a többség ugyanis nem volt rendesen felöltözve, mivel úgy gondolták, két-három óra múlva hazatérnek. A hiányos öltözék és az élelemhiány 'megtette hatását': mire a menet Bajára ért, sokan fizikailag már legyengültek.

A Bajára megérkezett foglyokat a gyűjtőlágerbe zárták, ahonnan pár nap múlva Temesvár irányába vitték őket tovább. A többséget marhavagonokba tették, de a tárnoki Lugosi Ferenc arról számolt be, hogy voltak, akiknek nem jutott hely, így azoknak gyalog kellett megtenniük az utat a temesvári lágerig. „Pár nap múlva betoltak egy vonatot. Aki fölfért rá, az vonattal ment, a többi gyalog Temesvárig. Borzasztó messze van az, jaj, Istenkém! Többek közt én is gyalog mentem. F fiatal voltam, összeálltunk páran a haverokkal, hogy mi megyünk gyalog, hátha valahol leléphetünk. De szökésről szó sem lehetett. Ahol kinézett valaki az udvaron, azt már berántották a sorba. Így kerültünk mink Temesvárra.”²⁷

A foglyok útvonalával kapcsolatban még egy kérdés merül föl: mindenkit Temesvárra szállítottak-e, vagy voltak, akiket Szegedre vittek? A tárnoki adatok – egy bizonytalan adatközlést kivéve – azt mutatják, hogy Temesvárra vitték a foglyokat, és onnan majd a tifusz kitörte után szállították el egy részüket Szegedre. Egy érdi lakos azonban így emlékezett a Baját követő útra: „Az elhurcolás második és a szenvedések legszomorúbb stációja akkor kezdődött, amikor a bajai huszárlaktanyából négy-öt nap eltelte után tehervagonokba rakva továbbítottak Temesvárra, míg másokat Szegedre, a Csillagbörtönbe, hogy onnan később a romániai Foksányi lágerbe kerüljenek.”²⁸ Adatok hiányában pontosabb következtetéseket nem vonhatunk le.

²⁷ Visszaemlékezését lásd: MUSKOVICS i. m. 39–54.

²⁸ Sz. N.: Értük zúgnak a harangok. *Tárnokhír* 2006/december. 28–29.

Elképzeltető, hogy voltak, akiket Bajáról közvetlenül Szegedre szállítottak, de az Érdről elhurcoltak többségét Temesvárra vitték.²⁹

A GYŰJTŐTÁBOROKTÓL A SZOVJETUNIÓ LÁGEREIK

A túlélők visszaemlékezése alapján részletesebben Bajáig tudjuk végigkövetni az elhurcoltak útját, ezután azonban, mivel többnyire külön vagonokba, majd barakkokba, végül pedig más-más táborokba kerültek, elsősorban már csak saját sorsukról tudtak beszámolni. Természetesen ahány fogoly, annyi sors, de a gyűjtőtáborokba kerülés után alapvetően négyféleképpen alakulhatott egy-egy személy útja (1. táblázat).

Útvonalak				
Temesvár/ Szeged	Temesvár/Szeged	Temesvár		Temesvár/Szeged
↓	↓	↓		↓
hazatérés	elosztótáborok (Foksány, Râmnicu Sărat)	Szeged		elosztótáborok (Foksány, Râmnicu Sărat)
	↓	↓	↓	↓
	GUPVI-lágerek	elosztótáborok (Foksány, Râmnicu Sărat)	hazatérés	GUPVI-lágerek
	↓	↓		↓
	hazatérés	GUPVI-lágerek		GULAG-lágerek
		↓		↓
		hazatérés		hazatérés

1. táblázat: A foglyok sorsának alakulása Bajára történő megérkezésük után

1. Az Érdről elhurcoltak többségét a temesvári lágerbe, kisebb részüket pedig a szegedi Csillagbörtönbe szállították. Mind a két helyen a rossz higiéniai viszonyok és a túlszűfolttság következtében kitört a tífusz. A járványban ezrével hunytak el a foglyok, emiatt a temesvári tábort le is zárták, a szegedi börtönből pedig a reptérre viték tovább a foglyokat. A járványok kitörése után a foglyok többségét megpróbálták továbbszállítani, csak a betegek maradtak a táborokban. Közülük a szerencsésebbek felépültek, őket 1945 nyarán és őszén hazaengedték.

²⁹ Kutatásaiban Bognár Zalán is arról számol be, hogy a szegedi lágerekbe sokan Budáról és tágabb környékéről kerültek, többnyire a bajai vagy a temesvári táborokban eltöltött rövidebb-hosszabb idő után. BOGNÁR Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által meg szállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012. 324.

2. A temesvári lágerben kitört tífusz miatt a még egészséges foglyokat mielőbb megpróbálták tovább szállítani. Nagy részüket a romániai elosztótáborokon (Foksány, Râmnicu Sărat) keresztül közvetlenül a Szovjetunióba vitték. A Bajáról Szegedre szállított foglyok szintén ezt az utat járták be.

3. A Temesvárról elszállított foglyok kisebb részét Szegedre szállították. Innen, a járvány kitörte után őket is a Szovjetunió légereibe vitték tovább a romániai elosztótáborokon keresztül. A szerencsések, felépülve betegségükből, hazatérhettek.

4. Temesvárról és Szegedről is a foglyokat a GUPVI légereibe szállították. A túlélők többsége innen tért haza, de voltak, akiket koholt vádak alapján elítéltek, így a GULAG-táborokba vitték őket.

EGYÉNI SORSOK

Temesváron és Szegeden az egy faluból származók még kisebb csoportokat alkottak, ezt követően azonban végleg elszakadtak egymástól. Emiatt a hazaérkezők nagyon kevesekről hozhattak hírt, amelyet az is jól mutat, hogy mind az elhunytakkal, mind a túlélőkkel kapcsolatban rendkívül hiányos információkkal rendelkezünk. Természetesen minden elhurcolt története külön kutatást igényel, és minden egyes személyről külön is lehetne szólni, minderre azonban jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségem. Itt, az egyéni sorsok elemzése alapján néhány dologra hívnám csak fel a figyelmet.

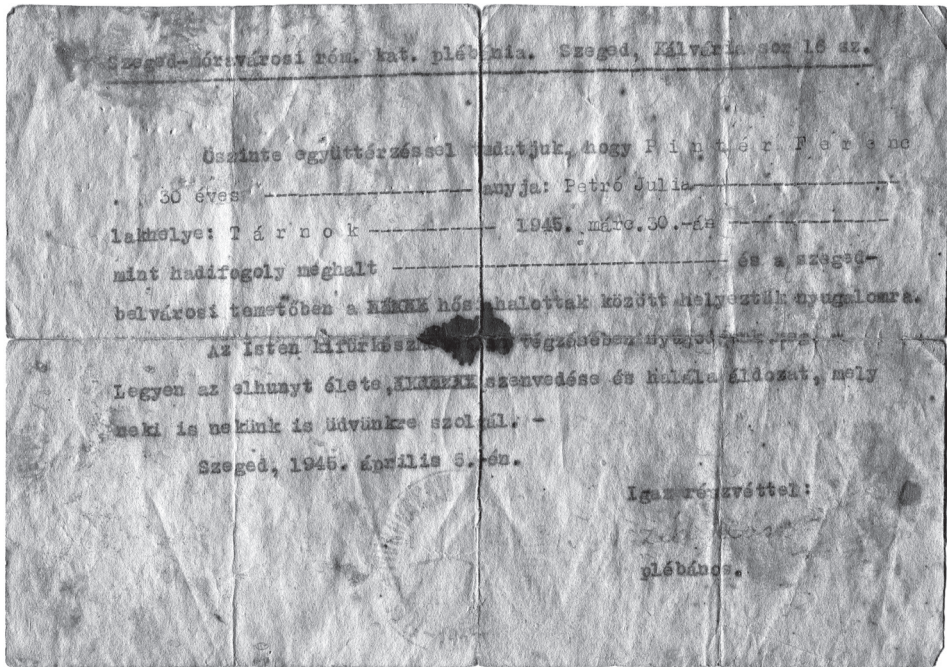
Nemcsak az elhurcoltak, hanem az elhunytak számát tekintve is nagy a bizonytalanság. Ilyen téren részletesebb kutatások eddig Tárnokon történtek, az 1988-as eredményekből kiindulva viszonylag pontosan ismerjük az elhunytak névsorát, amely lehetőséget adott további vizsgálatokra is. Természetesen számos tragikus emberi sorsot lehetne bemutatni, itt azonban egyetlen dolgot emelnék ki. Ha megnézzük az elhalálozások helyét, döbbenetes statisztikát kapunk (2. táblázat). Bár pontos számokat nem lehet mondani, de az eddigi eredmények egyértelműen azt mutatják Tárnok esetében, hogy a foglyok többsége Temesváron és Szegeden hunyt el (2. illusztráció), ami alátámasztja a járványok pusztító hatását. Az elhunytak közel 70%-a a Szovjetunióba sem jutott ki, már a gyűjtőtáborokban elhunyt.

	Baja	Szeged	Temesvár	Vonatút, elosztótáborok	Szovjetunió	Ismeretlen
Fő	5	13	33	4	2	9

2. táblázat: A 66 tárnoki elhunyt halálozási helye a kutatások jelenlegi állása szerint

Az elhurcoltak többsége 1947-ben és 1948-ban tért haza. Korábban elsősorban csak azokat engedték vissza, akik elkapták Temesváron vagy Szegeden a tífuszt, de miután sikerült legyőzniük a betegséget, 1945 nyarán és őszén hazajöhettek.

A korábbiakban már említettem, hogy a civilként elhurcoltak a GUPVI légereibe kerültek, de voltak, akiket többhónapnyi vagy évnyi kényszermunka után valamilyen

2. illusztráció: Pintér Ferenc halotti értesítője. A Szeged-móravárosi katolikus plébánia 1945 áprilisában értesítette a családot, hogy Pintér Ferenc március 30-án Szegeden elhunyt (magántulajdon)

indokkal elítéltek és a Gulágra szállítottak. Az Érdről, január 7-én és 8-án elhurcoltak közül eddig egyetlen személyről tudni, aki a Gulág poklát is megjárta.³⁰ Ő a tárnoki Nagy István volt, akit 1947. június 4-én, két és fél évnyi fogság után szabotázás címén 25 évi kényszermunkára ítélték. Miután cipőjének talpa elkopott, a táborban ígéretet kapott arra, hogy ha szerez anyagot, készítenek neki talpat. Ehhez egy féktömlőt akart bevinni, amelyet azonban megtaláltak nála a táborba történő esti visszatéréskor. Azonnal börtönbe vetették, és nem egészen két hónap alatt az ítélet is megszületett. Erre így emlékezett vissza: „Az élelmezés fogolyviszonylatban túrhető volt, csak a lábbelikkal volt baj. A műhelyben semmiféle talpnak való nem volt. A suszterek azt mondták, hozzá anyagot, megcsináljuk. Én egy féktömlőt vittem be a lágerbe, de a kapunál motozás volt, és elvették. Utána azonnal vitték a dutyiba, még a vacsorát sem adták oda. Ez úgy április derekán lehetett. A fogdából időnként vittek kihallgatásra. A kihallgatás során többször is vertek, mert nem azt mondtam, amit ők szerettek volna hallani. Még maga a lágerparancsnok, egy ruszin tolmács is azt mondta, hogy elküld az

³⁰ Koholt vádak alapján ítélték tíz évre az érdi Soproni Rezsőt, de őt nem januárban vitték el, hanem tavasszal tartóztatták le. A kényszermunkán eltöltött kilenc évéből négynek írta meg a krónikáját. Lásd: LENDVAI TIMÁR i. m. /II./ 185–450.

új hazába. Majd május 15-én bevitték a kettesszámú börtönbe, ahol összekeverték az orosz köztörvényesekkel. Június 4-én, a tárgyalás napján találkoztam a tolmáccsal, aki a volt lágerparancsnok bátyja volt. Rögtön azzal kezdte, hogy én nem tudok semmit sem tenni, mert el fognak ítélni, csak azt nem tudja még, hogy mennyire. A tárgyalóteremben velem szemben közlegénytől alezredesig egy csomó katona volt, mind engem vádolt, mint háborús bűnöst. Az ítélet indoka: amerikai parancsra szabotáltam. Az 58/7 számú paragrafus értelmében szabotázsért 25, azaz huszonöt év szabadságvesztésre ítélték. Még szerencse, hogy már megszűnt a halálítélet, mert kivégeztek volna. Egy pillanatra meglepődtem, de utána gondoltam, hogy ez úgysem lehetséges. Visszavitték a börtönbe, ahol már az orosz tisztek vártak, akik húsz évre voltak elítélve. Megkérdezték, mennyit adtak. Erre én válaszoltam: »Huszonöt év.« Ők erre azt felelték: »Ez semmiség, a Sztálin megdöglik, haza fogsz menni.« Ezt ők már 1947-ben tudták.³¹

ZÁRÓGONDOLATOK

Egy nemzet történelmének több napját is gyásznapként tartja nyilván. Gyásznapja azonban nemcsak egy nemzetnek, hanem az egyes településeknek is lehet. Érd és környékének gyásznapja 1945 óta január 8-a, amikor a férfiak jelentős részét kényszermunkára hurcolták.

A túlélőkben a mai napig ott vannak a kérdések: Mit vétettem? Kinek ártottam? A hozzátartozók pedig a mai napig felteszik azt a kérdést, hogy mi történt szerettükkel. Ezekre pontos válaszok a mai napig nincsenek és már nem is lesznek.

Az elhurcolásról, a táborokban átélt dolgokról hosszú éveken keresztül nem lehetett beszélni. Az otthon maradtok nem gyászolhattak, nem panaszkodhattak. A túlélők sem beszélhettek fájdalmaikról, sérelmeikről, megpróbáltatásaikról. A kényszerű hallgatás eredménye, hogy a mai napig nincs a köztudatban, hogy a II. világháború utolsó hónapjaiban, illetve az azt követő években hány százezer ártatlan civilt hurcoltak el, ítélték el, és tűnt el nyomtalanul a táborokban. Több évtizednyi hallgatás után ma már minderről szabad beszélni, de mindazok, akik erről mesélni tudnának, egyre kevesebben vannak.

Soha nem fogjuk megtudni, hogy pontosan hány embert hurcoltak el Magyarországról kényszermunkára, és arra sem fog fény derülni, hogy hányan voltak azok, akik 1945. január 8-án az érdi vásártérről indultak el az ismeretlenbe. Szintén homály fedi, hogy közülük hányan nem tértek vissza, és talán örökre titok marad az is, hogy a pontos okokat megtudjuk, hogy a miértekre válaszok szülessenek. A dokumentumok hiányosak, nehezen fellelhetők, és a túlélők is egyre kevesebben vannak.

A borzalmakat átélők és a hozzátartozók számára természetes volt és természetes ma is, hogy január 8-án nyilvánosan is megemlékezzenek. Ezek a családok a mai napig féltve őrzik az elhurcoltak személyes tárgyait (6. melléklet), a táborokban készített használati eszközöket (7. melléklet). Az emlékezés azonban nemcsak a közvetlen lezármazottak feladata, és ezt az érdi elhurcolásban érintett települések vezetősége is

³¹ Visszaemlékezését lásd: Muskovics i. m. 55–92.

tudja. Érden és Tárnokon például minden évben megemlékeznek a II. világháborús emlékműnél, Tárnokon pedig 1946 óta szentmisét tartanak január 8-án az elhurcoltak emlékére. Emellett a kutatások is egyre inkább támogatást kapnak a helyi szervektől, amelyek köszönhetően az első publikációk is megjelenhettek a témával kapcsolatban.

Felhasznált források és irodalom

Magyar Földrajzi Múzeum (MFM)

Érdi Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei (ÉNBj)

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

V.1026.D/a Diósd nagyközség iratai. Népi demokratikus kori iratok. Képviselő-testületi iratok

V.1137.D/a Tárnok nagyközség iratai. Népi demokratikus kori iratok. Képviselő-testületi iratok

(V.1137.D/a)

BOGNÁR Zalán: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december–1945. április). *KÚT* III, 2004/3–4. 99–113.

BOGNÁR Zalán: *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012.

BOGNÁR Zalán: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944–45-ben. In: MARKÓ György (szerk.): *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005. 181–190.

LENDVAI TIMÁR Edit (szerk): *Szabadulás nélkül. Érd és környéke lakosai a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1954*. Érd, Magyar Földrajzi Múzeum, 2016.

MUSKOVICS Andrea Anna: „Mit vétettem, kinek ártottam?” *Tárnokiak malenkij roboton*. Tárnok, Tárnok Nagyközség Szlovák Nemzetiségi Önkormányzata, 2016.

POKORNY Ferenc: *Részletek a II. világháború honi eseményeiből. Érd 1944–1945. Érd a II. világháborúban. Visszaemlékezéseim a második világháború fronteseményeire*. http://csukalib.hu/download/ht/ht_2.pdf (Letöltve: 2016. szeptember 18.).

SZ. N.: Értük zúgnak a harangok. *Tárnokhír* 2006/december. 28–29.

TIMÁR Edit: Érdiek a szovjet hadifogolytáborokban. In: KUBASSEK János (szerk.): *Érdi Krónika*. Érd, Érd Város Önkormányzata, 2000. 317–333.

WÁGNER Ferenc: *Diósd története*. Diósd, Polgármesteri Hivatal, 2001.

Andrea Anna Muskovics

Deportation of civilians from Érd and neighbouring settlements on 8th January 1945

Memorial day of Érd and neighbouring settlements (Diósd, Sóskút, Százhalombatta, Tárnok) is 8th January. The male citizens between age 18 and 45 were deported to 'malenkij robot' this day in 1945. According to the new studies there were around 3 000 people forced to march from the market place of Érd to Baja that day and then they were sent to Szeged and Temesvár. Many of them were transported later to the Soviet Union where they spent years full of suffering but many others died in those two camps. Just a few people could travel home from the camps in summer and autumn of 1945.

The stories of the 3 000 people are written in this paper collected from many written and spoken memories and resources principally what happened on 8th January and in the next few weeks in 1945 while the people arrived in Szeged and Temesvár. Individual memories are cited for the better demonstrating originated mostly from survivors of Tárnok.

Kárpát-medence – 'málenkij robot'

Simon József

„Elhurcoltak a MOKÁN fiúk...”
*A miskolci–diósgyőri ellenállás története
és karhatalmi szerepe 1944–1945*

1944-től a Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) Külföldi Bizottsága a moszkvai Kossuth Rádión keresztül szabotázsra és ellenállásra, azaz partizánharcra szólította fel magyarországi híveit.¹ Az illegalitásba vonult kommunisták és a németekkel – finoman szólva – nem szimpatizáló csoportok cselekvésre szánták el magukat a Szövetségesek győzelmeiről érkező hírek hallatán. A miskolci–diósgyőri ellenálló csoport, a MOKAN-komité történetéről korábban több írás is született, ám ezek javarészt a rendszerváltást megelőző évtizedek munkái. Az utóbbi néhány év kutatómunkái által újból felfedezett ellenállási mozgalom kevésbé ismert és vitákat kavaró karhatalmi szerepéről rendelkezünk bővebb ismeretekkel.

A diósgyőri vasgyárban dolgozó Oszip István, Barbai Ferenc és Fekete Mihály a vas- és fémmunkások szakszervezetén keresztül próbálták összefogni a velük azonosan gondolkodó, azonos elveket valló személyeket. Első látványosabb akciójuk az 1943. szeptember 9-én megtartott béketüntetés volt. Az esemény kiváltó okai között szerepelt az olasz fordulat,² a jövőbeni ellenséges bombázásokról terjedő hírek, valamint a béremelések elmaradása. Mindezek együttesen megfelelő indokot szolgáltatottak a demonstráció megszervezéséhez. A gyár munkásai a műszakszünetet kihasználva az igazgatóság elé vonultak *Kövessük az olasz példát!, Békét akarunk!* jelszavakat skandálva. Az erőszakos események nélkül lezajlott rövid tüntetés után a rendőrség Oszip Istvánt, mint főszervezőt elítélte és büntetőszázadba küldte. Ezt követően eseménytelenül teltek a hónapok a következő év tavaszáig.

1944 márciusában, a német megszállás után az illegális szerveződések politikai kiskapuja végleg bezárult. Március 27-től a szakszervezeteket miniszteri biztosok általi, hatósági felügyelet alá helyezték. Miskolcon és környékén is lelakatolták a szakszervezetek helyiségeit. Az ellenzékinek minősített pártok működését ellehetetlenítették, vezetőiket bebörtönözték.

Ekkoriban Fekete Mihály, mint a vasgyári kommunista sejt tagja Budapestre utazott Alpár Mihály³ meghívására. Ellátogattak Tóth Béla műhelyébe (1. illusztráció),

¹ HARSÁNYI János: *Magyar szabadságharcosok a fasiszmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből. 1941–1945.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1969. 255–256.

² 1943 júliusában a Szövetséges erők partra szálltak Szicíliánál, amely rövidesen az olasz diktátor, Benito Mussolini és fasiszta rendszerének bukásához vezetett.

³ Alpár Mihály 1929-es letartóztatásáig a miskolci kommunista mozgalom helyi vezetője volt. A börtönévek alatt ismerkedett meg a miskolci illetőségű Tóth Bélával, aki korábban vöröskatonaként szolgált a Tanácsköztársaságot. Szabadulásuk után Tóth pesti szabóműhelyében szerveztek, valamint itt volt az elvtársak találkozóhelye.

ahol a két férfi beszámolt a KMP megszűnéséről és az új 'nemzeti ellenállást' irányító Békepárttól. Itt azzal bízták meg Feketét, hogy az arra alkalmas gyári munkásokból szervezzen egy önállóan tevékenykedő és illegálisan működő ellenálló csoportot. Így nemsokára megjelentek Diósgyőrben a Békepárt röpcédulái, amelyeket titokban széles körben terjesztettek Miskolcon és a környező falvakban.

1. illusztráció: Tóth Béla a MOKAN-komité vezetője, egy szovjet katonatiszt társaságában
(Herman Ottó Múzeum Fotó-Negatívár 19206.)

A röpcédulák nagy visszhangot keltettek, mivel sokakat megragadott egy pártokon felüli nemzeti ellenállás híre. 1944 őszére kezdett tetten látni a gondolat, hogy a legmegbízhatóbb emberekből fegyveres ellenálló csoportot szervezzenek, elsősorban személyes kapcsolataikra építve munkatársakból, barátokból, családtagokból. Diós-gyórt és környékét megfelelő helynek látták céljaik megvalósítására, hiszen a vasgyár kiváló lehetőséget nyújtott üzemi szabotázs végrehajtására, öntudatos, szervezett munkásai között pedig nagy számban lelhetnek támogatókat. Céljukat megkönnyítette, hogy a Miskolcon keresztül visszavonuló csapatoktól fegyvereket tudtak szerezni, amelyeket az egyes tagok házaiban rejtettek el. A háború után egy ilyen partizántanyáról⁴ szóló cikket közölt a miskolci *Szabad Magyarország* című napilap.

A szervezet a MOKAN (Magyarországi Kommunista Antináci Komitéja) nevet kapta, tagjait ideológiai és tevékenységi szempontok alapján négy csoportba osztották, amelyet Tóth Béla dolgozott ki. „A mozgalom célja: tömöríteni mindazokat, akik a németek ellenségei, legyenek azok munkások vagy polgárok, akik részt óhajtanak venni a németek elleni harcban. A részvétel feltételei: szellemileg – németellenes gyűlölet, fizikailag – fegyverrel, harcos munkával (védőműépítés stb.), anyagilag – pénzzel vagy természetbeni juttatásokkal történő közreműködés (fegyver, élelmiszer, ruha stb.)...”⁵

- A/1-es csoport: Teljesen megbízható kommunisták (élcsoport). Ide azok a személyek tartoztak, akiket személyes felelősség terhelt az adott feladatok végrehajtásáért. Többnyire a MOKAN alapító tagjai: Fekete Mihály, Barbai Ferenc, Tirpák János, Nyíró Sándor, Kopácsi Sándor, Barla Anna.

- A/2-es csoport: Ide a németek és nyilasok ellen fegyverrel is harcolni kész tagok tartoztak.

- B/1-es csoport: Fekete Mihály megfogalmazása szerint a munkásokkal szimpatizáló szegényebb polgárok.

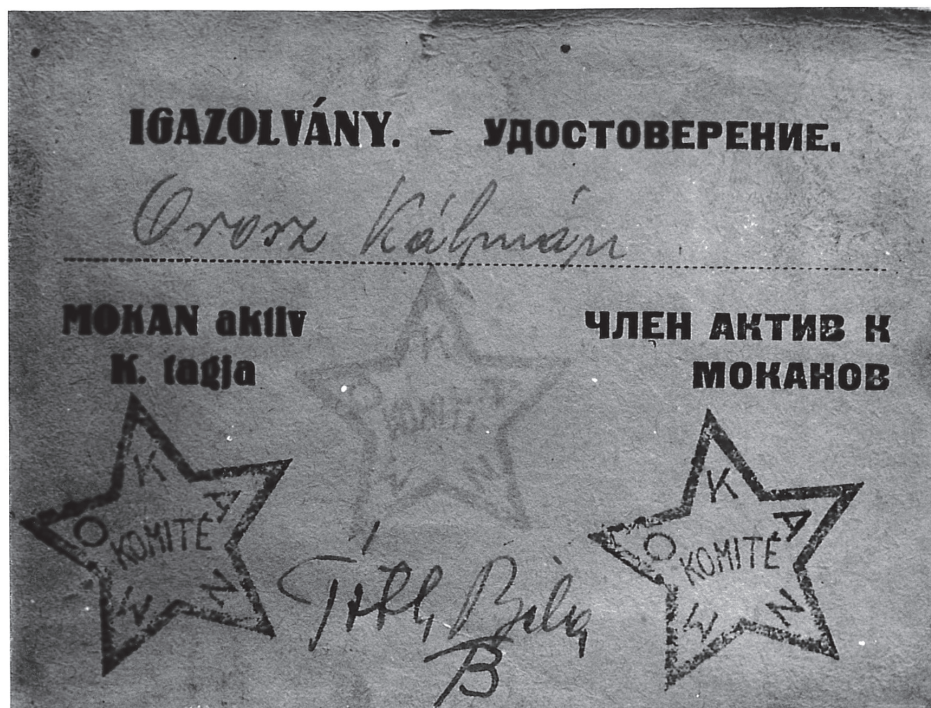
- B/2-es csoport: Németellenes, a munkásokkal együttműködő vagyonszűkebb polgárok. Ez és az előző csoport alkották a támogatói tagságot.

Minden tagot a csoportjához tartozó, magyar–orosz kétnyelvű igazolvánnyal láttak el. Az A/1-es tagok a MOKAN ötágú csillag alakú pecsétjével ellátott, az „X.Y. a MOKAN-Komité aktív k. (kommunista) tagja” szövegű okmányt (2. illusztráció), míg a támogatói csoportok általában a „MOKAN védelme alatt áll” jelzésű igazolványt kapták. Befolyásuk megerősítésére megpróbálták a városi értelmiség köreiben belül – elsősorban katonatiszti – támogatókat szerezni, kezdetben kevesebb sikerrel, ám a front közeledtével annál hatékonyabban.

Az első tisztet ismeretség révén szervezték be. Közéjük tartozott Dr. Petrássy Miklós orvos százados, akinek a segítségével a MOKAN kórházi felszerelésekhez és igazolványokhoz jutott. Szalay Tibor tüzér alezredes pedig beosztottjaival egy tábori

⁴ Barla Anna fodrász, Fekete Mihály feleségének testvére tevékenyen részt vett a gyári szakszervezet növekedésében, valamint a MOKAN akcióiban. Újgyőri fodrászszülete az ellenállás egyik búvóhelye volt. A háború után, 1953–1956 között a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács Sajtó- és Propaganda csoportjának vezetője.

⁵ FEKETE Mihály: *Partizánok az Ávas alján*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1955. 38.

2. illusztráció: A MOKAN-tagok számára kiállított igazolvány
(Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció /HOM HTD/ 81.155.1.)

üteget teljes felszerelésével együtt rejtett el az Egerbaktához közeli erdőben.⁶ Sikertelen kapcsolatba lépniük Ginzery Sándor ezredessel is, a vasgyár katonai parancsnokával, aki nagyobb mennyiségű fegyverhez juttatta a szervezetet. A tisztek, bár támogatták a mozgalmat, de elsősorban saját életüket mentették, így nyílt konfrontációt nem vállaltak a német–magyar feletteseikkel.

A szovjet hadsereg 1944. augusztus 26-án az Úz és Csobányos völgyében átlépte Magyarország keleti határát, és innentől kezdve az ország harcterré vált.⁷ A nagyobb ipari és katonai létesítmények állandó célpontot jelentettek a szövetséges repülőgépek számára. Miskolcot június 2-án érte a legsúlyosabb bombázás. A Tiszai pályaudvartól a piactérig 200 tonna robbanóanyagot dobtak le, sokan megsebesültek, illetve meghaltak. A helyőrségi épületeken kívül több lakóház és egy kórház is áldozatul esett a támadásnak. Szeptember 13-án Diósgyőrt és üzemeit is bombatalálat érte. A légitámadások és a frontról érkező hírek a szovjet előretörésről egyre csak fokozták a

⁶ FEKETE i. m. 45.

⁷ SZABÓ Péter–SZÁMVÉBER Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945.* [Nagykovácsi], Püedlo Kiadó, 2003. 105.

nyugtalanságot a lakosságban.⁸ A diósgyőri munkások szeptember 21-én újabb megmozdulást kezdeményeztek az egyre nehezebbé váló munkakörülmények miatt. Bár szervezett vezetők hivatalosan nem voltak, de Fekete Mihály könyvében leírja, hogy a szovjetek magyarországi betörésekor tüntetést szerveznek a gyárban. „Elhatároztuk, hogy nagy tömegtüntetést szervezünk az 1943-as megmozdulásokhoz hasonlóan. Ennek előkészületeiben Barbaival együtt részt vettem, de a tüntetés idején illegalitásban voltam.”⁹ Így a spontán megmozdulás látszatát keltve a D-9-es szerelde mintegy 200-300 főnyi munkása a gyárigazgatóság elé vonult. Útközben mind többen csatlakoztak hozzájuk, hiszen a bombázások miatt közvetlen életveszélyben érezték magukat, másrészt munkájukat is elveszthették, ha a gyár e miatt nem képes termelni. Dr. Kazinczy László polgári gyárigazgatónak sikerült megnyugtania a tömeget azzal az ígérettel, hogy bár a bombázások súlyos károkat okoztak, de a romeltakarításokban és a javításoknál számít munkájukra, ezáltal biztosítva megélhetésüket. Igaz, a gyár katonai vezetése és a rendőrség baloldali provokátorokat sejtett a megmozdulás mögött, ám érdemben csak a párszavas beszédet tartó Galló Jánost tartóztatták le.

Időközben a szovjet és román alakulatok október 9-én átkeltek a Tiszán. A folyó mögé visszahúzódó magyar 3. hadsereg a Kecskemét–Szolnok–Kiskunfélegyháza vonalon védekezésre rendezkedett be.¹⁰ Miskolcon az ellenállók október első hetében találkozót rendeztek a fodrászműhelyben, ahol koccintással ünnepelték meg a kedvező híreket. A kormányzó október 15-i sikertelen kiugrási kísérlete után – német jóváhagyással – az ország vezetését a Nyilaskeresztes Párt vette át.

Miskolcon és környékén a nyilas uralom rövid ideig, alig egy hónapig tartott, pontosabban a még meg nem szállt területeken. Miskolc esetében a viszonylag kisszámú közigazgatási dokumentum, illetve a visszaemlékezések segítségével alkothatunk képet ezen időszakról.¹¹

A pártszolgálatosok razziáikat a baloldaliak és az izraeliták mellett immár a munkaszolgálatosokra és a katonaszökevényekre is kiterjesztették.¹² A vasgyárba vezényelt 101/205. munkásszázad tagjait – akikkel a diósgyőri ellenállók is jó kapcsolatot ápoltak – október 16-ra virradóra gyalogmenetben Nagytétény felé indították, más sorstársaikat a városhoz közeli Bükk-hegységben végezték ki.¹³

1944. november 9-én immár Miskolcot és környékét is hadművelleti területté nyilvánították. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a város kiürítése, ami a közigazgatási szervek, valamint a nélkülözhetetlen, főként hadiipari létesítmények elszállítását je-

⁸ DOBROSSY István: Miskolc a második világháborúban – Háborús hangulat a háború utáni városban. In: DOBROSSY István–STIPTA István (szerk.): *Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2007b. 126.

⁹ FEKETE i. m. 47.

¹⁰ SZABÓ-SZÁMVÉBER i. m. 133.

¹¹ DOBORSSY István: Képviselő választások, pártok és politikai csoportosulások, önkormányzatiság. In: DOBROSSY István–STIPTA István (szerk.): *Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2007a. 85.

¹² CSÍKI Tamás: A miskolci zsidóság a Holocaust időszakában. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XL, 2001. 341.

¹³ Herman Ottó Múzeum (HOM) Helytörténeti Dokumentáció (HTD) 75.806.1.

lentette. A diósgyőri gyárakban is megkezdődött a gépek szétszedése, illetve elszállítása. A komité tagjai ekkor hajtották végre legnagyobb és legsikeresebb akciójukat. Az üzemek munkásai, valamint az ellenálló csoporttal kapcsolatban álló Ginzery ezredes vezette munkásőrség szabotálta a gyárak kiürítését.

Ezekben a napokban érkezett a városba Kilczer Béla főhadnagy – a katonai jelleghű közúti és vasúti mozdításért felelős Központi Szállítási Vezetőség tisztje –, hogy a diósgyőri gyár és üzemeinek leszerelését, illetve megbénítását felügyelje. A MOKAN vezetőségével és a velük együttműködő tisztekkel régi ismerőse, Pödör László tanár lakásán találkozott Kilczer. Itt a főhadnagy elmondta, hogy bár nyílt parancsa van a gyár leszerelésére és nyugatra szállítására, ő mégis azért van itt, hogy ezt megakadályozza.¹⁴ A kölcsönös együttműködés jegyében megtiltotta a gyárak gépeinek elszállítását, amiért jutalmul MOKAN aktív tag igazolványt kapott saját maga és családja részére.

A szovjet alakulatok november 15-én elfoglalták Jászberényt és 18-án Gyöngyöst. Miskolc közelében is súlyos harcok folytak. A szovjet 27. hadsereg Miskolc déli előteréig nyomult, a 40. hadsereg pedig a Tiszán átkelve Miskolctól keletre támadott.¹⁵ 1944. november 10–13. között a Miskolci közigazgatás beszüntette működését a harcok közelsége miatt.¹⁶ A főispán, a rendőrkapitány, valamint a legfontosabb hivatalok és tisztviselők Losoncra menekültek. A szintén felhagyott Werbőczy utcai nyomdát kisajátítva az ellenállók nagyobb méretű és nagyobb mennyiségű röpcédulát tudtak nyomtatni (3. illusztráció).

November végétől a MOKAN tevékenysége mindinkább a hírszerzésre korlátozódott. Első és egyben utolsó harci bevetésként a Vörös Hadsereggel karöltve a Diósgyőri Papírgyár környékén meghúzódnó német egységek felszámolására utasították őket. Ennek keretében december 3-án hajnalban a csoportnak el kellett volna foglalnia a diósgyőri csendőrsöt, ezt azonban üresen találták, mivel a személyi állomány a német egységekkel együtt az esti órákban Lillafüred irányába visszavonult.¹⁷

Miskolcra aznap kora reggel értek a szovjet 27. hadsereg csapatai számottevő ellenállás nélkül. A város parancsnoka a front elvonultáig N. M. Mihajlov vezérőrnagy lett. A parancsnokságot a mai Petőfi utcán lévő néhai gyermekkórházban rendezték be. Még december 3-án délután Mihajlov vezérőrnagy összehívta a város korábbi vezetőit, az egyházi méltóságokat, valamint a pártok képviselőit. Beszédében a városparancsnok hangsúlyozta, hogy mind a szovjet vezetés, mind a magyar nép érdekelt abban, hogy a háború hamar befejeződjön. Ezért a közrendet és a termelést a legrövidebb időn belül helyre kell állítani. Ezen szándékát azzal erősítette meg, hogy a városi apparátus tagjait még aznap kinevezte.¹⁸ Az ellenálló szervezet vezetői fokozatosan bekerültek a várost és a vármegyét irányító testületekbe. Leglátványosabban Tóth Béla karrierje ívelt felfelé, aki nemcsak az újjáalakult Kommunista Párt

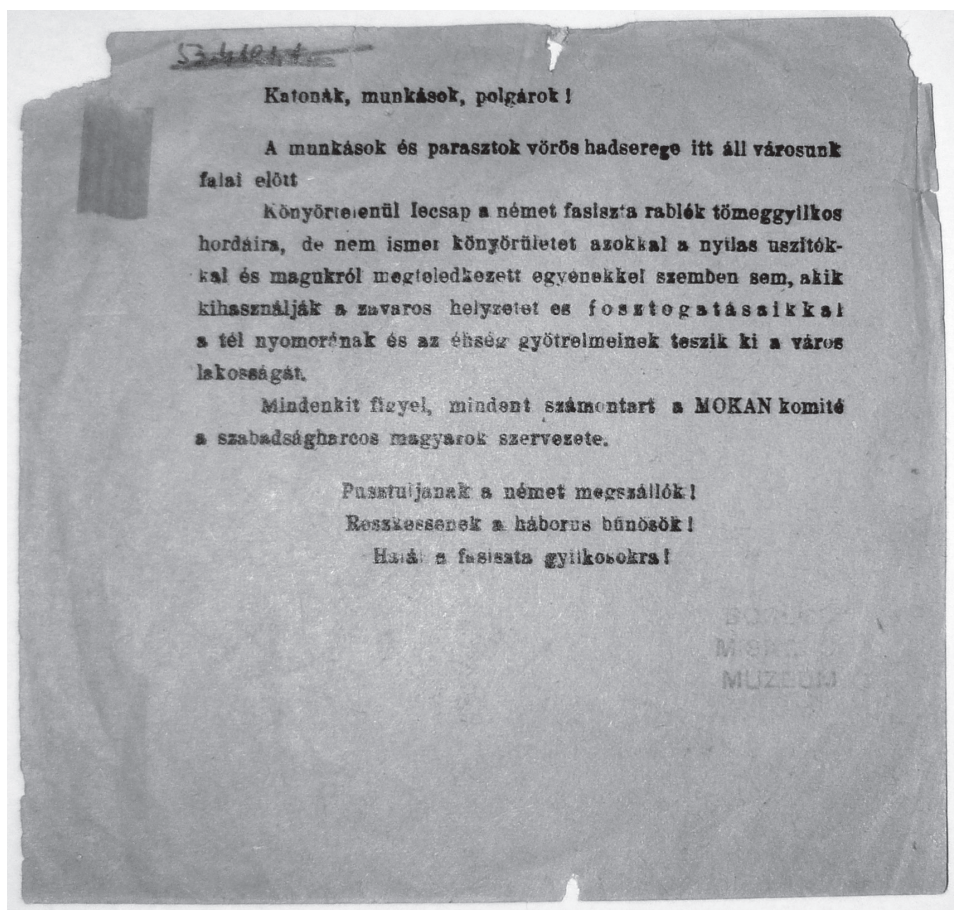
¹⁴ Megjegyzendő, hogy míg Fekete szerint Kilczeret hosszú órákon keresztül kellett 'puhítani', addig a tiszt évekkel későbbi visszaemlékezésében (HOM HTD 87.91.1.) önként és tudatos tettek tartotta a MOKAN tagjaival való együttműködést.

¹⁵ SZABÓ–SZÁMVÉBER i. m. 137.

¹⁶ DOBROSSY (2007b) i. m. 142.

¹⁷ HOM HTD 81.137.1.

¹⁸ HOM HTD 82.30.1.

3. illusztráció: Az ellenállók által készített röplap (HOM HTD 76.835.1.1.)

helyi vezetője lett, hanem megválasztották a MNFF (Magyar Nemzeti Függetlenségi Front) Miskolci Nemzeti Bizottságának elnökévé. A titkár Pödör László lett. Ezen bizottság célja az volt, hogy képviselőket válasszon és küldjön a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésbe,¹⁹ amely szövetséges jóváhagyással december 22-én megalakítja az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Egyre növekvő befolyásuk következtében egyesek úgy vélekedtek, hogy az ellenállás vezetői immár saját politikai ambícióik megvalósítására használják fel hatalmukat.²⁰

A Mihajlov városparancsnokkal folytatott tárgyalások másik jelentős eseménye az volt, hogy Tóth Bélának és Szalay Tibornak sikerült tisztázni az addig illegálisan

¹⁹ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Elnöke a miskolci jogászprofesszor, Zsedényi Béla volt.

²⁰ Gazsi József: A felszabadult Borsod a demokratikus honvédségért. *Borsodi Szemle* 1966/1. 21.

tevékenykedő MOKAN-komitét. Továbbiakban a szervezet felkérést kapott egy városi fegyveres erő megszervezésére és a rend fenntartására.²¹ A MOKAN fegyveres alakulatának vezetőjévé Szalay Tibor alezredest, helyettesévé pedig Szabó Lajos őrmestert választották. A város korábbi rendvédelmi szerveit népellenes tevékenységre hivatkozva megszüntették, tagjait pedig, ha nem menekültek el vagy tartóztatták le őket, akkor fegyvertelen polgári szolgálatra osztották be.²² Így december közepétől nyílt toborzás keretén belül folyamatosan töltik fel az új karhatalmi szervezet sorait. Az állomány bővülése új kihívás elé állította a MOKAN vezetőit, hiszen a korábban baráti, bizalmi elv alapján szerveződő alakulat személyi összetétele kicserélődött. Az újoncok átvilágítására és a politikai nevelésre nagy gondot kellett fordítaniuk, ha törvényes kereteken belül kívántak működni. Felszerelésük egy része a korábban összegyűjtött fegyverekből állott, amelyet átszállítottak a szervezet laktanyájává kialakított pénzügyőrségi épületbe (Werbőczy utca 5.). A MOKAN-rendőrség tagjai fehér vászon karszalaggal és fegyverviselési engedéllyel ellátva, többnyire járőrszolgálatokat teljesítettek, elrejtett fegyvereket kerestek, valamint a bujkáló német és magyar katonák letartóztatásában segítettek. Egyúttal az élelmiszersegélyezést is felügyelték. Rendfenntartó megbízatásuk a Magyar Államrendőrség Miskolci Főkapitányságának megszervezéséig szólt. 1945. január elején a MOKAN miskolci és vidéki szervezeteit hivatalosan feloszlatták.²³ A tagság egy része leszerelt vagy az újjáalakult rendőrség kötelékében folytatták.

1945. január 19-én Bónis Bertalan alispán a Vörös Hadsereg parancsának²⁴ eleget téve arra utasította a főszolgabíró és a jegyzőt, hogy a nyilvántartásból adják meg azon nőknek (18-tól 30 éves korig) és férfiaknak (17-től 45 éves korig) az adatait, akik német anyanyelvűnek vallották magukat, németes hangzású a nevük, esetleg meg is változtatták a nevüket.

Miskolcon és Diósgyőrben is megtörténtek az összeírások. A szovjet és magyar hatóságok hamarosan e listák alapján²⁵ elkezdtek begyűjteni azokat a magyar állampolgárokat,²⁶ akik közül sokan a német nyelvterületről bevándorolt munkások leszármazottai voltak, de a nyelvet már rég nem beszélték. A rendőrség járőrei január 23–25-én városrészenként terelték össze a több száz ártatlan embert a diósgyőri vár szomszédságában található moziba. Ott közölték velük, hogy jóvátételi munkára, 'málenkij robotra' ('kis munkára') viszik őket a Szovjetunióba. Az eseményekről az egyik elhurcolt, Wágner Dezső diósgyőri lakos naplójában számol be, akit január 24-én

²¹ HOM HTD 82.30.1.

²² BERÁNNÉ NEMES ÉVA: Adatok a felszabadulás és a demokratikus átalakulás kezdeteinek történetéhez Miskolcon és Borsodban. *Borsodi Levéltári Évkönyv* 1979/2. 173.

²³ Szabad Magyarország, 1945. január 3.

²⁴ A 2. és 3. Ukrán Front 1944. december 22-i 0060. parancsa alapján.

²⁵ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár IV.1930 Miskolc város levéltára. Miskolc thj. Város Diósgyőri I. fokú Közigazgatási Kirendeltségének iratai. 2196/945.

²⁶ A listákon nem csak politikai, hanem korra és felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül találunk neveket.

4. illusztráció: Csoportkép a lillafüredi Palotaszállónál megrendezett partizántalálkozóról (HOM HTD 81.124.1.10.)

hurcoltak el Ella nevű hűgával együtt a MOKAN-rendőrökként említett személyek.²⁷ Ma egy emléktábla őrzi az elhurcoltak emlékét a volt diósgyőri mozi oldalán, amit a Független Kisgazdapárt és a Magyar Igazság és Élet Pártja állíttatott még 1995-ben.

Összegzésként elmondható, hogy a II. világháború alatt Magyarországon 1944-től az illegálisba vonult KMP, hogy minél szélesebb körökben nyerjen támogatókat maga köré, Békepárt néven ’nemzeti’ ellenállást hirdetett. A Diósgyőrben működő vasgyár, valamint a Miskolcon és környékén élő munkásság jó hátteret biztosított egy illegálisan működő ellenállócsoport megalakítására. Így helyi kommunisták kis csoportja szervezkedésbe kezdett, megalakítva a MOKAN-komitét.²⁸ Röplapok széles körű terjesztésével és szabotázsakciókkal hívták fel magukra a figyelmet. Legjelentősebb akciójuk a gyár gépei leszerelésének és elszállításának a megakadályozása volt. 1944. november második felében felveszik a kapcsolatot a Vörös Hadsereg felderítő alakulataival, akiknek információkat adnak a Miskolcot védő erőkről. Több polgári értelmiségi és katonatiszt is segítségükre volt, ám őket az egyre közelebb szovjetek elleni félelem motiválta. Többen meg is bánták később az együttműködést, becsapott-nak érezték magukat.

²⁷ Zsíros Sándor: *Szemelvények a Gulágok memoár-irodalmából*. [Miskolc–Pécs–Felsőzsolca], Gulágkutatók Nemzetközi Társasága–Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre–Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány, 2012. 8.

²⁸ Működésük csúcspontján sem számlált a szervezet 150 főnél többet. (HOM HTD 76.515.1.)

Fegyveres osztagot szerettek volna kiállítani,²⁹ ám ezt a szovjet megszálló erők sem támogatták. Azt csak később, 1945 januárjától engedélyezi számukra a miskolci városparancsnok, mint magyar rendvédelmi erőt. Az ellenállás vezetői közül sokan elvhtë kommunistaként városi, valamint megyei hivatalokban és intézményekben töltötték be magas pozíciókat a háború után, illetve pénzbeli elismerésben részesültek. Többeket a Magyar Partizán Szövetség kitüntetéssel jutalmazott. Bajtársi (elvtársi) közösségük hosszú évtizedekig működött. Az ellenálló csoport szerepe a német megszállók elleni harcban és Miskolc elfoglalásában az utóbbi évtizedek tanulmányaiban túlzóak, főként a Rákosi- és Kádár-korszak mítoszgyártásának köszönhető (4. illusztráció).

A MOKAN egyes tagjainak önkéntes ténykedése fegyveres karhatalmi erőkként már felvetik a személyes felelősség kérdését is.³⁰ A Szovjetunióba kényszermunkára indított miskolciak és diósgyőriek történetéről jórészt csak magánjellegű dokumentumok tanúskodnak, amelyekre Zsíros Sándor tanár hívta fel a figyelmet *A Front alatt: 1944 ősze* című munkájában. Öröndetes, hogy az utóbbi években néhány történész és civil szervezet, mint például a Gulágkutatók Nemzetközi Társasága (2008) felvállalta a szovjetek által rabszolgamunkára hurcolt magyarok történetének kutatását.

Felhasznált források és irodalom

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

IV.1930 Miskolc város levéltára. Miskolc thj. Város Diósgyőri I. fokú Közigazgatási Kirendeltségének iratai

Herman Ottó Múzeum (HOM)

Helytörténeti Dokumentáció (HTD)

Fotó-Negatívár

Szabad Magyarország, 1945. január 3.

BERÁNNÉ NEMES Éva: Adatok a felszabadulás és a demokratikus átalakulás kezdeteinek történetéhez Miskolcon és Borsodban. *Borsodi Levéltári Évkönyv* 1979/2. 163–190.

CsÍKI Tamás: A miskolci zsidóság a Holocaust időszakában. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XL, 2001. 335–345.

DOBROSSY István: Képviselő választások, pártok és politikai csoportosulások, önkormányzatiság.

In: DOBROSSY István–SÍPTA István (szerk.): *Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2007a. 43–86.

DOBROSSY István: Miskolc a második világháborúban – Háborús hangulat a háború utáni városban.

In: DOBROSSY István–SÍPTA István (szerk.): *Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2007b. 118–142.

FEKETE Mihály: *Partizánok az Avas alján*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1955.

²⁹ Nyílt, fegyveres ütközetben nem vettek részt, igaz, volt két halottjuk, de ők nem harc közben estek el. (ZSÍROS Sándor: *A front alatt: 1944 ősze. 60 éves emlékek, dokumentumok Felsőzsolca és Miskolc környéke felszabadításáról*. Felsőzsolca, Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány, 2004. 54.)

³⁰ MÁRHÉ Áron: Málenkij robot: az elhurcolások hazai felelősei. *Valóság* LII, 2009/1. 65.

- GAZSI József: A felszabadult Borsod a demokratikus honvédségért. *Borsodi Szemle* 1966/1. 14–21.
- HARSÁNYI János: *Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből. 1941–1945.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1969.
- MÁTHÉ Áron: Málenkij robot: az elhurcolások hazai felelősei. *Valóság* LII, 2009/1. 60–66.
- SZABÓ Péter–SZÁMVÉBER Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945.* [Nagykovácsi], Püedlo Kiadó, 2003.
- ZSÍROS Sándor: *A front alatt: 1944 ősze. 60 éves emlékek, dokumentumok Felsőzsolca és Miskolc környéke felszabadításáról.* Felsőzsolca, Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány, 2004.
- ZSÍROS Sándor: *Szemelvények a Gulágok memoár-irodalmából.* [Miskolc–Pécs–Felsőzsolca], Gulágkutatók Nemzetközi Társasága–Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre–Örökségünk Felsőzsolca Alapítvány, 2012.

József Simon

„The MOKÁN-boys dragged me away...”

The story of the resistance in Miskolc-Diósgyőr and its role as police force 1944–1945

During the Second World War in Hungary in 1944 the Hungarian Communist Party that entered illegality announced 'national' rebellion under the name Peace party in order to gain contributors from wider circles. The iron factory in Diósgyőr and the working class living in Miskolc and its surroundings provided a proper background for creating an illegally functioning revolt group. Therefore a small local group of communists started to organize a group and founded MOKAN-committee.

They wanted to set up an armed squad but it was not supported either by the Soviet occupying forces. They were only allowed to do that later since 1945 by the Miskolc town commandant as a Hungarian order protection force. The role of revolt group in the fight against German occupying forces and in reconquering Miskolc is exaggerated due to 'myth production of' the dictatorship.

Voluntary actions of members of resistance as an armed military force may raise the question of responsibility. Stories about people of Miskolc who were sent to carry out forced labour in the Soviet Union can be known from private documents that was emphasized by Sándor Zsíros in his work titled *Under the Front*.

Adalékok miskolciak 'málenkij robotra' hurcolásához különös tekintettel a diósgyőriekre¹

A VASGYÁR HELYZETE A HÁBORÚ UTOLSÓ ÉS A MEGSZÁLLÁS ELSŐ HÓNAPJAIBAN²

„Az elhurcoltak számáról nincsen pontos adat”³ – jegyzi meg az egyik első tanulmány, amely Miskolc város történelmének részeként teret szentelt a 'málenkij robot' diósgyőri áldozatainak is. A Vörös Hadsereg 1944. december 5-én vette birtokba a Vasgyárat teljes egészében, ahol a háború alatt 10-11 000 alkalmazott dolgozott. Közülük került ki a 'málenkij robot' szinte összes helyi áldozata.⁴ 1945-ben a gyár kizárólag a jóvátételi szerződésből adódó kötelezettségeinek igyekezett eleget tenni, amely elsősorban hengerelt hídanyagra és mozdonyalkatrész előállítására vonatkozott.⁵ A háborút követően az itt dolgozó munkások életszínvonaláról egy miniszteri jelentés ad képet 1945 márciusából. Eszerint a front átvonulását követően a helyzet tragikus volt. „Munkásaink ellátását a közélélmezés, főleg szállítási nehézségek miatt megoldani nem tudja. 20 dkg kenyér a bizonytalan fejadag és egy hónapra fél liter napraforgóolaj csak a dolgozónak, más semmi. A munkások kb. 20%-a a munkanapon is vidékre jár batyuzni, hogy ne éhezzen.”⁶ A batyuzás a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Vasgyár részére termelő helyi bányák munkásai elsősorban szénat adtak az élelmiszerért a csere alkalmával, amely a téli hónapokban bizonyára piacképes volt. A Vasgyár, illetve az ott dolgozók pedig a pénz elértéktelenedése miatt ideiglenesen átálltak olyan iparcikkek gyártására, amelyek piacképesek voltak a falusi csereke-

¹ Ez az írás a *Helystörténeti kutatás a Szovjetunióba málenkij robotra hurcolt miskolci politikai foglyok és kénysermunkások vonatkozásában* című, hosszabb és számos eddig publikálatlan dokumentumot tartalmazó dolgozat egy része, amely dr. Lange László, a Miskolc Megyei Jogú Város Német Nemzetiségi Önkormányzat elnökének felkérésére az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Gulág, Gupvi Emlékbizottság támogatásával valósult meg. A teljes kézirat a Német Nemzetiségi Önkormányzat szellemi tulajdonát képezi.

² A mai Miskolc több település közigazgatási egybeolvasztásából jött létre. 1945-ben és 1950-ben több település vált a város részévé: Diósgyőr, Görömböly, Hejőcsaba, Szirma és Hámor. 'Málenkij robotra' a legtöbb embert Diósgyőrből hurcolták el, ezért erre az egykori önálló településre koncentrálok, de érintőlegesen a többi – ma már – városrésze is kitérek.

³ DOBROSSY István: Miskolc a második világháborúban – Háborús hangulat a háború utáni városban. In: DOBROSSY István–STIPTA István (szerk.): *Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2007. 136.

⁴ DOBROSSY István (szerk.): *Baán István emlékkönyv: A Diósgyőri Vas- és Acélgyár (LKM) története: 1944–1988*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2001. 33.; PORKOLÁB László: *Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez 1920–2005*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Országos Műszaki Múzeum Kohászati Múzeuma, 2006. 48.

⁵ PORKOLÁB i. m. 46.

⁶ PORKOLÁB i. m. 45.

reskedelemben. Így mezőgazdasági szerszámokat, háztartási eszközöket készítettek, amelyek eredetileg nem tartoztak a nehézipari üzem gyártási profiljába.⁷

A később tárgyalandó dokumentumokban oly sokszor szereplő Perecessel kapcsolatban meg kell említeni, hogy a front közeledtével, illetve annak átvonulása alatt a Vasgyár központja – ha nem is hivatalosan – Pereces lett. A gyár elnéptelenedett, mert a felsővezetőket más gyárakba helyezték át, amelyek ekkor még távolabb voltak a frontvonalától. A dolgozók pedig megkapták háromhavi bérüket, és igyekeztek a stratégiailag fontos – így a harcoknak és a bombázásoknak kitett – Vasgyártól távolabb, többnyire a környező falvakba költözni, ahol az élelmiszerellátás is jobb volt. Azok, akik továbbra is bejártak és ott nélkülözhetetlenek voltak, Pereces-bányatelepre költöztek el, mert az biztonságosabb volt a gyárnál, illetve a kolóniánál, hiszen távolabb esett a főbb közlekedési útvonalaktól, illetve a harcok központjától, ugyanakkor mégis közel volt a gyárhoz.⁸

Már több mint egy bő hónapja szovjet megszállás alatt volt a Vasgyár és Miskolc, amikor elkezdődtek – 1945. január végén – a tömeges elhurcolások Diósgyőrből. Az eddig publikált vasgyári iratok az elhurcolásokra csak a rossz közbiztonsági viszonyok kapcsán utalnak nagyon eufemisztikusan: „Közlekedési nehézségek és hiányos közbiztonsági állapotok miatt vidéki munkásaink nem járnak be dolgozni, így nem vesz részt a termelőmunkában a munkások kb. 10-15%-a. A közbiztonság hiányosságai mellett még az állandó katonai beszállásolás miatt is sok volt a munkában a kimaradás.”⁹

AZ ELHURCOLÁSOK LEFOLYÁSA KÖZIGAZGATÁSI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

A diósgyőri német nevű lakosság elhurcolásában kulcsszerepet játszott a MOKAN-Komité (Magyarországi Kommunista Antináci Komitéje), amely egy helyi földalatti kommunista szervezkedés volt.¹⁰ 1944 szeptemberében alakult azzal a céllal, hogy a várost és azon belül is különösen a Vasgyárat minél kevesebb pusztítás érje a front átvonulása során. Ennek következtében a várost megszálló Vörös Hadsereg nem fegyverezte le ezt a szervezetet, hanem 1945. február közepéig elismerte rendfenntartó szervként, így az a felszámolt – és amint a későbbiekben említés lesz róla –, elhurcolt miskolci rendőrök helyére lépett. A helyi Magyar Kommunista Párt megalakulásában kulcsszerepet játszottak a MOKAN tagjai, akik a helyi szervezet gerincét adták.¹¹

Ennek a szervezetnek volt vezetője és egyik alapítója Tóth Béla, aki a főispáni pozíciót is betöltötte 1945 januárjától márciusig. Ő rendelte el 1945. január 19-én a németajkúak és német nevűek összeírását. Ugyanezen a napon Tóth főispáni rendelete alap-

⁷ DOBROSSY (2001) i. m. 36.

⁸ DOBROSSY (2001) i. m. 33.

⁹ PORKOLÁB i. m. 45.

¹⁰ SIMON József: A MOKAN-komité: A miskolci-diósgyőri ellenállás története. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LIII, 2014. 325–332.

¹¹ MAJZIK Dávid: A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LIV, 2015. 453–469.

ján Bónis Bertalan alispán szigorúan bizalmas rendeletet bocsátott ki a „németajkú és nevű egyének igazolása”¹² tárgyában. Ebben három napot adott a főszolgabíróknak és a jegyzőknek, hogy „a legsúlyosabb, esetleg halálbüntetés terhe alatt is közölje és pedig nőkre vonatkozólag 18–30 éves korig, férfiakat illetőleg 17–45 évig, hogy a) a legutolsó népszámlálás alkalmával kik vallották magukat német anyanyelvűeknek, német ajkúaknak b) kik változtatták vissza magyarosított nevüket az eredeti német nyelvűre c) kik vallják magukat kifejezetten németnek, és kikről köztudott tény, hogy németek, vagy németeknek vallják magukat d) kiknek van német vagy némethangzású nevük”.¹³ A hivatalos indoklás szerint az így elkészült listák az egyes személyek igazolását, azaz politikai megbízhatóságuk megvizsgálását célozta meg, döntően a háború alatti magatartásukat tárva fel, illetve olyan személyek kiszűrését célozta meg, akik a szovjet megszállással, az ország új politikai berendezkedésével nem szimpatizáltak. Mintha az alispán ezzel a céllal – amely elméletileg az egyes emberek tetteit vizsgálta – nem összeegyeztethetőnek találta volna a német családnevű személyek összeírását, így a rendelet e problematikus pontjához hozzáfűzte: „Megjegyezni kívánom, hogy a d) pont tisztán csak informatív jellegű, s az illetőknek semmiféle hátrányuk, vagy bántódásuk nem lesz.”¹⁴ Bónisnak valószínűleg nem volt mozgástere a szöveg megfogalmazásakor, hiszen rendeletének a főispáni intézkedés céljait kellett közvetítenie a vármegyei közigazgatás számára, azonban a megjegyzés azt is sejteti, hogy tisztában volt vele: a nem e pontba tartozókat bántódás fogja érni. Az események későbbi menetére Bónis ezen megjegyzésének semmiféle hatása nem volt.

A január 19-én elrendelt összeírás nem maradt fent, csupán az azt elrendelő, szigorúan bizalmas összeírási rendelet. Ha valóban ez alapján valósult meg a civilek elhurcolása, akkor a kollektív bűnösség elve alapján a polgári lakosokat a helyi magyar közigazgatás írta össze, így szolgáltatva ki őket – tudattalanul – a szovjeteknek. A perdöntő forrás hiányában azonban az is lehetséges, hogy ez a lista nem készült el ténylegesen, hiszen a rendeletet egy pénteki napon bocsátották ki, és az első tömeges

¹² 1970-ben Beránné Nemes Éva és Román János válogatásában megjelent egy – e munka szempontjából – nagyon fontos helytörténeti forrásgyűjtemény. Ezt a 'felszabadulás' 25. évfordulójára adták ki *Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után* címen. 300, a megyén belül keletkezett iratot tartalmaz az első négy hónapról, azaz az 1944. december 4. és az 1945. április 4. közötti időszakról. A kiadványon egyértelműen tapintható a korszak ideológiai szigora: „E kiadványunkban az új élet kezdetének írásos emlékeivel, a dokumentumok erejével és hitelével kívánunk számot adni a felszabadulást követő első napokról, hetekről és hónapokról.” BERÁNNÉ NEMES ÉVA–ROMÁN JÁNOS (összeáll.): *Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után*. Miskolc, Miskolc megyei jogú Város Tanácsa Végrehajtott Bizottsága, 1970. 6. Ennek ellenére a helyi németek, német vezetéknevűek és német ajkúak elhurcolására több kulcsfontosságú dokumentum található. A könyvben számos, a 'málenkij robottal' összefüggő – a későbbiekben még tárgyalandó – dokumentumot olyan módon válogattak össze, hogy ne csupán az összeírásokat elrendelő dokumentumok, hanem az is helyet kapjon, hogy a kommunista politikusok – így Tóth Béla és Nőgrádi Sándor – mit tettek a civilek elhurcolásának leállításáért és hazahozataláért. A kötet csak közigazgatási szinten foglalkozik az elhurcolásokkal, sem listákat, sem pedig a hazahozatalra vonatkozó egyéni kérvényeket nem közöl.

¹³ BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN i. m. 180–181.

¹⁴ BERÁNNÉ NEMES–ROMÁN i. m. 181.

elhurcolások 1945. január 22–23-án, azaz hétfőn és kedden már meg is kezdődtek. Ez alapján pedig azt feltételezem, hogy nem volt idő a több ezer fős helyi német nevű lakosság – a fent említett kritériumrendszer szerinti – tényleges összeírására Diósgyőrben és Miskolcon. Ezt megelőzően szórványosan tudunk elhurcolásokról, s Miskolcon – és az ekkor már hozzátartozó Diósgyőrben – csak ezt követően vált tömegessé. A helytörténeti irodalom a következőképpen emlékezik meg az eseményekről: „1945. január 23–24-én a MOKAN fegyveres emberei szedték össze az éjszakai órákban azokat a nőket és férfiakat, akiket a szovjet hatóságok a listák alapján kértek. Mintegy négyszáz embert gyűjtöttek össze a diósgyőri moziba, ahol a szovjetek közölték velük, hogy Ukrajnába viszik őket jóvátételi munkára, várhatóan egyévi időtartamra.”¹⁵ Ettől eltérően a később részletesen tárgyalandó, az áldozatokról utólag összeállított lista alapján valószínűtlennek tartom, hogy a MOKAN-tagok és a szovjet katonák egy tényleges névjegyzék alapján gyűjtötték volna össze személyenként az embereket. Ez azért is valószínűtlen, mert számos olyan embert is elvittek, akik – a rendelkezésre álló adatok alapján – nem estek a listázandók körébe: fiatalabbak voltak vagy kifejezetten magyar vezetéknevük volt. Ha tényleg elkészült volna a januári lista, akkor ők nem kerülhettek volna rá. Azonban, hogy ennek az ellenkezője történt, azt sejteti, hogy az összegyűjtés spontán, esetleges volt. Az előbbieken alapján összességében azt gondolom, hogy a listák összeállítására vonatkozó alispáni és főispáni rendeletek egyetlen funkciója az volt, hogy legitimálja a későbbi – nyilván előre eltervezett – eseményeket.

ÖSSZEÍRÁSOK AZ ELHURCOLTAKRÓL

Diósgyőrben 1945 januárjának utolsó heteiben a több száz fő elhurcolása rendkívül sok lakost érintett, akik kétségbeesésükben a helyi hatóságokat egyéni kérelmekkel, levelekkel keresték, amelyekből sajnos csupán néhány maradt fent a levéltári anyagok között. Három hónappal a legnagyobb diósgyőri elhurcolás után, 1945. április 27-én kelt Gálffy Imre miskolci polgármester levele a diósgyőri előljárásságnak, ebben a helyi előljárásságot az elhurcoltak összeírására szólítja fel.¹⁶ A polgármester a Magyar Külügyminisztérium levele alapján tájékoztatta a községet, hogy miként kell összeírni az elhurcoltakat, és milyen formanyomtatványt kell kitölteni. Az elhurcoltakról való információszerzés érdekében a levél érkezését követő napon, május 8-án már ki is doboltatták azt az egykori község főterén.

A polgármester másolatban küldte meg a diósgyőri előljárásságnak azt a levelet, amelyet a Külügyminisztériumtól kapott Borsod vármegye főispánja. Eszerint a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. március 18-án 26. számú jegyzékével közölte a Külügyminisztériummal, hogy a korábban a szovjet hatóságokhoz eljuttatott és az el-

¹⁵ DOBROSSY (2007) i. m. 135–136.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML) IV.1930 Megyei Törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Miskolc város levéltára. Miskolc thj. Város Diósgyőri I. fokú Közigazgatási Kirendeltségének iratai (IV.1930). 2196/1945.

hurcolt civilekre vonatkozó adatok nem pontosak és kiegészítésre szorulnak, ezért külön erre a célra nyomtatott, oldalanként 20-20 nevet tartalmazó kérdőíveket küldött ki minden községbe, és arra utasította a főispánokat, hogy azokat az egyes községekkel helyi szinten – ahol a legtöbb információ van az elhurcoltakról – töltsék ki.¹⁷ Ennek a forrásnak a később tárgyalandó listán túlmenően az a legnagyobb hozadéka, hogy az egykori Borsod vármegyére vonatkozólag községenként tartalmazza az elhurcoltak számát. A Külügyminisztérium nyilvántartása szerint, amely az oda beérkező községi és egyéni kérvényeken alapult, mintegy 927 embert hurcoltak el a vármegyéből, ezek közül a legtöbbet Ózdról (mintegy 350 főt), míg Diósgyőr-Vasgyárból 225 embert.¹⁸ Miskolci elhurcoltakra vonatkozólag sajnos semmiféle adatot nem találtam, annak ellenére, hogy az egyéni kérelmek alapján bizonyára itt is voltak elhurcolások. Ugyanakkor a Külügyminisztérium tisztaban volt azzal, hogy az általuk összeállított településekre vonatkozó veszteséglista nem teljes, ezért a következő felszólítással zárta Gyöngyösi János kisgazdapárti külügyminiszter a levelét Borsod vármegye főispánjának: „Amennyiben olyan községek is kérnék intervenciómat a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál elszállított hozzátartozóik felkutatása és visszaszállítása végett, amelyek eddig még kérvénnyel nem fordultak hozzám, szíveskedjék velem e községek nevét és az azokból elszállított személyek számát közölni, hogy a szükséges számú kérdőívek rendelkezésre bocsátásáról gondoskodhassam.”¹⁹

A Diósgyőrből Miskolcra, majd onnan a Külügyminisztériumba továbbítandó listán azonban nem lehetett minden személyt felsorolni. Csak azokat tartalmazhatta, „akiknek személye politikai szempontból alá nem esik”.²⁰ A leirat külön kitért arra, hogy a helyi német családnevet viselőkkel miként kell eljárni: „...a legutolsó [1941-es – K. G.] népszámlálásnál magyar anyanyelvűnek vallották magukat, vagy ha német anyanyelvűnek, úgy a magyar érzelmeikről tanúságot tettek...”²¹ Az előbbi idézetben az utalás az 1941-es népszámlálásra vonatkozik, amelynek ezek szerint nemcsak a kitelepítésben, hanem elméletileg a 'málenkij robotról' való hazahozatalban is fontos szerepe volt. A német családnevűek esetében egyfajta bizonyítékként szolgált a nemzethűsége vonatkozólag, nem véletlen, hogy a Központi Statisztikai Hivatalhoz tömegével érkeztek be ekkor kérvények ezen igazolás kiadása tárgyában. Erre utal az

¹⁷ MNL BAZML IV.1930. 2196/1945.

¹⁸ MNL BAZML IV.1930. 2196/1945. Oszip István főispán 1945 áprilisában 15 darab nyomtatványt kért Miskolc számára, amely mintegy 300 embert takarhat (ebbe a diósgyőriek is beleszámítandók). Egyes járási székhelyeknek, Sajószentpéternek öt darab, Edelénynek hét darab, Mezőcsát-nak négy darab formanyomtatványt igényelt. Ez azonban azt sejteti, hogy jóval nagyobb lehetett az elhurcoltak száma az eredetileg kalkulálnál, holott a külügyminiszteri kimutatáson még Sajószentpéter egy darab, Edelény két darab 20 nevet tartalmazó formanyomtatvánnyal szerepelt, Mezőcsát pedig nem is szerepelt, azaz onnan a minisztériumnak eredetileg nem volt információja elhurcolásról. (MNL BAZML IV.904b Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Borsod-Gömör /-Kishont/ vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok /IV.904b/. 8590/1945.)

¹⁹ MNL BAZML IV.1930. 2196/1945.

²⁰ MNL BAZML IV.1930. 2196/1945.

²¹ MNL BAZML IV.1930. 2196/1945.

elemzett levél is, „magyar érzelmeikről” való tanúságtételt említ, amely alatt azt kell érteni, hogy az adott személy magát magyar nemzetiségűnek vallotta-e 1941-ben.

Diósgyőr esetében nem maradt fent az eredeti kitöltött formanyomtatvány, amelyet a Miskolci Polgármesteri Hivatalnak kellett továbbítaniuk. A névjegyzék, amely ma is megtalálható, minden bizonnyal ’kéziratos’, vázlatos változat, amelyet a diósgyőri előljárárság küldött a polgármesternek. Mindez azért valószínű, mert ez kézírással van kitöltve és nem gépírással, valamint nem a hivatalos formanyomtatványt használták, holott mindkettő szükségességét külön hangsúlyozta a polgármesteri levél. Valószínű, hogy a Miskolcra beérkezett kéziratos változatot a polgármesteri hivatalban gépelték le, és innen küldték tovább a külügyminiszternek. A diósgyőri összeírás fejléce hiányzik, azonban az egyes rubrikák elnevezése kikövetkeztethető a Szirma esetében kivételes módon fennmaradt eredeti formanyomtatvány segítségével.²² Ezt Debrecenben, a Városi Nyomdában készítették 1945-ben. Mindez azt sejteti, hogy még a kormány Budapestre települése előtt nyomtathatták.

A formanyomtatványt, amelyet a Külügyminisztérium küldött ki, a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. évi március 18-án kelt 26. számú rendelete alapján készítették el. Ez téglalap alakú, A/3-as méretű volt, amelyről a szakirodalomban eddig nem esett szó. Ez az elhurcoltak tömeges nyilvántartását szolgálta, amelyet egy táblázat segített. E formanyomtatvány címe *A szovjet katonaság által elszállított [...] állampolgárok névsora*, és 20 nevet tartalmazott vízszintesen, oldalanként.²³ Itt meg kell emlékezni egy másik formanyomtatványról is, amely az előbbivel ellentétben nagyjából A/4-es méretű és álló formájú volt, s amelyet már eddig is ismert a hazai szakirodalom, és tömegével került elő a korábbi kutatások során. Ez egyénileg tartalmazta az egyes áldozatok adatait.²⁴

Az elhurcoltakról 17 rubrikában kellett adatokat szolgáltatni, nem számítva a sorszámot és a megjegyzés rovatot. Ezek az adatok teljes mértékben megegyeztek az egyéni ívvel, így az egyes települések vezetőinek a következő adatokat kellett megadniuk a közigazgatási területükön lakókról: vezeték- és családnév, születési hely és év, lakóhely, nemzetiség, állampolgárság, foglalkozás és munkahely, társadalmi helyzet, családi állapot a gyerekek számával együtt, vagyoni állapot, párttagság, partizántevékenység, mikor hívták be katonai szolgálatra, milyen rangban és melyik alakulatnál szolgált, Szálasi hadseregben szolgált-e, mikor és honnan vitték el a Vörös Hadsereg katonái, közeleti részvétel, honnan és mikor vitték el.

A már tárgyalt 1945. áprilisi külügyminiszteri kimutatás szerint Diósgyőrből mintegy 225 embert hurcoltak el. Az azonban a mai napig nincs feltárva, hogy ezek pontosan kik voltak, és minden bizonnyal egészen pontos adatokhoz soha nem fogunk jutni, hiszen a megtalált anyagok is mind véletlenszerűen maradtak fent. Egyrészt vagy vázlatok voltak, vagy pedig kitöltésükbe hiba esett, ezért azokat nem továbbították.

²² MNL BAZML V.210a Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Szirmai körjegyzőség iratai. Kistokaj kisközség iratai (V.210 a). 602/1945.

²³ MNL BAZML IV.1930. 2196/1945.

²⁴ BOGNÁR Zalán: *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Argumentum Kiadó és Nyomda Kft, 2010. 42–43.

A miskolci polgármesteri hivatal közvetítésével a diósgyőri főjegyzőnek a Külügyminisztérium 12 ív űrlapot küldött ki, amely laponként 20 nevet tartalmazott, ennek következtében mintegy 240 nevet kellene tartalmaznia.²⁵ Ehhez képest az 1945 májusában összeállított listán csupán 123 név szerepel, így legalább 100 fő hiányzik a piszkozatban fennmaradt anyagból, amelynek többi része valószínűleg elkallódott. Ugyanakkor az is lehet, hogy a külügyminisztériumi adatok nem voltak pontosak, és egyes családok egyszerűen nem jelentkeztek – talán a rövid határidő miatt is – a főjegyzőnél, hogy az elhurcolt szeretteikről kellő adatokat szolgáltatassanak. Emellett van egy másik lista, amely 1946 nyarán keletkezett a Magyar Kommunista Párt helyi szervezetének a támogatásával annak érdekében, hogy az elhurcoltak hazahozatalát elősegítse. Ez, bár teljes mértékben fennmaradt, körülbelül csak 180 nevet tartalmaz.²⁶ Ez a lista hivatalosan csupán az 1945. január 23-án elhurcoltakat tartalmazza, de azt az egy évvel korábban a Külügyminiszter számára összeállítottal összevetve egyértelmű, hogy ez nem igaz, mert olyanokat is megemlít, akiket más napokon vittek el. A két forrás közötti jelentős eltérésnek az is oka lehet, hogy a későbbi, az MKP által összeállított anyag állítása szerint nem az elhurcolás helyszíne, hanem a lakhely alapján közli az áldozatok névsorát, és csak a diósgyőriekkel foglalkozik. Így kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy ez az oka az eltérésnek. Ugyanakkor a két lista egybevetéséből egyértelmű, hogy azok e tekintetben sem következetesek, mert a 1946-os tartalmaz például percesei lakosokat is, akik persze vasgyári munkások voltak.

Minden fogyatékoságuk ellenére ezek a listák nagyon jelentősek, hiszen az ország egyetlen más településére vonatkozólag sem ismerünk két, sőt az először tárgyalt 30 nevet tartalmazóval együtt három listát. A Külügyminisztérium számára 1945 tavaszán összeállított lista nemcsak azért rendkívüli, mert eddig ismeretlen volt, hanem azért is, mert a hazai szakirodalom egyetlen hasonlóan hosszú és részletes anyagot sem ismer a 'málenkij robot' áldozataira vonatkozólag. Ez a forrás tartalmazza nemcsak a foglalkozásukat és lakhelyüket, hanem azt is megtudhatjuk, hogy hány gyermekük volt az elhurcoltaknak, vagy hol szolgáltak katonaként. Eszerint az első elhurcolásra Diósgyőrből 1944. december 6-án került sor, tehát csupán néhány nappal azt követően, hogy a szovjetek megszállták az akkor még önálló községet. A 34 éves Tóth Zoltán ács mestert, akinek egy gyermeke volt, ekkor hurcolták el a saját vasgyári lakásáról.²⁷ A listák közötti eltéréseket jól jelzi, hogy az ő nevét az egy évvel később, az MKP által összeállított lista nem tartalmazza. Ugyanakkor a lista alátámasztja a helyi köztudatban a mai napig élő 1945. január végi elhurcolásokat, így olyan személyek neveit tartalmazza, akiket Diósgyőrből 1945. január 22-én, 23-án, 24-én, 25-én, 26-án vagy 27-én hurcoltak el, és csupán néhány olyan áldozatát, akiket február 1-jén vittek el.

A szakirodalom egyértelműen állítja, hogy a szovjetek számára egyetlen szempont csupán az előírt mennyiségű ember összeszedése volt.²⁸ Az 1945-ös lista alapján viszont úgy tűnik, hogy Diósgyőr esetében mindebben szerepet játszhatott az

²⁵ SIMON i. m. 330.; MNL BAZML IV.1930. 2196/1945.

²⁶ Ezt a listát közli: Zsíros Sándor: *A front alatt*. Miskolc, Szépművészeti Bt, 1994. 15.

²⁷ MNL BAZML IV.1930. 2196/1945.

²⁸ BOGNÁR i. m. 30–59.

is, hogy nehéziparban dolgozók legyenek, hiszen még egynegyedüket sem teszik ki olyanok, akik nem e kategóriába tartoztak, így háztartásbelik (nők), diákok, napszámosok, oktatók, vendéglősök voltak. Döntően lakatosok és vasesztergályosok voltak az elhurcoltak, de olyan speciális foglalkozásúak is megtalálhatóak köztük, mint a darukezelő és mozdonyvezető, villanyszerelő. A perencesiek esetében hasonló foglalkozásbeli differenciálódásról nem beszélhetünk, mert ők mind bányászok voltak a helyi bányából. Többségükben helyi, illetve környékbeli, így diósgyőri, miskolci, újhuti és perencesi születésűek voltak.

A diósgyőrinél néhány nappal korábban, 1945. május 2-án készítették el a szirmai elhurcoltak jegyzékét.²⁹ Bónis alispán az elhurcoltak kiszabadítása érdekében kiadott rendeletét, amelyben a szirmai hatóságokat az említett formanyomtatványok gyors kitöltésére utasítja – akárcsak a német nevűek összeírását még 1945 januárjában –, ugyancsak rendkívül erélyes felszólítással zárta: „Felhívom Főszolgabíró, Jegyző urakat, hogy a kiadott rendeletben foglaltaknak a legpontosabban és lelkiismeretesen haladéktalanul tegyenek eleget, nehogy vétkes mulasztás vagy késlekedés következtében az egyes indokolatlanul elhurcolt érdemes egyének visszatérése lehetetlenné váljék. – Már most közlöm, hogy a vétkes mulasztókkal szemben a legszigorúbb megtorló lépéseket fogom folyamatba tenni, és nem rettenek vissza attól sem, hogy az ez ügyben hanyagul eljárókat a népbíróság elé utaljam.”³⁰

A listák és az elhurcoltakra vonatkozó kimutatások megbízhatatlanságát jól jelzi, hogy míg a külügyminisztériumi kimutatás szerint Szirmáról 45 embert hurcoltak el, addig a helyi listán csupán három fő szerepelt annak ellenére, hogy azt a helyi viszonyokat legjobban ismerő körjegyző és a helyi bíró írta alá. Döri Sándor szirmai születésű ácsot még 1944. november 21-én vitték el. A másik elhurcoltat, a 40 év körüli, felsőzsolcai születésű Franczuz Jánost a helyiek listáját összeállító bíró szerint 1945. január 27-én vitték el a községből, feltételezhetően a következő okkal: „Német hangzásúnak állapították meg a nevét, [aki] politikailag megbízható [azaz nem jobboldali – K. G.]”³¹ A harmadik elhurcolt kistokaji születésű földműves volt, Bernáth József. „Elvitelének oka ismeretlen. Ellene semmi kifogás nem állt fenn. Politikailag megbízható.”³² Azaz a bíró úgy vélte, hogy esetében elhurcolása német hangzású családnévvel sem indokolható.

Az elhurcolás legnagyobb számban a vasgyári munkásokat sújtotta, akik azonban sokszor nem a munkahelyüket adó községben, hanem a környező településeken, így például az akkor még önálló Görömbölyön laktak. A diósgyőrinél és szirmainál jóval később, csak 1946 januárjában kezdték el összeállítani a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 1945. március 18-án kelt 26. számú rendelete alapján az elhurcoltak névsorát. Kivételes módon ez fennmaradt és 25 nevet tartalmaz: civileket, valamint tényleges

²⁹ MNL BAZML V.210a. 602/1945.

³⁰ MNL BAZML V.210a. 602/1945.

³¹ MNL BAZML V.210a. 602/1945.

³² MNL BAZML V.210a. 602/1945.

hadifoglyokat együtt.³³ A Görömbölyről elhurcoltak túlnyomó többsége vasgyári munkás volt Diósgyőrben, akiket 1945. január végén vittek el számos esetben a saját lakásukról. Az első elhurcolt a községből Bihari Dezső vasgyári munkás volt 1944. november 23-án. Ugyancsak a saját lakásáról – talán egy házkutatás keretében – hurcolták el 1945. január 23-án a sajkázinczi születésű Janger Jánost, aki szintén a vasgyárban dolgozott és a Szociáldemokrata Pártnak volt a tagja.³⁴ Míg utána egy gyerek maradt, addig a hasonló német családnévű, sajkázhídvégi, 32 éves Janger József után két gyerek maradt félig árván. Ugyanezzel a vezetéknevvel még egy embert vittek el néhány nappal később, 1945. január 25-én, az ugyancsak szociáldemokrata Janger Istvánt, aki a névrokonainál valamivel öregebb, majdnem 40 éves volt.³⁵ E napon még két másik görömbölyi lakost, Bernáth Flórián vasgyári munkást, valamint Bernáth Istvánt vitték el annak ellenére, hogy a rá vonatkozó kérdőív szerint ő kommunista párttag volt.³⁶ Görömbölyről csupán egyetlen személyt vittek el a házkutatások során, aki nem vasgyári munkás volt, hanem kereskedő: Grosszsmidt Gyulát, aki csupán 21 éves volt, az elhurcolásában minden bizonnyal kulcsszerepet játszott német hangzású neve is.³⁷

Ezek a listák a külügyminiszter rendeleteinek hatására keletkeztek és – a szakirodalom által eddig még fel nem tárt – országos szintű összeírást eredményeztek. E felmérés lefolytatása majdnem egy évig tartott, és hivatalosan 1946. április 16-án minősítette azt lezártnak a miskolci polgármester-helyettes. Ez azt jelentette, hogy azok a hozzátartozók, akiknek valamilyen okból nem sikerült az elhurcolt rokonaikat a megküldött listákra felírni, ők már nem fordulhattak a külügyminiszterhez a közigazgatás útján. Ehelyett őket a Magyar Vöröskereszt miskolci fiókjához (Széchenyi utca 19.), a Weidlich udvarba irányították.³⁸ 1947 februárjában azonban a már összeállított listákat visszaküldték a Külügyminiszter újabb rendelete alapján a helyi közigazgatás szerveinek, hogy „a hadifogságban lévő személyek jelenlegi pontos címét (tartózkodási helyét) a hozzátartozóktól való tudakolás útján megszerezni s azt a kérdőívre rávezetni szíveskedjék”.³⁹ Ezt számos esetben azonban lehetetlen volt megadni, mert a hozzátartozóknak semmiféle tudásuk nem volt szeretteik hollétéről, olykor csupán levelezés útján volt egy-két információ arra vonatkozólag, hogy hol sínylődnek.

³³ MNL BAZML V.152a Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek. Görömböly nagyközség iratai (V.152 a). 94/1945., 664/1945., 921/1945., 91/1945., 106/1946.

³⁴ MNL BAZML V.152a. 106/1946.

³⁵ MNL BAZML V.152a. 106/1946.

³⁶ MNL BAZML V.152a. 106/1946.

³⁷ MNL BAZML V.152a. 106/1946.

³⁸ MNL BAZML IV.904b. 1807/947.

³⁹ MNL BAZML IV.904b. 1687/947.

Felhasznált források és irodalom

- Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML)
IV.904b Borsod-Gömör(-Kishont) vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok (IV.904b)
IV.1930 Miskolc thj. Város Diósgyőri I. fokú Közigazgatási Kirendeltségének iratai (IV.1930)
V.152a Görömböly nagyközség iratai (V.152a)
V.210a Szirmai körjegyzőség iratai. Kistokaj kisközség iratai (V.210a)
- BERÁNNÉ NEMES Éva–ROMÁN János (összeáll.): *Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után*. Miskolc, Miskolc megyei jogú Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, 1970.
- BOGNÁR Zalán: *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Argumentum Kiadó és Nyomda Kft, 2010.
- DOBROSSY István (szerk.): *Baán István emlékkönyv: A Diósgyőri Vas- és Acélgyár (LKM) története: 1944–1988*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2001.
- DOBROSSY István: Miskolc a második világháborúban – Háborús hangulat a háború utáni városban.
In: DOBROSSY István–STIPTA István (szerk.): *Miskolc története V/1. 1918-tól 1949-ig*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, 2007. 118–142.
- MAJZIK Dávid: A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon.
A Herman Ottó Múzeum Évkönyve LIV, 2015. 453–469.
- PORKOLÁB László: *Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez 1920–2005*. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár–Országos Műszaki Múzeum Kohászati Múzeuma, 2006.
- SIMON József: A MOKAN-komité: A miskolci-diósgyőri ellenállás története. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LIII, 2014. 325–332.
- ZSÍROS Sándor: *A front alatt*. Miskolc, Szépművészeti Bt, 1994.

Gergely Kunt

**The deportation of Miskolc residents for 'malenkij robot', with special regard
to Diósgyőr residents**

In this paper, I discuss the history of mass deportations in Miskolc and Diósgyőr for 'malenkij robot'. In Hungarian literature and Hungarian public discourse, 'malenkij robot' refers to the mass deportation of Hungarian civilians – especially persons of German origin, as indicated by their background, surname, or first language – to the Soviet Union for forced labor. These mass deportations were orchestrated in the first few months of the Soviet occupation of Hungary, and took an especially heavy toll on Northern Hungary, including Diósgyőr, a town that has been populated since the nineteenth century by workers of German origin working at the local Iron Factory. In January 1945, one month after the Soviet occupation of Diósgyőr, the mass deportations began, where over 400 men and women were deported from the Iron Factory alone. A local underground communist organization, the Anti-Nazi Committee of Hungarian Communists (Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéje, MOKAN-Komité) played a key role in these mass deportations, on account of the fact that the occupying Red Army, instead of disarming this organization, decided to place it in charge of law enforcement in Diósgyőr until mid-February 1945. The leader and co-founder of the MOKAN-Komité was Béla Tóth, who also served as Lord Lieutenant from January 1945 until March 1945. On January 19, 1945, by order of Béla Tóth, the organization compiled lists of local German residents based on surname and first language. On January 23 and 24, 1945, armed members of the MOKAN-Komité gathered these residents, who were deported for several years of forced labor. Based on individual requests submitted for the release of these deported persons, as well as surviving lists of the MOKAN-Komité, we have been able to identify some 300 deportees to date.

Kárpátaljai magyarok GUPVI-táborokba és donbászi munkaszolgálatra történő hurcolása a szovjet rendszer kiépítésének idején (1944–1952)

A II. világháború után a Kárpát-medencei magyarság számára nem értek véget a világegés megpróbáltatásai: rájuk nézve nem a béke, hanem a tömeges megtorlás, az elhurcolások, a kényszermunka időszaka következett.¹ A nemzet egészét sújtó büntetés alól természetesen a kárpátaljai magyarság sem menekülhetett, akik számára az 1944 őszén bekövetkezett szovjet megszállás, majd a régió Szovjetunióhoz történő csatolása egy gyökeresen új politikai, társadalmi és gazdasági helyzetet jelentett.

Kárpátalja területén 1944 októberében jelentek meg a 4. Ukrán Front katonái (8. melléklet), és ezzel gyakorlatilag meg is kezdődött a térség szovjetizálása az akkor még hivatalosan Magyarországhoz tartozó területen.

1944. november 12-én ülésezett a Kárpátalját megszálló 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa, ahol meghozták az akkor még szigorúan titkos 0036. számú parancsot: „Össze kell írni mindazokat a 18–50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket, akik jelenleg a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élnek.² [...] A katonai parancsnokok a jegyzékbe vételkor kötelesek az érintettek tudomására hozni, hogy november 18-án ismét kötelesek megjelenni. [...] A felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élő személyeket külön osztagokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogoly-gyűjtőhelyre kell irányítani.”³

November 13-án megjelent a *Városparancsnokság 2. számú parancsa* jelzetű falragasz, amely minden településen hirdette a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosság jelentkezési kötelezettségét. A parancs tartalmazta továbbá azt

¹ A kutatás a ТАМОР-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² A szovjet megszállástól kezdve Kárpátalja megnevezése a hivatalos dokumentumokban Kárpátontúli Ukrajna, lévén Moszkvából vagy Kijevből nézve a Kárpátokon túli területről van szó.

³ Центральний державний архів Совєтської Армії/а Szovjet Hadsereg Központi Állami Levéltára Ф. 32885., Оп. 1., Спр. 243. 35–37. Közli: Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали. Упорядник – О. М. Корсун. Редакційна колегія: І. І. Качур (голова редколегії), Б. О. Гиардіонов, Ю.Ю. Дупко, З. М. Кірман, О. М. Корсун (керівник ред. - видав. гр.), І. Ю. Коршинський, М. Д. Місюк, М. В. Олашин, О. М. Рішко, А. М. Фукс, С. В. Шалда. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2012. 164–165. A parancs szövegét magyar nyelven idézi: Dupka György: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Budapest, Patent–Intermix Kiadó, 1993. 1–5.

is, hogy abban az esetben, ha valaki nem tesz eleget a jelentkezési kötelezettségnek, akkor haditörvényszék elé kerül. A jelentkezés utolsó napjaként a hatóságok november 16-át jelölték meg.

Ezután megkezdődött az emberek tömeges összegyűjtése, amelynek különböző településeken különböző módszereit alkalmazták a szovjet hatóságok. A 0036. számú parancsnak az volt a lényege, hogy 1944. november 14–16. között a városok és nagyobb települések katonai parancsnokai vegyék nyilvántartásba azokat a 18–50 év közötti német és magyar nemzetiségű hadköteles, polgári személyeket, akik Kárpátalja területén élnek. A nyilvántartásba vétel során mindenkit tájékoztattak arról, hogy november 18-án kötelesek másodszer is jelentkezni. Szakértői vélemények szerint a letartóztatandó személyek többsége, akik november 16-án benyújtották igazolványukat, abban a hitben, hogy csak egyszerű nyilvántartásba vételről van szó, november 18-án csak azért mentek el a jelentkezési helyükre, hogy visszavegyék azokat. Arra azonban már nem volt lehetőségük, hogy hazamenjenek.⁴

A deportálandó férfiak összegyűjtését több településről is megkönnyítette az a körülmény, hogy közvetlenül a szovjet csapatok bevonulása vagy a front elvonulása után kivezényelték őket különböző közmunkákra, hidak, utak, vagy Munkács esetében a repülőtér építésére. Munkácson és környékén, amikor 1944 novemberének közepén kidobolta a kisbíró, hogy három napra elegendő élelemmel a 18–50 év közötti férfiaknak a megadott helyen jelentkeznie kell, hogy részt vegyenek a helyreállítási munkákban, a várpalánki, váraljai és munkácsi férfiak egy ideje kinn dolgoztak a munkácsi katonai reptéren, ugyanis 1944. november 1-től az NKVD-sek embereket toboroztak a repülőtérre dolgozni. Főleg magyarok és németek dolgoztak itt. Tehát, amikor novemberben megjelent a felszólítás, hogy minden 18–50 év közötti férfiakos köz-, illetve helyreállítási munkára köteles jelentkezni a Rákóczi-kastélyban, ők joggal hitték, hogy most is hasonló munka következik. November 18-án, a gyülekezés napján, a repülőtéren dolgozók közül különválasztották a magyar és német férfiakat más nemzetiségektől és a kastélyba hajtották őket. A magukat szlováknak vagy ruszinnak vallókat hazaengedték. A kastélyba tereltekhez csatlakozott az idézést kapott vagy önként jelentkező férfiak tömege, és 19-én reggel indították el a gyalogos menetszlopokat a Latorca mentén Szolyvára, majd tovább.⁵

Hasonlóképpen jártak el a nagyszőlősi és a környező települések lakosai esetében is, akiknek a lerombolt Tisza-híd újjáépítése volt a feladatuk, őket ugyanis már közvetlenül a front átvonulása után kivezényelték a Tisza-híd felújítására. A parancs megjelenése után a hidépítés abbamaradt – az embereket tehát már nem kellett összegyűjteni –, és a nagyszőlősi vármegyeházára kísérték őket: „Jött egy olyan parancs,

⁴ DUPKA György–KORSZUN, Alekszej: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1997. 16–18.

⁵ STARK Tamás: „Budapest felé fordultak védelemért...” In: FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 249.

hogy háromnap munkára kell elmenni a Tiszához hídát építeni. Közben bevettek Szőlösön a megyeházára...”⁶

Az emberek összegyűjtését illetően a visszaemlékezők többsége a községben kibővülő kisbíróra hivatkozott. Elmondásuk szerint a jelentkezésre kötelező parancs reggeltől estig minden nap ki lett dobolva, több esetben pedig még azt is közhírré tették, hogy annak a személynek, aki a kijelölt korhatárok közé tartozik és nem jelentkezik, felkoncolják a családját: „Kidobolták, hogy minden férfi 18 évtől 50 évig, azonnal jelentkezzen háromnap munkára, háromnap élelemmel és takaróval... De nem is egyszer dobolták ki, hanem minden órában reggeltől estig, és még úgy dobolták, hogy aki nem jelentkezik, annak kiirtják mindenféle familiáját.”⁷

Ismeretes, hogy az 1944. november 13-án megjelenő, ’málenkij robotra’ felszólító parancs Kárpátalján a 18–50 év közötti, magyar és német nemzetiségű férfilakosságot kötelezte jelentkezni a legközelebbi szovjet katonai parancsnokságon. A rendelkezésre álló adatok szerint azonban a hatóságok a kijelölt életkorú személyeken túl – a korhatárt figyelmen kívül hagyva – vittek 18. életévüket be nem töltött fiatalokúakat, gyermekeket és 50 éven felüli személyeket is. A legidősebb beregszászi elhurcolt például 1868-ban született, ami azt jelenti, hogy 1944-ben 76 éves volt.⁸

Miután a legközelebbi városparancsnokságon a környező településekről összegyűjtötték az embereket, szigorú, fegyveres katonai kísérettel, gyalog indították őket útnak a szolyvai gyűjtő- és elosztótáborba: „... orosz katonák meg partizánok kísérték és vertek, így mentünk Szolyváig.”⁹

Útközben az éjszakákat fűtetlen épületekben töltötték, illetve az is előfordult, hogy a szabad ég alatt éjszakáztak a novemberi hidegben. Sokan már betegen értek Szolyvára. Beregújfalu református lelkésze például a következőket írja jelentésében: „Majdnem 200 ref. férfit vittek el a szolyvai kaszárnyában alakított fogolytáborba. Közülük egy már Nagyberegen összeesett és halva hozták haza. Ezt a testvérünket a nagyberegi állomásparancsnokság szigorú utasítására minden tisztesség s harangszó nélkül temették el a néma Miatyánk elmondásával. Az elhurcoltak közül többen betegen jöttek haza, akik közül betegségébe kettő elhalt, 3 halottat Szolyváról hoztak haza, hármat pedig ott földeltek el.”¹⁰

A szolyvai gyűjtőtáborat a szovjet hatóságok építették ki a magyar honvédség korábbi kaszárnyájából, és annak a lágrendszernek lett a része, melynek központja

⁶ Interjú Zsendely András (1926) szőlősgyulai, ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. 2006. október. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Központ (RFKMF LTTK).

⁷ Interjú Nagy András (1925) beregszászi, ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. 2006. július. RFKMF LTTK.

⁸ Kárpátaljai Állami Levéltár (KÁL) P-14. op.1 Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Elnöksége 1944. október 18.–1946. január 28. (P-14. op.1). od.zb. 215. 12.

⁹ Interjú Jana Pál (1925) feketepataki, ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. 2006. április. RFKMF LTTK.

¹⁰ Jelentés a beregújfalui református egyházközösségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TTREL) I.1.c 462.

Sztarij Szamborban működött (9. melléklet).¹¹ „Az épületeket, a téglaházakat a parancsnokság tisztjei, az alkalmazottak foglalták el... A foglyokat bűzös istállóban helyezték el, ahol levegő is alig volt.”¹²

A szolyvai gyűjtőláger az egyik, a deportálás körülményeit leíró visszaemlékezésben ’embert aszaló intézetként’ van említve: „Reggel elindultunk Szolyvára, az emberaszalóba. Itt már drótkerítés várt bennünket. Itt már több ezren gyűltünk a Kárpátalján élő magyarok és a Csapon már fogságba esett katonákat is ide hozták. A fogadtatás és az ellátás egyenlő volt a semmivel, mint ezidáig. A hazuról hozott maradék enyhítette éhünket, persze, akinek még volt. Majd egy pár nap múlva kaptunk valami bablevest, ezen hordtuk a fát az erdőből és a téglát a hátunkon a Latorca hídjához.”¹³

A hideg, az éhezés és a járványos megbetegedések miatt a legyengült foglyok tömegével haltak meg. A fogva tartás embertelen körülményei miatt egyes vélemények szerint itt pusztult el a legtöbb kárpátaljai magyar.¹⁴

A szolyvai megpróbáltatásokat túlélte deportáltaknak további nehézségekkel kellett szembenézni. Szolyváról tovább hajtották őket az Uzsoki-hágón keresztül egészen Sztarij Szamborig vagy Novij Szamborig, ahol marhaszállító vagonokba zsúfolva továbbszállították őket a Szovjetunió különböző lágereibe. Az otthon maradt hozzátartozók többségének nem volt tudomása arról, hogy Szolyva után hová kerültek a családtagjaik: „Az egész háború nem kívánt községünkből annyi életáldozatot, mint a szolyvai fogolytábor. Ez év tavaszára, március végére onnan ismeretlen helyre vitték el férfiainkat s azóta sorsukról nem tudunk semmit.”¹⁵

A Szolyváról gyalogmenetben hajtott, útközben egy-egy állomáson tovább dolgoztatott foglyok sorsát tovább nehezítette, hogy a szovjet katonák elvették a foglyok jó állapotban lévő lábbelijét, felsőruházatát. A túlélők elmondása alapján a deportálás egyik legnehezebben elviselhető momentuma a marha- vagy teherszállító vagonokban történő utaztatásuk volt: „Éhen mentünk, három napig ki se nyitották a vagonajtót, marhavagonokba, tehervonatokba.”¹⁶

A ’málenkij robot’ keretében elhurcolt hadköteles férfiak, a szovjet vezetés által megfogalmazott egyes dokumentumokban, parancsban hadifogolyként vannak feltüntetve, más esetekben pedig internáltként jelölik őket. Tény, hogy a lágerekben a civil internáltak ugyanolyan bánásmódban részesültek, mint a magyar hadsereg kötelékében szolgálatot teljesített, szovjet fogságba esett katonák. A Kárpátaljáról internált polgári lakosok és a hadifoglyok azonos bánásmódban való részesítése is arra enged

¹¹ BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2005. 250.

¹² NAGY Jenő: *Megaláztatásban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1992. 12.

¹³ Barát Endre nagypaládi, ’málenkij robora’ deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. 1989. RFKMF LTTK.

¹⁴ BOTLIK József–DUPKA György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest–Szeged, Mandátum–Universum, 1991. 55.

¹⁵ TTREL 4300/32 – 1944.

¹⁶ Interjú Fábrián Gábor (1926) tiszakeresztúri, ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. 2005 március. RFKMF LTTK.

következtetni, hogy a fegyvert a kezükben soha nem tartott, a 'málenkij robot' keretében deportált civileket is a szovjet vezetés potenciális hadifoglyoknak tekintette. Arról, hogy kik minősülnek hadifogolynak a szovjet vezetés szerint, információt kaphatunk a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által, még 1941-ben jóváhagyott határozatból: „Hadifogolynak minősülnek a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a Szovjetunió területére internált polgári személyei.”¹⁷

Az elhurcolt foglyok számára vonatkozólag fontos információk halmazát tartalmazza a Dupka György és Alekszej Korszun által feltárt és közreadott 4. Ukrán Front vezetésének jelentései. Az egyik ilyen legkorábbi, 1944. december 6-án kelt összesítő jelentés szerint Petrov tábornok és Fagyevjev vezérőrnagy arról számol be Berijának, hogy „a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna” területén jelentős számú hadköteles, 18–50 év közötti, magyar nemzetiségű személy tartózkodik, illetve hogy végrehajtották a 0036. számú határozatot a magyar és német nemzetiségű katonák és tisztek, továbbá e nemzetiségekhez tartozó 18–50 év közötti hadköteles személyek összegyűjtésére vonatkozólag. A jelentést tevők hangsúlyozzák, hogy az összegyűjtési akció nem vonatkozott a cseh, ruszin és ukrán nemzetiségű lakosokra. E szerint a dokumentum szerint is megerősítést nyer, hogy az akció végrehajtása 1944. november 18-án vette kezdetét, és tájékoztat, hogy december 4-ig elfogtak és gyűjtőhelyre, illetve lágerbe irányítottak 7 729 katonát, 154 tisztet, 7 201 18–50 év közötti hadköteles személyt, 176 csendőrt, összességében 15 260 személyt, akik közül 137 személy német, a többi pedig magyar nemzetiségű.¹⁸

1944 decembere–1945 decembere között számos, különböző településekről származó kérvény látott napvilágot az illetékes körzeti bizottságokhoz címezve az elhurcolt férfiak, a hadifogolytáborban tartózkodó kárpát-ukránok vagy a baloldali érzelmű, kommunista nézeteket valló internáltak hazaengedése ügyében.

Jellemző példa a kérelmek tekintetében a Nagyberegi Községi Népbizottság kérvénye, amelynek fogalmazói az alábbi hat pontba szedve, leginkább a munkaerőhiányra hivatkozva indokolják a férfiak hazaengedésének szükségességét: „1. A katonai alakulatoknak szükségük van emberekre a falunk közelében lévő hidak építéséhez. 2. Az ő erejük hiányzik a fasiszták által lerombolt épületek helyreállításához. 3. Emberekre van szükség az erdőkitermeléshez a falunk közelében elterülő erdőkből. 4. Nem tudjuk nélkülük ellátni katonai munkakötelezettségünket, nincs, aki alkatrészeket gyártson a szekerekbe. 5. Falunk területén van egy malom, amely öt községnek öröl. Jelenleg nincs jó malmosunk. 6. Eljön az ideje, és nem lesz kinek a földet megművelni, ősszel nem vetettünk és most sem tudunk. Ez nagy kárára lesz az államnak is.”¹⁹

¹⁷ A Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-jén jóváhagyott, 1798-800. T. (Titkos!) számú határozata. In: VARGA Éva Mária (szerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTTK, 2006. 55–59.

¹⁸ КОРСУН I. m. 160.

¹⁹ CSATÁRY György: Az 1944-es elhurcolás a Területi Állami Levéltár anyagainak tükrében. In: DUPKA György (szerk.): *Évgvűriük '90. Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány*. Ungvár, Kárpáti Kiadó, 1991. 80.

Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának vezetősége több alkalommal is kérvénnyel fordult az USZSZK Népbiztossága Elnöki Tanácsához, illetve személyesen Nyikita Hruscsovhoz, amelyben leírják, hogy a II. világháború idején a fronton harcoló kárpátontúli ukránok jelentős része esett a Vörös Hadsereg fogságába. A mellékelt lista alapján²⁰ a szovjet hadifogolytáborokban – Magyarország és Románia területén – a Néptanács által összeállított, 1945. augusztusi adatok szerint 18 640 katonaköteles kárpát-ukrán állampolgár raboskodott. A kérvényben felhívják Szovjet-Ukrajna vezetőségének figyelmét arra, hogy Kárpátontúli Ukrajna jelentős harcok színtere volt, melynek következtében a terület nagyon súlyos károkat szenvedett el és nincs elég munkaerő a városok és falvak újjáépítésére.²¹ Hasonló tartalmú kérelem született a Vörös Hadsereg hadifogolytáborainak vezetősége felé a magyar hadsereg soraiban munkaszolgálatosként tevékenykedő 'kárpátontúli' ukránok hazaengedése ügyében.²²

Mindenek következtében Iván Turjanica utasítására 1945 júliusában Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa körlevelet adott ki a körzetbizottságok és a közigazgatásuk alá tartozó települések néptanácsi elnökeinek az adott község férfilakosságának hollétét tartalmazó összeírását illetően. Ezen lista szerint 1945 nyarán 28 098 kárpátaljai lakos raboskodott hadifogoly-, illetve munkatáborban, akiknek túlnyomó többsége a térség alföldi, magyarlakta részéből származott (10. melléklet).²³

Fagyjev vezérőrnagynak, a 4. Ukrán Front hátszágának ellenőrzésével megbízott NKVD-osztagok parancsnokának és Boszjij ezredesnek 1944 decemberében írt jelentése szintén alátámasztja a fenti adatokat: 1944. november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok összesen 22 951 embert tartóztattak le és továbbították hadifogolytáborba. „A hadtápterület megtisztítására indított akció folytatódik.”²⁴ Ahogy azt a jelentés utolsó mondatában olvashatjuk, a 'tisztogatás' valóban tovább folytatódott. Ismeretes, hogy az ezután megjelent 00520. számú parancs értelmében, a második deportálási hullám keretében internálták a Kárpátalján még megmaradt német nemzetiségű lakosság jelentős részét: a 17–45 év közötti munkaképes német férfiakat és a 18–30 év közötti munkaképes német nőket.

Turjanica Hruscsovnak írt kérvényének következtében a felső vezetés 1945 nyarán foglalkozott a kérdéssel. Berija Molotov, szovjet külügyi népbiztosnak küldött értesítésében jelezte, hogy Iván Turjanica, Kárpátontúli Ukrajna elnöke beadványban kérte a terület ukrán, illetve ruszin polgárainak a kiszabadítását. A magyar, illetve német nemzetiségű foglyokról nem történt említés.²⁵

²⁰ KÁL P-14. op.1. od.zb. 207–210.

²¹ KÁL P-14. op.1. od.zb. 204. 1.

²² KÁL P-14. op.1. od.zb. 205. 1.

²³ KÁL P-14. op.1. od.zb. 215–232.

²⁴ КОРСУН і. м. 165–166. A dokumentumot magyar nyelven először közreadta: DUPKA–KORSZUN i. m. 73–75.

²⁵ DUPKA György: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946).* [Szolyva]–Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság–Intermix Kiadó, 2012. 140.

1945 szeptemberében hazaérkezett a szabadon engedett ukrán és ruszin nemzetiségű személyek első csoportja, amelyről hírt adott a sajtó is: „Köztudomású, hogy a magyar hatóságok erőszakkal kényszerítették a ZU²⁶ lakosságát a magyar hadseregbe és kiküldték a frontra a Szovjetunió ellen. Sok zakarpatszka-ukrajnai lakos magyarokkal együtt fogságba került. ZU Néptanácsának budapesti és bukaresti bizottságánál, valamint a Szovjetunió belügyeinek népbiztosságánál tett közbenjárásának köszönhető, hogy az összes hadifoglyokat, akik a magyar hadsereg kötelékébe tartoztak és Zakarpatszka-Ukrajnából származnak, a fogolytáborokból hazaengedik. Szeptember 6-án megérkezett a hazabocsátott hadifoglyok első csoportja.”²⁷ Ezután, a későbbiekben már nem jelenhettek meg további tudósítások a hadifoglyok vagy elhurcoltak sorsáról.²⁸

A téma avatott kutatói szerint – a ’malenkij robot’ magyarországi vonatkozásait vizsgálva – egyértelműen állítható, hogy a dokumentumok és a visszaemlékezések szerint a deportáltak 30-40%-a biztosan meghalt.²⁹ Ezt az arányt a Kárpátaljáról származó, sztálini légerekben raboskodó foglyokra alkalmazva – ha az említett 1945-ben összeállított listát vesszük alapul – legkevesebb 9-10 000 fő közötti elhalálozással kell számolnunk. Azonban a megpróbáltatásokat túléltek közül is sokan a hazatérés után kevés idővel, a lágerben szerzett betegségek következtében meghaltak.

A ’malenkij robot’ után kevés idő szükségeltetett ahhoz, hogy az itthon maradt, katonaköteles korúvá érett fiatal nemzedék is áldozatává váljon a szocializmus építésének, akiket a katonai sorsszolgálat letöltése helyett a háború által elpusztított bányavidékre, a Donyec-medencébe vezényeltek.

Kárpátaljának az összszovjet népgazdasághoz történő csatolása, illetve az 1946–1950-re tervezett negyedik ötéves tervbe való integrálása következtében a kormány rendeletek sorozatát fogadta el a terület gazdaságának újjáépítésére és fejlesztésére vonatkozóan. A fő hangsúlyt a nehézipar fejlesztésére helyezték, melyben – különös tekintettel a háború utáni újjáépítésre – fontos szerepet játszott a Donyec-medencei szénipar. Mivel a terv sikeres teljesítéséhez minél több szakemberre (szakképzett káderre), munkásra volt szükség, 1947-ben a Szovjetunió minisztertanácsa rendeletet fogadott el köztársasági és területi szinten a szakemberek kiképzésére vonatkozóan és kötelezték a megfelelő szintű helyi vezetést az utasítások végrehajtására. A propaganda igyekezett önkéntes tömegmozgalomként feltüntetni, a kényszerítés ténye azonban nyilvánvaló volt.³⁰ A Szovjetunió Minisztertanácsa elfogadta a rendeletet, megszabta a kvótát, amit a megyei, azon belül pedig a járási szerveknek teljesíteni kellett.

²⁶ ZU: Zakarpatszka Ukrajna/Kárpátontúli Ukrajna.

²⁷ *Hazatérnek a hadifoglyok*. Munkás Újság, 1945. IX. Közli: M. TAKÁCS Lajos (szerk.): *Aprópénz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1994. 66.

²⁸ DUPKA (2012) i. m. 142.

²⁹ BOGNÁR Zalán: Malenkij robot. In: BOGNÁR Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosság deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009. 70.

³⁰ OFICINSZKIJ, Román: Munkaerő-toborzás a Donbászra. In: FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010. 251.

A munkaerőt a donyeci szénmedencébe, másképpen Donbászra a katonaköteles korba lépett fiatalok köréből szándékozták előállítani mozgósítás révén, mely a sztálini (ma donyECKi) és a vorosilovgrádi (ma luhanszki) területeken létrehozott szakipari iskolákba, úgynevezett FZO-iskolákba³¹ irányult. Az intézményeket *Az állami munkástartalékokról* című, 1940. október 2-án kelt rendelettel hozták létre a Szovjetunióban,³² mely alapján a behívottakat az SzSzKSz állami munkaerő tartalékának tekintették, akik kötelesek a FZO elvégzése után meghatározott ideig a Donyec-medencében dolgozni. A tanintézetekben néhány hónapig tartó felkészítés után a fiatalok képesítést szerezhettek a szénipari, bányászati, kohászati, építőipari szakmák területén, majd munkára fogták őket az adott szakmában. 1946–1947 folyamán számos FZO-iskolát építettek a Donbász környéki nagy bányavárosokban (1. illusztráció).³³ Ezek az iskolák a DonyECKi Munkaközpontokhoz tartoztak, és ide irányították a kárpátaljai fiatalokat is,³⁴ akiket három évig tartó munkaszolgálat letöltésére köteleztek.

1. illusztráció: A donbászi munkaszolgálat leggyakoribb helyszínei
(Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István)

³¹ FZO: Fabricsno-zavodszkoje obucsenyije/gyári-üzemi képzés.

³² Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 года «О государственных трудовых резервах СССР». http://www.hist.msu.ru/Labour/Law/1940_10.htm (Letöltve: 2016. augusztus 1.).

³³ Державний Архів Закарпатської Облaсті/Кárpátaljai Állami Levéltár (ДАЗО) ф.Р-195. оп.23., спр. 59., 161. Közli: Довганич О. Д.–Хланта О. В. Переслідування молоді за втечі зі шкіл ФЗН та за антирадянську пропаганду у військових частинах. Реабілітовані історією. Закарпатська облaсть. Ред.кол. під кер.: Різак, І.М. ВАТ «Видавництво Закарпаття», Ужгород, 2003. 111.

³⁴ OFICINSZKI i. m. 251–252.

A behívás, illetve a donbászi csoportok megszervezése a terület végrehajtó bizottságának és hadügyi osztályának feladata volt.³⁵ 1947-ben a területi végrehajtó bizottság határozatot fogadott el a fiatalok FZO-iskolába történő irányításáról, és ezzel Kárpátalja területén is megkezdődött az egyre nagyobb ütemű mozgósítás.

1948-ban tovább, még nagyobb mértékben folytatódott a mozgósítás, melynek ütemtervét és körzetenkénti megoszlását a megyei tanács határozatban rögzítette. Ennek értelmében 3 500 18–19 éves fiatalot kellett mobilizálni és a sztálini (donyecki) területre küldeni.³⁶ A szovjet vezetés figyelmeztette Kárpátalja mozgósítással foglalkozó vezetőit a határozat időben történő végrehajtásának fontosságáról és havonkénti kimutatást követelt a széniparba és a bányáépítkezésekbe elküldött munkások számáról.³⁷ Az utasításnak megfelelően a terület körzeti hadbiztoságai kiküldték a behívókat az 1928-as korosztálynak: 500 főt a vorosilovgrádi területre, az építőiparba, további 500 főt pedig a széniparba, FZO-iskolákba irányítottak.³⁸

Több visszaemlékező tanúsága szerint – behívó vagy bármilyen írásbeli felszólítás kiküldése nélkül – a katonák erőszakkal hurcolták el: „Megfogtak a katonák és elvittek, erővel elvittek.”³⁹

Bár az eddig feltárt levéltári dokumentumokban nem történik utalás arra vonatkozólag, hogy a munkaszolgálatra küldött fiatalok kiválasztása nemzetiségi alapon történt, a Donbászt megjárt kárpátaljai visszaemlékezők egyöntetűen állítják, hogy községükben kizárólag a magyar nemzetiségű hadköteleseket sújtotta az újabb szovjet intézkedés: „Azért vittek el, mert katonakötelesek lettünk volna, de csak az ukrán nemzetiségűeket hívták be a fegyveres hadseregbe. A magyarokat, akik ‘25-től ‘28-ig születtek – ‘25, ‘26, ‘27 –, ezt a három korosztályt vitték első transzportba Donbászra.”⁴⁰

A túlélők visszaemlékezései alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy a szovjet vezetést és annak helyi képviselőit valóban a kárpátaljai magyarsággal szemben táplált nagyfokú bizalmatlanság vezérelte a Donbászra irányított munkaszolgálatos csoportok személyi összetételének a kiválasztásánál, ezáltal is gyengítve a határsávon élő, korábban az anyaországhoz tartozó kárpátaljai magyar közösséget. Azonban az sem jelenthető ki teljes egyértelműséggel, hogy Kárpátaljáról kizárólag a magyar nemzetiségű, katonaköteles korba lépett fiatalokat vitték a Donyec-medencébe, mivel a FZO-iskolák a legtöbb esetben vegyes etnikai összetételűek, a munkaszolgálatosok között pedig kárpátaljai ruszin, illetve ukrán nemzetiségű személyek is fellelhetők voltak. A rendelkezésre álló adatok arra engednek következtetni, hogy – mivel a Kárpátalja területére megszabott kvóta teljesítésében kisebb vagy nagyobb mértékben, de valamennyi járásnak ki kellett vennie a részét – a magyar többségű, illetve etnikailag vegyes összetételű közigazgatási egységekből főként vagy kizárólag a magyar nemze-

³⁵ KÁL P-14, op.1. od.zb. 404.

³⁶ ДАЗО ф. Р-195. оп.1. спр. 78., 10–13. Közli: ДОВГАНИЧ–ХЛАНТА і. м. 110.

³⁷ ДАЗО ф. Р-195. оп.1. спр. 70., 48. Közli: ДОВГАНИЧ–ХЛАНТА і. м. 110.

³⁸ ДАЗО ф. Р-195. оп.23. спр. зб 59., 29. Közli: ДОВГАНИЧ–ХЛАНТА і. м. 111.

³⁹ Berényi Ernő (1930, Hetyen) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. 2005. január. RFKMF LTTK.

⁴⁰ Huszti Csaba (1927, Kígyós) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. 2001. május. RFKMF LTTK.

tiségű katonaköteles korúakat vitték. A ruszinok vagy ukránok által lakott települések is azonban érintve voltak a munkaszolgálatosok kiállítása tekintetében.⁴¹

A volt munkaszolgálatosok emlékezetében ezek az események több szempontból is tragédiaként jelennek meg: egyrészt, miután édesapjuk és rosszabbik esetben még idősebb bátyjuk is a 'málenkij robot' áldozatává vált, őket – arra kényszerítve, hogy otthon hagyják édesanyjukat és fiatalabb testvéreiket –, mint családfenntartót, szintén elhurcolták. „Akkor is becsaptak bennünket. Mert arról volt szó – 20 évesek voltunk – hogy visznek katonának 1947-ben. És a szénbányába vittek. Én éppen egy év, hogy nem estem bele a háromnapos munkába. Nekem két bátyám halt oda. Egyik volt 19, a másik 21 éves. Egyiket halva Szolovjovról édesapám küldte haza. Apám is ott volt.”⁴²

A Donbászra történő munkaerő-toborzás 1952-ig volt jelen. Ettől kezdve katonai sorszolgálatra vitték a magyar nemzetiségű fiatalokat is. Arról, hogy összességében hány embert hurcoltak el és lett áldozta ennek az újabb intézkedésnek, összesítő adatok sajnos nem állnak a rendelkezésünkre. Ivan Turjanicának, a Végrehajtó Bizottság elnökének a jelentésében az 1947–1949 között mozgósítottak létszámára vonatkozó adatok találhatóak, ahol 12 000 Donbászra irányított főről olvashatunk.⁴³

Kárpátalja szovjetizálásának és a magyar nemzetiségű férfilekosság deportálásának, munkatáborokba történő hurcolásának tanulmányozása során az alábbi következtetések vonhatóak le: egyrészt a kárpátaljai magyar nemzetiségű férfilekosság 1944-es elhurcolását vizsgálva konzekvenciaként levonható, hogy a deportálások elsődleges oka az etnikai alapon történő tisztogatás volt. Másrészt a donbászi munkaszolgálat kapcsolatban – bár még csak részadatok állnak rendelkezésünkre – megállapítható, hogy a Kárpátjáról Donbászra irányítottak között a magyarság felülreprezentált volt, illetve mind a munkaszolgálatot teljesítők, mind az eseményeket szemtanúként átélő lakosság emlékezetében is úgy él a munkaszolgálat, mint egy újabb deportálási kísérlet a 'málenkij robot' után. Nem túlzás tehát az az állítás, miszerint a donbászi munkaszolgálat mindazonáltal, hogy elsődlegesen ingyen munkaerőt jelentett a Donyec-medencében a szovjet vezetés számára, nagy mértékben járult hozzá a kárpátaljai magyarság megfélemlítéséhez, meggyengítéséhez.

⁴¹ A mindeddig feltárt levéltári dokumentumokban szereplő munkaszolgálatosok névsora többségében magyar hangzású neveket tartalmaz. ДАЗО ф.2558., оп.1., спр. 797., 134., ф.2558., оп.1., од.36. 1919., 152–154., 179. Közli: ДОВГАНИЧ О. Д.–ХЛАНТА О. В. i. m.112.

⁴² Máté Viktor (1927) visszaemlékezése. A visszaemlékezést közli: PUNYKÓ Mária: *Reggelt adott az Isten. A szenvedés éveit kárpátaljai népi elbeszélésekben*. Debrecen, Györfly István Néprajzi Egyesület, 1993. 111.

⁴³ ДАЗО ф. Р-195. оп.23. спр. 60., 49. Közli: ДОВГАНИЧ О. Д.–ХЛАНТА О. В. i. m. 111.

Felhasznált források és irodalom

Kárpátaljai Állami Levéltár (KÁL)

P-14. op.1 Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Elnöksége 1944. október 18.–1946. január 28. (P-14. op.1)

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (TTREL)

Jelentés a beregújfalvai református egyházközségből a 4300/1944 sz. püspöki felhívásra. I.1.c 462. 4300/32 – 1944.

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Központ (RFKMF LTTK)

Barát Endre nagypaládi, 'málenkij robor' deportált túlélő lejegyzett visszaemlékezése. 1989.

Fábián Gábor (1926) tiszakeresztúri, 'málenkij robotra' deportált túlélő visszaemlékezése. 2005. március.

Jana Pál (1925) feketepataki, 'málenkij robotra' deportált túlélő visszaemlékezése. 2006. április.

Nagy András (1925) beregszászi, 'málenkij robotra' deportált túlélő visszaemlékezése. 2006. július.

Zsendely András (1926) szőlősgyulai, 'málenkij robotra' deportált túlélő visszaemlékezése. 2006. október.

Berényi Ernő (1930, Hetyen) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. 2005. január.

Husztai Csaba (1927, Kígyós) volt donbászi munkaszolgálatos visszaemlékezése. 2001. május.

BOGNÁR Zalán: Malenkij robot. In: BOGNÁR Zalán (szerk.): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosság deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955.* Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2009. 13–72.

BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945.* Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2005.

BOTLIK József–DUPKA György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991.* Budapest–Szeged, Mandátum–Universum, 1991.

CSATÁRY György: Az 1944-es elhurcolás a Területi Állami Levéltár anyagainak tükrében. In: DUPKA György (szerk.): *Évgyűrűk '90. Irodalmi, művészeti és társadalompolitikai kiadvány.* Ungvár, Kárpáti Kiadó, 1991. 79–82.

DUPKA György: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946).* Ungvár–Budapest, Patent–Intermix Kiadó, 1993.

DUPKA György: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katona Tanácsa határozatainak végrehajtása NKVD-jelentések tükrében 1944–1946).* [Szolyva]–Ungvár–Budapest, Szolyvai Emlékparkbizottság–Intermix Kiadó, 2012.

DUPKA György–KORSZUN, Alekszej: *„malenkij robot” dokumentumokban.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1997.

M. TAKÁCS Lajos (szerk.): *Aprópénz a történelem színpadán. A kárpátaljai magyar nyelvű sajtó 1945–1948.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1994.

NAGY Jenő: *Megaláztatásban.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1992.

- OFICINSZKI, Román: Munkaerő-toborzás a Donbászra. In: FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010. 251–253.
- PUNYKÓ Mária: *Reggelt adott az Isten. A szenvedés évei kárpátaljai népi elbeszélésekben*. Debrecen, Györfly István Néprajzi Egyesület, 1993.
- STARK Tamás: „Budapest felé fordultak védelemért...” In: FEDINEC Csilla–VEHES Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 247–251.
- VARGA Éva Mária (szerk.): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTTK, 2006.
- Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1955 рр. Архівні документи і матеріали. Упорядник – О. М. Корсун. Редакційна колегія: І. І. Качур (голова редколегії), Б. О. Гиардіонов, Ю.Ю. Дупко, З. М. Кірман, О. М. Корсун (керівник ред. - видав. гр.), І. Ю. Коршнський, М. Д. Місюк, М. В. Олашин, О. М. Ршкко, А. М. Фукс, С. В. Шалда. Всеукраїнське державневидавництво «Карпати», Ужгород, 2012.
- Довганич О. Д.–Хланта О. В. Переслідування молоді за втечі зі шкіл ФЗН та за антирадянську пропаганду у військових частинах. Реабілітовані історією. Закарпатська область. Ред. кол. під кер.: Різак, І.М. ВАТ «Видавництво Закарпаття», Ужгород, 2003.
- Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 года «О государственных трудовых резервах СССР». http://www.hist.msu.ru/Labour/Law/1940_10.htm (Letöltve: 2016. augusztus 1.).

Erzsébet Molnár D.

Deportation of transcarpathian hungarians to GUPVI-camps and forced labor to donbas in the time building up the soviet regime (1944–1952)

At the end of 1944, by defiling the front line and calming down weapons brought the Transcarpathian Hungarians and Germans not the era of peace and calmness but a period when they had to face up further hardships. The consequences of the lost World War for ten thousands of people belonging to these ethnics there were deportations, forced labour and 'malenkij robot'. According to professional opinions the biggest ethnical clean up in the territory of Hungary at that time took place in Transcarpathia in order to annex the area to the Soviet Union smoothly. Systematic, ruthless imposition of the Soviet regime began in Transcarpathia in October 1944, when the soldiers of the Soviet Army, exactly the 4th Ukrainian Front appeared in the region.

Among the numerous features of the sovietization of Transcarpathia – establishing the soviet (council) system, organizing collective farms, violent gathering of crops, forcible nationalization, and struggle against the historical Churches – the most tragic measure of the Soviet power in Transcarpathia was the 'malenkij robot'.

After the tragedy of the 'malenkij robot', in 1947 Transcarpathian Hungarian youths who came of military age were declared distrustful to do military service and were pressed to spend their term of service in the coal-mines of the Donets-basin. These youths were intended to be used as free labour force in order to rebuild the Soviet Empire being in ruins after the war and it lasted till 1952. Both the population and those people who were forced for labour service remember this as another possible deportation after the 'malenkij robot', as very short time took since last deportations in 1944 and as the majority of those deported still did not get back home from the lagers.

Adalékok a barcaföldvári fogolytábor történetéhez

A Brassótól északi irányban, 20 kilométernyire az Olt folyó bal partján elhelyezkedő Barcaföldváron (románul Feldioara, németül Marienburg) működött a II. világháború idején és az európai hadakozás befejezését követő közel fél éven át Románia egyik leghírhedtebb fogolytáborra. A köztudatba haláltáborként bevonult lágerbe magyar és német hadifogoly katonák mellett elsősorban észak-erdélyi magyar és (részben) németajkú civilek ezreit zsúfolták össze 1944 októberétől kezdődően. Itt válogatták ki a munkaképeseket, akiket marhavagonokba zsúfolva a Tömös völgyén keresztül a Brassó–Predeal–Ploiești–Mizil–Râmnicu Sărat útvonalon a Kárpát-kanyar megkezdésével szállították a szovjet ellenőrzés alatt álló foksányi átmeneti táborba, majd onnan a Szovjetunió kényszermunkatáborába.

AZ ELŐZMÉNYEKRŐL

A romániai magyarság és németajkú lakosság II. világháborús meg-, illetve elhurcolásának megértéséhez vissza kell kanyarodni a két világégés közötti bő két évtizedhez. Ebben az időszakban alakult ki mind a román közvéleményben, mind a román hatóságok körében az a másság-, ezen belül magyarságkép, amely meghatározta az 1944. őszi és utána következő történéseket. A Trianonban Romániához csatolt Erdélyben, a romániai Bánságban és a Partiumban élő magyarság, illetve németajkú lakosság ugyanis megpróbálta mind politikai, mind kulturális, illetve gazdasági vonatkozásban megszervezni önmagát, ahhoz, hogy saját, nemzeti alapon szerveződő pártjaik révén érdekeiket a román parlamentben minél hatékonyabban ellátni igyekvő közképviselőkhöz, továbbá a kultúra sajátos nemzeti jellegzetességeit minél jobban érvényre juttató, illetve ugyancsak saját gazdasági helyzetüket minél jobban erősítő eszközökhöz jussanak. Egyszóval az új impérium alatti létet minél könnyebbé és élhetőbbé tevő nemzeti jellegű intézményrendszer létrehozására és fejlesztésére törekedtek, ez azonban gyanakvást és ellenszenvet váltott ki nem csak a többségi, román nemzetben, hanem a román hatóságokban is. Erre egy példa az Állambiztonsági Hivatal és Csendőrségi ügyosztály egyik, 1936. július 23-i jelentése, amelyben az áll, hogy „az Országos Magyar Párt különböző szervezeteken keresztül kulturális tevékenység leple alatt erős irredenta propagandát folytat, hogy fenntartsa és beoltsa a kisebbség lelkébe a magyar revizionizmus gondolatát”.¹

¹ NAGY Mihály Zoltán: Válságos idők. A dél-erdélyi magyarok internálása és annak hatása a magyarság politikai önszerveződésére (1944. szeptember–1945. szeptember). In: CSORBA Béla–MATUSKA Márton–RIBÁR Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helytörténetek az 1944/45. évi magyarellenes atrocitásokról*. Újvidék, Atlantis Kiadó, 2004. 53.

Az 1940. augusztus 30-i, második bécsi döntés után fokozódott a Romániánál maradt Dél-Erdélyben élő magyarsággal szembeni ellenszenv és gyanakvás, a román hatóságok pedig – annak ellenére, hogy a Magyar Népközösség szerepvállalása csak érdekvédelmi kérdésekre korlátozódott – megkezdték a magyar személyek internálását. A román hatóságok ugyanis a Népközösségnek a magyar kormánnyal, az aradi és a brassói magyar külképviseletekkel fenntartott kapcsolatait irredenta és revizionista cselekedetekként értékelték, az államrendre veszélyes, irredentizmussal és tiltott határlépéssel vádolt magyar személyeket pedig bíróság elé állították és internálták.² Hatványozottan tetézte a magyarellenes hangulatot a második bécsi döntés, s vele együtt az 1940 szeptemberében Észak-Erdélybe bevonuló/visszatérő magyar honvédség néhány kisebb alakulatának a szilágysági Ippen és Ördögkúton elkövetett románellenes tömeggyilkossága. 1944 őszén a Maniu-gárdák néven hírhedté vált fegyveres román szabadcsapatok brassói alakulata – pontos nevén a brassói Iuliu Maniu Önkéntes Zászlóalj –, egyebek mellett éppen ezeknek a sérelmeknek a megtorolására indult el székelyföldi magyarellenes vérengzései helyszínére, például Szárazajtára, Csíkszentdomokosra, Gyergyószentmiklóstra.

Közben szovjet részről is megfogalmazódott a magyarokkal szembeni negatív álláspont. 1943. június 7-én a Nagy Britannia kormányához intézett levelében ugyanis a szovjet kormány úgy ítélte meg, hogy „azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott [...] a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell”.³ Fél év múlva megerősítést nyert ez az álláspont, amikor december 12–18-ig a szovjet–csehszlovák szerződés, valamint a Németországgal és a magyarokkal szembeni, háború utáni álláspont kialakításáról a szovjet fővárosban Sztálinnal és Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztossal tárgyalt Eduard Benes száműzetésben levő csehszlovák elnök. A december 14-i második összejövetelen – amelyen Sztálin nem vett részt – Molotov kijelentette: „A magyarokat meg kell büntetni.”⁴ Hozzá kell tenni, hogy míg a trianoni Magyarország területéről elhurcolt magyarsággal – és németajkú lakossággal – szembeni magatartás ettől a fenti csehszlovák–szovjet állásponttól, valamint a szovjet katonai hatóságok 1944. őszi–1945. tavaszi intézkedéseitől is függött, a dél-, illetve észak-erdélyi magyarság elhurcolása elsősorban nem ezen, hanem a román hatóságok önálló akaratán alapult. A romániai internálásoknak ugyanis az 1944. augusztus 23-i román átállás másnapján történt (újra)indításától a Szövetséges Hatalmak képviselőiben a Szovjetunió, valamint Románia között 1944. szeptember 12-én aláírt, egyebek mellett a német és a magyar katonák, valamint a két ország alattvalói internálását előíró fegyverszüneti egyezmény megkötéséig a román hatóságok önállóan, saját hatáskörükben intézkedtek.

Ismert, hogy Románia 1944. augusztus 23-án sikeresen állt át a szövetségesek oldalára. A 24-ére virradó éjszaka megalakult Constantin Sănătescu tábornok első

² NAGY i. m. 55–56.

³ GOSZTONYI Péter: *Vihar Kelet-Európa felett. A második világháború utolsó évének magyar vonatkozású eseményei.* Budapest, Népszava Kiadó, 1990. 152–153.

⁴ GOSZTONYI Péter: *Háború van, háború!* Budapest, Népszava Kiadó, 1989. 26.

kormány. Az első Sănătescu-kormányt alkotó, Iuliu Maniu vezette Nemzeti Parasztpárt, valamint a Nemzeti Liberális Párt sajtója 1944 őszén azt terjesztette, hogy a magyarság kollektíven bűnös, úgy kell elbánni vele, mint bűnös néppel.⁵ A Bukarestben megjelenő *România Liberă* Észak-Erdélynek a „fasiszta-horthysta” csapatoktól való megtisztításáról cikkezett. A Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt lapja, a *Dreptatea* arról írt, hogy a románok kegyetlenül megbosszulják az ellenük irányuló cselekedeteket, így nem csak a magyarok vezetőit kell megbüntetni, hanem a székelyek ezreit is, akik – a lap állítása szerint – felelősek románok életéért és bántalmazásáért. A Brassóban megjelenő *Gazeta Transilvaniei* a magyarok ellen alkalmazandó golyókról, szíjakról, szenvedésről és vérontásról cikkezett.⁶ A sajtókampány mellett kormány szinten is elhangzottak hasonló kijelentések az őshonos magyar és német lakosság kapcsán. A kormány szeptember 15-i ülésén például Lucrețiu Pătrășcanu államminiszter azt mondta, hogy „valamennyi német nemzetiségű lakost internálni kell”,⁷ a szeptember 16-i kormányülésen pedig Grigore Niculescu-Buzești külügyminiszter vélekedett úgy, hogy „ha a magyaroknak kell a magyar lakosság, vigyék innen”.⁸ Hiába hangzott egy brassói, tízezres népgyűlésen dr. Teofil Vescan kolozsvári egyetemi tanár, hogy „az erdélyi nép szerencsétlenségéért nem az egész magyar nép bűnös”,⁹ és hiába intett óva hasábjain az Ekésfront lapja, a *Plugarii*, miszerint „ne egy egész nép, hanem csak a bűnösök büntetését kérjük”.¹⁰

HATÓSÁGI INTÉZKEDÉSEK

A Románia és Németország között beállt hadi állapot következményeként az első intézkedések közé tartozott, hogy a Belügyminisztérium augusztus 25-én elrendelte: még aznap tartóztassák le a Német Népcsoport valamennyi vezetőjét, a szász és sváb lakosság ellenállásának megszervezőit, valamint a magyar kisebbség vezetőit.¹¹ Augusztus 27-én a Csendőrség Főfelügyelősége újabb utasítást adott ki. Ebben elrendelték, hogy a Német Népcsoporthoz tartozó vagy idegen állampolgárságú valamennyi német polgárnak jelentkeznie kell, városokban a rendőrkapitányságokon, a falvakban a csendőrőrsökön, a kiválogatás során veszélyeseknek tekintetteket pedig a helyi csendőrlégiók által létesített ideiglenes, fegyveresen őrzött központokba kell

⁵ Népi Egység, 1944. október 25.

⁶ Bővebben lásd: SÁRÁNDI Tamás: A kisebbségek és a magyarságpolitika a romániai sajtóban 1944–1945. *Pro Minoritate* 2005. ősz. 120–122.

⁷ Bővebben lásd: CIUCĂ, Marcel-Dumitru: *Guvernarea Constantin Sănătescu. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri I (august–noiembrie 1944)*. Bukarest, Saeculum Kiadó, 2011. 90.

⁸ Crucă i. m. 117.

⁹ Világosság, 1944. október 20.

¹⁰ Világosság, 1944. december 1.

¹¹ ȘANDRU, Dumitru: *Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1944–1945. Arhivele totalitarismului 1994/1–2*. 8.

internálni.¹² Ezeket az ideiglenes lágereket román többségű helységekben kellett létrehozni, az utasítást a lehető legrövidebb időn belül végre kellett hajtani. Az intézkedés minden 16 év feletti személyre vonatkozott, azaz férfiakra és nőkre is. Az utasítás szerint ugyanakkor minden német katonát, ha civilbe öltözött is, el kellett fogni és át kellett adni a hadbírósnak. Mivel azonban például a Magyar Népközösség iránt mindig gyanakvó belügyiek évek óta gyűjtötték az adatokat annak előjáróiról, a dél-erdélyi magyar vezetők egy részét már 1944 júliusában is begyűjtötték néhány napra, kényszerlakhelyre utasítván őket.¹³

Bár a Csendőrség Főfelügyelősége, valamint a Belügyminisztérium első rendelkezései csak a Német Népcsoporthoz tartozó vagy idegen állampolgárságú németeket érintették és nem vonatkoztak sem a Romániában tartózkodó magyar állampolgárokra, sem a magyar nemzetiségű román állampolgárokra, a hatóságok utóbbiakra is kiterjesztették azt.

Az internálások ügyében újabb helyzet állt elő azt követően, hogy Moszkvában 1944. szeptember 12-én aláírták a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt. Ennek 2. szakasza arról rendelkezett, hogy „Románia kormánya és főparancsnoksága kötelezi magát Németország és Magyarország területén [...] ott tartózkodási hellyel bíró állampolgárainak internálására”.¹⁴ Az egyezmény aláírását követő első intézkedés volt, hogy szeptember 15-én a Csendőrség Főfelügyelősége elrendelte minden magyar és német állampolgár családjával együtt történő internálását a Târgu Jiu-i táborba; a parancs azonban a zsidókra nem vonatkozott.¹⁵

Tekintettel arra, hogy a zsidók mellett az ’idegenekhez’ férjhez ment román nemzetiségű nők szabadok maradhattak, és csak akkor kellett internálótáborokba vonulniuk, ha követni akarták férjüket,¹⁶ mindebből világosan kitetszik, hogy az internáláskor az állampolgárság mellett elsősorban a nemzeti hovatartozást vették alapul a román hatóságok. Ezt támasztja alá az is, hogy míg például az észak-erdélyi magyar állampolgárságú, magyar útlevelemmel rendelkező magyarokat internálták, addig az azonos állampolgárságú, tehát azonos jogállású észak-erdélyi román nemzetiségűeket nem.¹⁷ Ez az álláspont nyert megerősítést, amikor 1944. szeptember 20-án a Belügyminisztérium rögzítette a tennivalókat a szovjetekkel kötött fegyverszüneti egyezmény végrehajtásáról a magyarok és a németek internálását illetően. Az indoklás szerint: „Dacára annak, hogy a Bécsi Diktátum hatálytalanítása nyomán Észak-Erdély valamennyi lakója úgy tekintendő, mint akik automatikusan és visszamenő hatállyal újra román állampolgá-

¹² Arhivele Naționale Istorice Centrale/Központi Történeli Levéltár (ANICB) Inspectoratul General al Jandarmeriei/a Csendőrség Főfelügyelősége iratai 1474 (IGJ 1474). 119/1944. 3.

¹³ Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap fölött*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1993. 538–539. Kacsó Sándor író és szerkesztőt is internálták, ebben a kötetében az erre vonatkozó emlékeit írta meg.

¹⁴ Monitorul Oficial, 1944. szeptember 22./I. rész. Az első közlésben levő sajtóhibákra való tekintettel a 264. számában újraközölték az egyezményt. (Monitorul Oficial, 1944. november 14./I. rész.) Ennek nem hivatalos magyar fordítását közli a Brassóban megjelenő *Népi Egység* című napilap december 3-i száma. (Népi Egység, 1944. december 3.)

¹⁵ SANDRU i. m. 14.

¹⁶ SANDRU i. m. 14.

¹⁷ SANDRU i. m. 15.

rokká váltak, a magyar útlevéllel rendelkező, és a román közigazgatás ellenőrzése alatt álló területen levő észak-erdélyi származású magyar és német nemzetiségűek internálandók.”¹⁸ A rendeletet úgy is lehetett értelmezni, hogy a szovjet–román fegyverszüneti egyezményt betű szerint betartva a román ellenőrzés alatt álló területen levő magyar és német állampolgárokat kell internálni, de úgy is, hogy az észak-erdélyi magyar és német nemzetiségűeket kell fogolytáborokba hurcolni. Ezt az utóbbi lehetőséget erősíti meg a fentebb idézett belügyi rendelkezésnek az előírása, miszerint az észak-erdélyi románok kivételt képeznek az internálás alól, még akkor is, ha magyar útlevéllel tartózkodnak a román ellenőrzés alatt álló területen.¹⁹ Ez volt az a hírhedt, 1944. szeptember 29-i 44759. számú Belügyminisztériumi parancs, amellyel az internálást az akkor Romániában tartózkodó, 1940. augusztus 30-a után bejött magyar és német állampolgárokról Erdély teljes magyar és német nemzetiségű őshonos lakosságára kiterjesztették. Ebben a szellemben adta ki a román hadsereg nagyvezérkara október 19-i, 578832. számú értesítését, miszerint „a magyar hadseregben szolgált, és a felszabadított Erdélyben levő otthonaikba hazatért katonaszökevények hadifoglyoknak tekintendők, és légerekbe internálandók”. Erről végrehajtás végett a Csendőrség Főfelügyelősége az alantás szerveknek 1944. október 27-én 46180. számmal titkos körrendeletet bocsátott ki.²⁰ Az észak-erdélyi magyar civil férfiak tömeges elhurcolásának ez a körrendelet szolgáltatta a másik alapot, miközben – mint láttuk – a Belügyminisztérium 1944. november 20-ai, a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény végrehajtásáról, ezen belül a magyarok és a németek internálásáról rögzített álláspontja értelmében az észak-erdélyi román nemzetiségű magyar állampolgárok – tehát a magyar hadseregben szolgált észak-erdélyi román nemzetiségű katonák is – mentesültek az internálás alól. E két intézkedéssel az internálást az állampolgárság jogköréből etnikai síkra terelték, és Erdély őshonos magyar és német nemzetiségű teljes lakosságára kiterjesztették. Nem mellőzhető az a szempont sem, hogy a szovjet ’mintához’ hasonlóan Romániában is tapasztalható a katonák és a civilek összemosása a fogságba hurcolás terén.

1944. november 1-jén a Belügyminisztérium a Minisztertanács elé terjesztette az internálóközpontok létrehozásáról és működéséről szóló szabálytervezetet. A november 5-én átalakított, tehát a második Sănătescu-kormány november 6-án elfogadta a szabályt, s így utólag megteremtette a már működő légerek jogi alapját. Augusztus 23-ától november 6-ig, tehát majdnem három hónapon át jogszerűen működtek Romániában az internálóközpontok. Arad megyében Aradon, Borossebesen, Pankotán, Doroszlófalván és Nagyhalmacon; Brassó megyében Brassóban, Barcaszentpéteren és Barcaföldváron; Bihar megyében Nagyváradon, Belényesen és Köröstárkányban; továbbá Zombolyán, Târgu Jiuban, Slobozia Vechén, Ciurelen, Felső-, illetve Alsótömösön, Lugoson, Pitești-en, Vulkányban, Caracalban stb. hoz-

¹⁸ ANICB IGJ 1474. 119/1944. 22., 25. Magyar fordításban lásd: NAGY Mihály Zoltán–VINCZE Gábor: *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március)*. Kolozsvár–Csíkszereda, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Pro Print Könyvkiadó, 2004. 119. Román eredetiben, valamint magyar fordításban lásd: BENKŐ Levente–PAPP Annamária: *Magyar fogolysors a második világháborúban II*. Csíkszereda, Pallas Akadémia Kiadó, 2007. 261–264.

¹⁹ ANICB IGJ 1474. 119/1944. 23., 25.

²⁰ ANICB IGJ 1474. 149/1944. 9.

tak létre, illetve működtettek tovább internálóközpontokat. Szinte minden megyében létezett legalább egy, országszerte összesen 36,²¹ saját kutatásaim szerint 44 láger. Román ellenőrzés alatti fogolytáborok voltak még az ó-romániai Argeş megyei Corbeniben,²² az ugyancsak ó-királyságbeli, Ilfov megyei Budeştiben,²³ Turnu-Măgurelén,²⁴ a Gorj megyei Bărbăteşti-en,²⁵ Caracalban,²⁶ Titun, szovjet kézen levő láger volt Foksány mellett Konstancán.²⁷

A román hatóságok a dél-erdélyi internálások megkezdése után néhány héttel Észak-Erdélyben is hozzáfogtak a tömeges elhurcolásokhoz a Csendőrség Főfelügyelőségének 1944. szeptember 11-i, 44158. számú rendelkezése szerint. Az utasítás arról szólt, hogy fel kell kutatni és őrizetbe kell venni azokat a személyeket, akiket – a dél-erdélyiekhez hasonlóan – irredentizmussal 'vádoltak', akik 1940 és 1944 között, tehát a négyéves magyar uralom alatt Észak-Erdély románajkú lakosságát valamilyen formában üldözték, illetve a román államot gyalázták.²⁸

Az elhurcolás során gyakran tapasztalt félrevezetés volt, hogy a magyar férfiaknak azt ígérték: a csendőrörsökön igazolást kapnak, utána pedig szabadon hazamehetnek.²⁹ Egy másik, gyakran alkalmazott félrevezetés volt a szovjet málenkij robot mintájára néhány napi munkára történő behívás.³⁰ Ennek egyik példája a csíkszentmártoni székely férfiak esete: a visszavonuló németek által a Gyimesi-szorosban felrobbantott Karakó-vasúti híd újjáépítésére/kijavítására hívták össze a község férfilakosságát, de különválasztották azt a harmincfős csoportot, amelyik a frontról nem sokkal azelőtt otthonaikba hazatért volt katonákból, immáron civilekből állt. Munka helyett a csíkszeredai csendőrségre, majd vonattal a brassói, onnan a barcaföldvári internálótáborba hurcolták őket.³¹ A túlélők szerint az életben maradt csíkszentmártoniak csak 1945

²¹ ŞANDRU i. m. 18.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Külügyminisztérium (KÜM) 87. 13. cs. 1944 – c. 133., 136., 146–200.

²³ MNL OL KÜM 87. 13. cs. 1944 – c. 134.

²⁴ MNL OL KÜM 87. 13. cs. 1944 – c. 135.

²⁵ MNL OL KÜM 87. 13. cs. 1944 – c. 137–138.

²⁶ MNL OL KÜM 87. 13. cs. 1944 – c. 139–145.

²⁷ Hadtörténelmi Levéltár Honvédelmi Minisztérium elnöksége 1945. 39992. 2.

²⁸ SĂLĂGEAN, Marcel: *Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie 1944–martie 1945)*. Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane–Fundatia Culturală Româna, 2002. 60–69.; NAGY 2004. 69.

²⁹ BOROS Ernő: „Mindennap eljött a halál”. *Szatmár megyeiek a földvári fogolytáborban*. Szatmárnémeti, Szent-Györgyi Albert Társaság–EMKE Szatmár megyei szervezete, 2002. 54.; PAPP Annamária: *Szögesdrót*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó, 2001. 134.; BENKŐ Levente: *Fogolykönyv*. Sepsiszentgyörgy, Trisedes Press Kiadó, 1999. 116., 133–134., 149., 194., 198. Szatmár megyében egyúttal arra is felszólították a frontról hazakerült magyar katonákat, hogy a csendőrörsökön le kell adniuk a katonaruhát, és semmilyen bántódásuk nem lesz.

³⁰ Ezt több túlélő állítja. Lásd: PAPP i. m. 149. „Az emberek kérdéseire az orosz örök szükszavúan válaszoltak: »Semmi pánik! Málinki robot!« Csak egy kis munkára visszük magukat.” Kolozsvarón 1944. október 12. és 18. között szedték össze a magyar férfiakat. Lásd még: BENKŐ i. m. 106–108., 161.

³¹ Interjú Berecz Andor, Bocskor Imre és Imre István, 'málenkij robotra' deportált túlélőkkel. A hangfelvételek a szerző birtokában. Lásd még: Népi Egység, 1944. december 24.

tavasznán szabadultak, miután a hozzátartozók pénzzel kiváltották őket. Azzal a ’vád-
dal’ is hurcoltak el magyarokat, hogy partizánok voltak.³²

A BARCAFÖLDVÁRI LÁGER

Romániában a Târgu Jiu-i és a barcaföldvári (11. melléklet), valamint a szovjet ellen-
őrzés alatti foksányi fogolytáborok vonultak be leginkább a köztudatba. 1941. június
22. és 1944. augusztus 23. között Románia a hitleri Németország (és Magyarország,
valamint Olaszország) oldalán hadat viselt a Szovjetunió ellen. Ebben az időszakban
Románia területén 12 lágert hoztak létre a szovjet hadifoglyok számára. E lágerek
egyike volt a 2. számú barcaföldvári fogolytábor, ahol Románia átállása napján, azaz
1944. augusztus 23-án 5 306 szovjet hadifoglyot őriztek. A romániai lágerekben ekkor
összesen közel 60 000 szovjet – ezen belül a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő
több mint 25 000 ukrán, több mint 17 800 orosz, valamint közel 16 500 egyéb nem-
zetiségű – hadifoglyot őriztek.³³ Az ő helyüket vették át 1944 őszétől a magyar és a
német foglyok, többségükben otthonaikból elhurcolt civilek.

Az emlékezetben, de már a korabeli sajtóban is haláltáboroként hírhedtté vált
barcaföldvári lágerebe magyar és német hadifoglyok mellett a fogolysereg legnagyobb ré-
szét kitevő észak-erdélyi magyar és német polgári személyeket zsúfoltak össze. A Föld-
váron fogvatartottak számáról egymástól eltérő adatok léteznek. Niculae Spiroiu volt
honvédelmi miniszter közlése szerint³⁴ a lágereben felületes volt a foglyok nyilvántartása,
emiatt nem találtak semmilyen összesítő statisztikát a táborban járt foglyokról. Egy
1945. október 18-i összeírásból kiderült, hogy az úgynevezett nyugati hadjárat idején a
földvári táborban 1 450 német hadifogly fordult meg, „a többi fogoly kategóriáról nem
készült hasonló összeírás”.³⁵ A legtöbb foglyot, szám szerint 1 871-et 1945 márciusában
jegyezték Földváron Spiroiu tábornok szerint, aki ugyanakkor levéltári forrásokra hivat-
kozva közölte, hogy 1944 októberre és 1945 júliusra között 298 fogoly halt meg a tábor-
ban a pusztító kiütéses tifuszciklás idején. A földvári fogolylétszám ennél valószínűleg
nagyobb volt, hiszen a lágereből szabadultak között van, aki 8 000 fogolyról tesz emlí-
tést,³⁶ és van olyan túlélő, aki 4 500-ra teszi csak az itt elhunytak számát.³⁷ A Niculae

³² PAPP i. m. 156–157.; BENKŐ i. m. 123., 149., 168.

³³ POPA, Vasile: *Prizonierii sovietici în România (1941–1944)*. http://www.once.ro/sesiuni/sesiune_2007/9%20prizonieri_popa.pdf (Letöltve: 2017. január 29.).

³⁴ Niculae Spiroiu tábornok, volt román honvédelmi miniszter 1993. június 15-i válaszlevele Kerekes Károly RMDSZ-es parlamenti képviselőnek a földvári lágere 1944 októberre és 1945 júniusra közötti működésére vonatkozó beadványára. A fénymásolat a szerző tulajdonában.

³⁵ Ezt a foksányi fogolytábor adminisztráló szovjet hatóságok sem tették meg. Lásd: Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Vrancea/Állami Levéltárak Vrancea megyei Szolgálat 127 Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului. Delegația CRPAA a Județului Putna/a Román Fegyverszüneti Bizottság Putna megyei Albizottsága. 238. 12/1945. 40.

³⁶ Interjú Nagy B. Imre szárazajtai (Kovácsna megye, Románia), ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. A hangfelvétel a szerző birtokában. „Amikor én onnan 1945 márciusában megszöktem, nyolcezer embert hagytam ott.”

³⁷ BOROS i. m. 111.

Spiroiu tábornok által idézett 1945. októberi forrás aligha tükrözi a földvári láger teljes, főleg a kezdeti működése alatti fogolylétszámát. Hiszen 1945 októberében ez a láger már a bezárás előtt állt, és bizonyos, hogy a tábor befogadóképessége többezresre volt tehető, mert, mint láttuk, Románia átállása napján, 1944. augusztus 23-án a szovjetellenes háborúban (1941–1944) foglyul ejtett 5 306 szovjet katonát tartottak nyilván Földváron.

A romániai táborokban sínylődő foglyok – valószínűleg töredékes – névösszeírásait, és egyben az első helyszíni beszámolókat közlő korabeli sajtótermékek közül a Marosvásárhelyen megjelenő *Szabad Szó* című napilap 1945 februárjában a földvári haláltáborban sínylődő „hatezer magyar hadifogoly és internált” szörnyű sorsát tette szóvá,³⁸ a sepsiszentgyörgyi *Dolgozók Szava* című hetilap pedig a Földváron ártatlanul sínylődő 2 500-3 000 magyar, német, román, szerb és zsidó fogolyról tett említést.³⁹ A lap egy kiszabadult fogoly elmondása alapján arról számolt be, hogy Földváron 15 éves gyermekektől aggokig minden korosztályból található foglyok a lágerben. Magyarország legtávolabbi vidékeiről állandóan érkeztek az újabb és újabb szállítmányok, emiatt a földvári tábor annyira túlszűfolttá vált, hogy az internáltak egy részét átvezényelték a szomszédos román helységbe, Lügetre,⁴⁰ ahol két istállóban zsúfolták össze őket. Itt azonban – túlélők emlékezése szerint – a rögtönzött deszkapriccs összeomlott az emberek súlya alatt, és több mint 30-an súlyos sérüléseket szenvedtek.

A foglyok számára általában sehol sem biztosították a szabályokban előírt feltételeket és körülményeket. A barcaföldvári fogolytáborban embertelen körülmények uralkodtak, s erről a hozzátartozók elbeszéléseiből ismerkedhetett meg a közvélemény. Egy, a Földvára hurcolt édesapját 1945 februárjában kereső asszonyka Földvarról hazatérve a korabeli sajtóban számolt be a látottakról. Elmondása szerint nagy kiterjedésű területen földbevált, fűtetlen lyukakban tartották fogva az embereket, akik halásápadt arcukkal inkább síri alakokra emlékeztettek. A napi ételmeleg két deciliter meleg vízből, délben négy deciliter burgonyalevesből, azaz sárga léből állt, amelyben alig úszkált néhány szál burgonya. A napi ételmeleghez tartozott még öt dekagramm kenyér. A szemtanú 20-25-re tette a naponta elhunytak számát, akiket a keményre fagyott föld miatt nem tudtak azonnal eltemetni, így előfordult, hogy a halottak sokszor napokig temetetlenül heverték.⁴¹

A foglyok kicsempészett levelek, pontosabban cédulákra írt üzenetek révén kértek segítséget a külvilágtól. A környékbeli falvak, elsősorban Hídvég lakossága segített, lehetőségeihez mérten. A parancsnokkal, egy román őrnaggyal is tárgyaló szemtanú szerint a kiutalt ételmeleg elfogyott, a kormánytól pedig nem tudtak megfelelő ellátást szerezni. A körülményekre jellemző, hogy az 1945 februárjában Földváron fogva tartott 6 000 fogoly fele beteg volt, ebben az időszakban naponta 20-25 elhunytat temettek.⁴²

³⁸ Szabad Szó, 1945. február 22.

³⁹ Dolgozók Szava, 1945. január 2.

⁴⁰ Lüget, a Brassó megyei, Szászmogyorós (szászul: Nussbach) községhez tartozó falu, román neve Arini. A 2. számú barcaföldvári fogolytábor melléktáborra működött ebben a faluban. A helység (tábor) neve magyar levéltári forrásokban is román néven fordul elő a legtöbbször.

⁴¹ Szabad Szó, 1945. február 22.

⁴² Szabad Szó, 1945. február 22.

A Magyar Nép Szövetség (MNSZ) megbízásából 1945 februárjában Barcaföldvára látogató Kovács Andor tapasztalatairól beszámolva munkatáborként említette a földvári lágert. Közölte, hogy a példátlan szenvedéseknek kitett foglyoknak élelmet, ruhát, orvosságot és injekciókat vittek, és említést tett arról is, hogy „milyen sok áldozata van ennek a tábornak”.⁴³ Ebben az időszakban a tábornak már volt orvosa, aki azonban gyógyszer hiányában semmit nem tehetett.⁴⁴ Az otthonról kapott csomagok maradékát olyan késéssel kapták meg a foglyok, hogy már büzlött a romlott étel, mire hozzájuk eljutott, a földvári szászok pedig „ha megbolondult is a magyar, akkor sem juttattak egy falatot sem”.⁴⁵

1945. február végén már haláltáborként emlegették a földvári lágert. A sajtóban napvilágot látott három levél, amelyekből kiderült, hogy a táborparancsnokság nem adja át a foglyoknak a hozzátartozók által hozott csomagokat. A hozzátartozók az örök tilalma ellenére kerülőutakon mégis megközelítették a temetőt, ahol a foglyok elhunyt társaik sírjait ásták. Itt lopva szót tudtak váltani rokonaikkal és át tudták adni a csomagokat. A gödröket a végelgyengülés határán levő foglyokkal ásatták, de a tanúvallomásokból kiderül, hogy „ezek nem képesek annyi sírt ásni, amelyekbe a naponta elhalt foglyokat el tudják temetni”. „A foglyok nagyon kérték, hogy intézzünk valamit ügyükben, mert ha nem, valamennyien ott pusztulnak el. Ma délelőtt is 15 társukat temették el. [...] Azt is elmondták a foglyok, hogy a még a táborban levő újabb 30 halottat nem tudják eltemetni, mert nem győznek elég sírt ásni. A ma megásott öt sírba csak 15 holttestet tudtak temetni” – számoltak be a szemtanúk. Az elmondottakból kiderül az is, hogy egy sírba három-négy halottat tettek, de csak egy keresztet állítottak följük. Egy másik szemtanú arról számolt be, hogy karácsonykor fia két sáros krumplit kapott, és amikor újabb kettőt szerzett, az örök rettenetesen elverték. Mindhárom levélíró megerősíti, hogy aki áttért az ortodox vallásra, illetve aki bizonyítani tudta román származását, azt szabadon engedték.⁴⁶ Ezt több túlélő is megerősíti, köztük Balázs András túlélő fogoly is, aki 1944. december 24-ei keltezésű céduláján arról értesítette övéit: „Édes jó szüleim és testvéreim! Tudatom soraimmal, hogy tegnap, 23-án megérkeztünk Földvára. Itt szó sem lehet a szabadulásról, az egészségből ki kezdünk fogyni, le vagyunk gyúrva egy szobába, se enni, [a]hogy kellene, se víz, se tisztálkodás. [...] Máma az oltszemiek hoztak kenyeret, kalácsot, vagy három székérel, amit gyűjtöttek, de csak az örök nyereszkedtek rajta.” (1. illusztráció) 1945. március 16-án azt írta haza: „...a cseheket és a szerbeket küldik más lágerba [...], és ott intézik az ők ügyeiket, mi pedig maradunk. Ezek valószínű azt akarják, hogy vagy románok legyünk, vagy itt pusztuljon az egész.”

Eddig előkerült adatok alapján összesen közel 400-ra tehető a barcaföldvári, lügeti és brassói lágerekben elhunyt foglyok száma (2. illusztráció). Ez aligha fedi a valóságot, hiszen ha elfogadjuk, hogy az 1945 februárjában és márciusában pusztító tífusz- és vérhasjárvány idején – miként azt a korabeli sajtóban beszámoló tanúk és a

⁴³ Világosság, 1945. február 23.

⁴⁴ Szabad Szó, 1945. február 22.

⁴⁵ Dolgozók Szava, 1945. január 2.

⁴⁶ Világosság, 1945. március 1.

1. *Édes jó Szülők és Testvérek!*
 Tudatom soraimmal hogy tegnap éjsza még inkertüek
 Földváron itt nő se lehet a szabadságról az egészségből
 kikerüek fogva, levagynak gyurva egy szobába se em
 hogy kelme se víz se tisztálkodás ha a cívlek valannak
 hoznak antisszorium el adják az örök lehurák rolnak
 fehérneműt ruhát csak egy sen valacimre való
 Kolozsváron beszéltem egy kis anyóval hogy ha tudja
 valamit hogy értesítse ha tudja hogy még élnek a világon
 Mára az Öltövények hoztak kutyerül kalapot vagy három
 székkel a mit gyűjtöttek el csak az örök nyereséssel
 nyitja és anturították vigyeek vissza ne nyeresékedjétek
 mert többet nem írok szeretettel gondolok mindíg hára ^{cs. székely} András

1. illusztráció: Kőposta Barcaföldváron. Balázs András (Futásfalva, Kovászna megye, Románia) 1944. december 24-i kidobott üzenete szüleinek. (Benkő Levente gyűjtése; magángyűjtemény)

túlélők is állítják – valóban 20-25 elhunyt foglyot temettek naponta, akkor az áldozatok száma jóval meghaladja a 400-at.⁴⁷ Égető Jenő, a földvári lágert is megjárt egykori fogoly emlékei szerint „napirenden volt a sok halott, örökkéig haltak meg az emberek [...], a gödröket úgy ástuk, hogy amint az egyik rendnek ástuk ki a gödröt, a másik rend halottra a földet hánytuk rá”.⁴⁸ Moré Mihály túlélő pedig így mondta el: „Míg ott voltam, ötszáz ember halt meg Földváron.”⁴⁹ Eddigi kutatásaim nyomán biztosan állítható, hogy csak a földvári léger lügeti melléktábora határában 74 sírban temettek el foglyokat (12. melléklet).⁵⁰

⁴⁷ „Én magam vettem részt sírgödör-ásóként legalább tíz olyan temetésen, amelyeken semmit sem írtak fel arra vonatkozóan, hogy kik a halottak. Ástunk egy-egy három méter széles, ugyanolyan hosszú és három méter mély gödröt, leraktunk az aljába egy rend meztelenre vetköztetett foglyot, ezekre keresztbe tettük a másik rendet, és így tovább, amíg a sírgödör megtelt. Utána elföldeltük, s ennyi volt az egész. 12-15 holttestet tettünk egy-egy ilyen gödörbe. De ott nem volt sem pap, sem írás, semmi, azt sem tudtuk, hogy kiket temettünk így el.” (Interjú Nagy B. Imre szárazajtai /Kovászna megye, Románia/, ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. A hangfelvétel a szerző birtokában.) A Kolozsváron megjelenő *Világosság* 1945. március 1-jei számában beszámol arról, hogy „egy sírba 3-4 halottat tesznek, de csak egy keresztet tűznek föléjük”. (*Világosság*, 1945. március 1.)

⁴⁸ Interjú Égető Jenő köpeci (Kovászna megye, Románia), ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. A hangfelvétel a szerző birtokában.

⁴⁹ Interjú Moré Mihály felsőlemlényi (Kovászna megye, Románia), ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. A hangfelvétel a szerző birtokában.

⁵⁰ Arhiva Ministerului Apărării Naționale/Román Hadtörténeti Levéltár 5435. 795.

Lap sz. 27 *Foglyok a földvári fogolytáborban* **Halottak anyakönyve**

Fogyó száma	Halálozás éve és napja	Eltemetés	Neve és polgári állása, esetleg házastársa vagy szülője	A m e g			
				Vallása	Születési és lakóhelye, házszáma	N e m e	
						fi	nő
17	1945. jan. 20.		Frabó József fogoly	r. kath.	Békésmenykő	2	
18.	1945. jan. 30.		Domokos Péter	"	Cs. k. református	1	
19	1945. jan. 31.		Jen. Kálmán József	"	református (Maros)	1	
20	1945. jan. 31.		Kórhut János	"		1	
21	1945. jan. 31.		Kopács György	"	r. kath. Békésmenykő	1	
22	1945. jan. 31.		Kutler Arnold	szórv. "németek"	r. kath. Kolozsvár	1	
23	1945. febr. 3.		Imre Ágoston fogoly	"	református	1	
24	1945. jan. 28. febr. 3.		Tamás László	"	"	1	
25	1945. jan. 28. febr. 3.		Vásárhelyi Endre	"	"	1	
26.	1945. jan. 26. febr. 3.		Fróbe Imre	"	"	1	
27	1945. jan. 23. febr. 3.		Bivalali Mihály	"	ref. Ueon	1	
28.	1945. jan. 23. febr. 3.		Bolman József	"	"	1	
29	1945. jan. 29. febr. 3.		Nagy Sándor szórv.	"	ref. Mersobánd	1	

2. illusztráció: Lőrinczi Árpád lelkész bejegyzései az általa eltemetett foglyokról a hídvégi református egyházközség halotti anyakönyvében (Hídvégi Református Egyházközség)

KÍSÉRLETEK A FOGLYOK SEGÉLYEZÉSÉRE ÉS KISZABADÍTÁSÁRA

Noha a dél-erdélyi internálások már 1944 augusztusában, az észak-erdélyi elhurcolások pedig szeptember-októberben megkezdődtek és nagyrészt le is zajlottak, a korabeli, kivétel nélkül kommunista irányítás, illetve befolyás alatt álló romániai magyar sajtó sokáig hallgatott a történetekről. A magyar civilek tömeges meg- és elhurcolása sokáig semmilyen nyilvánosságot nem kapott. Eleinte a romániai magyarság érdekvépviseletét kisajátító, kommunisták irányítása alatt álló MNSZ is hallgatott és sajtója révén csak akkor tette szóvá az internálások magyarelles voltát, amikor 1944–1945 telén a légerekben pusztító járványok során százával, de lehet, hogy ezrével haltak meg hadifoglyok és internált polgári személyek, és amikor ezt már nem lehetett elhallgatni. Addig az Észak- és Dél-Erdélyből elhurcoltak ügyében a hozzátartozók fogalmazták meg elsőként panaszukat; rajtuk kívül sokáig más alig hallatta a szavát a foglyok érdekében. Az MNSZ még 1944 decemberében sem nagyon akart vagy tudott szembenézni a tényállással; elnöke, Kurkó Gyárfás például egy csíkszeredai népgyűlésen a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény „valamennyi rendelkezésének lelkiismeretes betartására buzdította a jelenlevőket,⁵¹ tökéletes összhangban az akkor

⁵¹ Népi Egység, 1944. december 5.

még miniszterelnök-helyettes Petru Grozával, aki azt hangoztatta, hogy »szigorúan végrehajtjuk a fegyverszüneti feltételeket«⁵². Az MNSZ elnöke ugyan kijelentette, hogy a román hatóságok „veszedelmes fasiszták” megbélyegzéssel demokrata széke-lyeket hurcoltak el, de hozzátette, hogy „a székelység kötelessége, hogy az itthon ma-radt fasiszta elemeket [...] ezekért a becsületes emberekért szolgáltatassa ki”⁵³. Kurkó – legalábbis a korabeli tudósításban idézett álláspontja szerint – megkerülte a lényegét, miszerint az embereket azért hurcolták el, mert magyarok; másfelől mondhatni ki-szolgáltatta a román hatóságoknak azokat a magyarokat, akikre rá lehetett fogni, hogy fasiszták. Pedig a marosvásárhelyi *Szabad Szó* világosan fogalmazott, amikor jóval a csíkszeredai népgyűlés előtt azt írta: „...védtelen emberek; magyarok, gyermekek, öregek seregét minden jogalap nélkül kikergették békés otthonukból, a darabka föld-ről, ahol évszázadokon át éltek, s elhurcolták messze idegenbe, hogy méltóképpen fel-tehessék bosszújuk fekete »i« betűjére a pontot. Ezek az elhurcolt szerencsétlenek épp oly kevésbé voltak a véres háború okozói, mint az a sok százezernyi román dolgozó, földműves és munkás, ki egyik napról a másikra tengette életét.”⁵⁴ Hiszen ugyan kit lehetett volna internálni olyan körülmények között, hogy a magyar közigazgatás 1944 szeptemberében Észak-Erdélyből kivonult, és a kiürítési parancs miatt távozni kény-szerűlők mellett „elmenekült mindenki, akit a fasiszta propaganda megfertőzött”⁵⁵.

A 'hivatalos' romániai magyar érdekképviselet tétovasága és tétlensége láttán az elhurcoltak családtagjai, hozzátartozói a nem kevésbé baloldali beállítottságú lapok-hoz fordultak segítségért. Eleinte itt sem jártak sikerrel, sőt, az MNSZ kolozsvári lapja, a *Világosság* azt is megengedte magának, hogy asszonyok egy csoportjának válaszolva „a felszabadulás első napjaiban biztonsági okokból elvitt férfiak”-ként em-lítse a szovjetek által elhurcolt 5 000 kolozsvári magyar polgári személyt.⁵⁶

A Foksányon keresztül a Szovjetunióba még el nem hurcolt foglyok kiszabadí-tása, illetve szenvedéseik enyhítése ügyében sokat nyomott a latban a Maros-Torda megyei magyarság kiállása. A sajtó útján, a nagy nyilvánosság előtt követelték, hogy engedjék vissza az elhurcoltakat, a védtelen és kiszolgáltatott magyarok egész sere-gét, akiket az Észak-Erdélybe berendezkedő új hatalom hurcolt internáló táborokba.⁵⁷ Emellett Marosvásárhelyről hivatalos küldöttséget menesztettek Bukarestbe, ahol az internáltak ügyében a Belügyminisztériumban legalább annyit elértek, hogy a Târgu Jiuban fogvatartottak közül 28, Maros-Torda megyei gyermeket néhány napon belül szabadon bocsátottak, és ígéretet kaptak arra, hogy a többi internáltat is szabadon engedik.⁵⁸ A küldöttség tagja, Remus Pop ügyvéd beszámolt arról, hogy Bukarestben a Maros-Torda megyéből internált 450 gyermeknek és hozzátartozóiknak a szabadon bocsátását sürgették, s hogy Galacról és Târgu Jiuból 300 gyermeket engedtek el a

⁵² Népi Egység, 1944. december 5.

⁵³ Népi Egység, 1944. december 5.

⁵⁴ Szabad Szó, 1944. november 30.

⁵⁵ Népi Egység, 1944. december 10.

⁵⁶ Világosság, 1944. november 23.

⁵⁷ Szabad Szó, 1944. november 30.

⁵⁸ Szabad Szó, 1944. december 5.; 1944. december 7.; 1944. december 13. Erről a *Szabad Szó* alap-ján december 17-én a *Világosság* is beszámol. (Világosság, 1944. december 17.)

Belügyminisztériumnak azon rendelete alapján, amely a nem harc vagy menekülés közben elfogott emberek szabadon bocsátását szabályozza. Remus Pop bukaresti ígéretnek alapján ugyanakkor azt mondta, hogy a belügyi tárca a katonaszökevényeket is elengedi.⁵⁹ Merthogy az is kiszivárgott – tekintettel arra, hogy az internáltak 70-80%-a a magyar hadseregből megszökött, immár civil férfiakkól került ki –, hogy a Belügyminisztérium a fegyverszüneti vegyes bizottsághoz fordult a kérdés tisztázása ügyében; a vegyes bizottság pedig azt válaszolta, hogy a magyar hadseregből megszököttek nem tekintendők hadifoglyoknak.⁶⁰

Közben az MNSZ álláspontja is tisztázódni látszott. A szövetség 1944. december 17-i, bukaresti nagygyűlésén felszólalók ugyanis már félreérthetetlenül hangoztatták, hogy „a fasiszta csendőrök a székely nép legjobbjait, a demokratákat nyilasoknak nyilvánították, és elhurcolták”, kérték tehát az illetékeseket, hogy járjanak közben az elhurcoltak, megkínzottak szabadon bocsátása érdekében. Czikó Nándor, a szövetség bukaresti szervezetének elnöke kénytelen volt kijelenteni, hogy „az internáló táborokban néhány száz valódi fasiszta⁶¹ mellett a román állampolgárságú magyar munkások és földművelők ezrei sínylődnek”.⁶² Az MNSZ viszont így is csak 1945 februárjában tette meg az első határozott lépést az elhurcoltak szabadon bocsátásáért, amikor a Nicolae Rădescu miniszterelnökhöz és az Országos Demokrata Arcvonalhoz küldött táviratban a romániai légerek ügyében leszögezték, hogy „e táborokban uralkodó állapotok a fasiszta haláltáborokra emlékeztetnek”.⁶³

A körülmények ismeretében a marosvásárhelyi Népvédelmi Egyesület és a Vöröskereszt felhívással fordult a lakossághoz a Barcaföldváron sínylődők felszegélyezésére. Elsősorban élelmet, ruhát és pénzt kértek a foglyok számára, hogy a lehető leghamarabb enyhítsenek a fogvatartottak szenvedésein.⁶⁴ 24 óra alatt teherautónyi élelmet és ruhát gyűjtöttek össze, amit 1945. február 24-én vittek el Földvára.⁶⁵ Mindezek nyomán, mondhatni egész Erdélyre kiterjedt a foglyok életének mentésére a családtagok révén már korábban elindult lakossági segélyakció, amelyben mindenekelőtt a hídvégi magyarok jeleskedtek.

Különösen Földvár kapott nagy hangsúlyt az életmentés során. A hídvégi magyarok otthonukban szállásolták el a szomszédos Földváron fogva tartott hozzátartozóikat keresőket, így például a Szilágyságból, Biharból és Szatmárból érkezőket, akiknek lehetőséget teremtettek, hogy ételt főzzenek az éhezők számára. A Földvárral

⁵⁹ Szabad Szó, 1944. december 13. Az információt a *Szabad Szó* alapján december 19-i számában a *Világosság* is közli. (Világosság, 1944. december 19.)

⁶⁰ Szabad Szó, 1944. december 13.

⁶¹ Ekkor a 'fasiszta' jelző 'csupán' egy kommunista szitokszó, és nem feltétlenül jelenti azt, hogy valódi tartalom is van mögötte.

⁶² Népi Egység, 1944. december 24.

⁶³ Szabad Szó, 1945. február 21.

⁶⁴ Szabad Szó, 1945. február 23.; 1945. február 24.

⁶⁵ Szabad Szó, 1945. március 1. A második szállítmányt dr. Kovács Elek, a Közegészségügyi Állomás vezetője, a Népvédelmi Egyesület és a Vöröskereszt képviselőjében pedig a több túlélő által is emlegetett 'grófné', Bissingen Erzsébet asszony, valamint Józsa Jenő, Barabás Imre, Szabó Zoltán orvostanhallgató, Postás Sándorné és Kopacz Géza vitte el Földvára.

szomszédos Krizba falu evangélikus gyülekezetének akkori lelkésze, Máthé János hídvégi kollégája, Lőrinczi Árpád református lelkész felhívására 1945 januárjában gyűjtést szervezett a faluban. Az asszonyok ételt főztek, amelyet az összegyűjtött ruhaneművel együtt szekerekkel szállították Földvárra, ott azonban az őrség nem engedte be a segíteni szándékozókot. A szállítmány így a szintén sanyarú sorban sínylődő lügeti foglyokhoz került.

1945 januárjában a Nicolae Rădescu vezette kormány miniszterelnök-helyettese, Petru Groza arról biztosította az erdélyi magyarságot, hogy ha akarátának érvényt tud szerezni, a Románia területén működő lágerek minden internáltja 24 órán belül szabad lesz.⁶⁶ Februárban Gheorghe Vlădescu-Răcoasa nemzetiségügyi miniszter a nemzeti kisebbségekkel, ezen belül a magyarsággal szembeni bánásmódot, valamint a munkatáborokat illetően úgy nyilatkozott, hogy az MNSZ képviselőivel táborról táborra járva tájékozódik a tényállásról, és ahol jogtalanságot talál, ott helyrehozza azt, akiket pedig ok nélkül tartanak fogva, azokat szabadon bocsátja.⁶⁷ Ezzel szemben március 13-án, a Kolozsváron tartott rendkívüli minisztertanácson – a román közigazgatás észak-erdélyi hivatalos beiktatásán – Vásárhelyi János református püspöknek a fogva tartott papok és tanítók kiszabadítását sürgető felvetésére a hatalmat egy héttel korábban átvevő Groza már ködösítve válaszolt, miszerint: „... beiktatásunk pillanatában ígéretet tettünk arra, hogy senki nem maradhat lágerben politikai meggyőződése miatt...”⁶⁸ A teljesség kedvéért idetartozik, hogy – legalábbis az eddig feltárt források szerint – Vásárhelyi püspök sem az elhurcoltak mindenikének a szabadon bocsátását kérte, hanem csak a református lelkészek és oktatók ügyére szorítkozott.

A barcaföldvári fogolytáborból 1945. október 28-án szabadult az utolsó fogoly (13–14. melléklet).⁶⁹

Felhasznált források és irodalom

Arhiva Ministerului Apărării Naționale/Román Hadtörténeti Levéltár
5435.

Arhivele Naționale Istorice Centrale/Központi Történeti Levéltár (ANICB)

Inspectoratul General al Jandarmeriei/a Csendőrség Főfelügyelősége iratai 1474. (IGJ 1474)

Președenția Consiliului de Miniștri/a Minisztertanács Elnöksége iratai

Hadtörténelmi Levéltár

Honvédelmi Minisztérium elnöksége

⁶⁶ Szabad Szó, 1945. január 4.

⁶⁷ Világosság, 1945. február 4.

⁶⁸ Az 1945. március 13-án Kolozsváron tartott rendkívüli minisztertanács jegyzőkönyve. ANICB Președenția Consiliului de Miniștri/a Minisztertanács Elnöksége iratai 3/1945. 127–153. Közli: ANDREESCU, Andreea–NASTASĂ, Lucian–VARGA, Andrea (szerk.): *Minoritățile etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1945–1955)*. Cluj-Napoca, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2002. 76.

⁶⁹ Interjú Bartha János olaszteleki (Kovászna megye, Románia), 'málenkij robotra' deportált túlélővel. A hangfelvétel a szerző birtokában. Bartha János az utolsók között szabadult Barcaföldvárról.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Külügyminisztérium (KÜM) 87.

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Vrancea/Állami Levéltárak Vrancea megyei Szolgálat
127. Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului. Delegația CRPAA a Județului Putna/a
Román Fegyverszüneti Bizottság Putna megyei Albizottsága

Niculae Spiroiu tábornok, volt román honvédelmi miniszter 1993. június 15-i válaszelevele Kerekes
Károly RMDSZ-es parlamenti képviselőnek a földvári láger 1944 októbere és 1945 júniusa
közötti működésére vonatkozó beadványára. A fénymásolat a szerző tulajdonában.

Dolgozók Szava, 1945. január 2.

Monitorul Oficial, 1944. szeptember 22./I. rész.; 1944. november 14./I. rész.

Népi Egység, 1944. október 25.; 1944. december 3.; 1944. december 5.; 1944. december 10.; 1944.
december 24.

Szabad Szó, 1944. november 30.; 1944. december 5.; 1944. december 7.; 1944. december 13.;
1945. január 4.; 1945. február 21.; 1945. február 22.; 1945. február 23.; 1945. február 24.; 1945.
március 1.

Világosság, 1944. október 20.; 1944. november 23.; 1944. december 1.; 1944. december 17.; 1944.
december 19.; 1945. február 4.; 1945. február 23.; 1945. március 1.

Interjú Bartha János olaszteleki (Kovászna megye, Románia), 'málenkij robotra' deportált túlélővel.
A hangfelvétel a szerző birtokában.

Interjú Berecz Andor, Bocskor Imre és Imre István, 'málenkij robotra' deportált túlélőkkel. A
hangfelvételek a szerző birtokában.

Interjú Égető Jenő köpeci (Kovászna megye, Románia), 'málenkij robotra' deportált túlélővel. A
hangfelvétel a szerző birtokában.

Interjú Móré Mihály felsőlehményi (Kovászna megye, Románia), 'málenkij robotra' deportált
túlélővel. A hangfelvétel a szerző birtokában.

Interjú Nagy B. Imre szárazajtai (Kovászna megye, Románia), 'málenkij robotra' deportált túlélővel.
A hangfelvétel a szerző birtokában.

ANDREESCU, Andreea–NASTASĂ, Lucian–VARGA, Andrea (szerk.): *Minorități etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1945–1955)*. Cluj-Napoca, Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2002.

BENKŐ Levente: *Fogolykönyv*. Sepsiszentgyörgy, Trisedes Press Kiadó, 1999.

BENKŐ Levente–PAPP Annamária: *Magyar fogolysors a második világháborúban* II. Csíkszereda, Pallas Akadémia Kiadó, 2007.

BOROS Ernő: „Mindennap eljött a halál”. *Szatmár megyeiek a földvári fogolytáborban*. Szatmárnémeti, Szent-Györgyi Albert Társaság–EMKE Szatmár megyei szervezete, 2002.

CIUCĂ, Marcel-Dumitru: *Guvernarea Constantin Sănătescu. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri I (august–noiembrie 1944)*. Bukarest, Saeculum Kiadó, 2011.

GOSZTONYI Péter: *Háború van, háború!* Budapest, Népszava Kiadó, 1989.

GOSZTONYI Péter: *Vihar Kelet-Európa felett. A második világháború utolsó évének magyar vonatkozású eseményei*. Budapest, Népszava Kiadó, 1990.

KACSO Sándor: *Nehéz szagú iszap fölött*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1993.

- NAGY Mihály Zoltán: Válságos idők. A dél-erdélyi magyarok internálása és annak hatása a magyarság politikai önszerveződésére (1944. szeptember–1945. szeptember). In: CSORBA Béla–MATUSKA Márton–RIBÁR Béla (szerk.): *Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarellenés atrocitásokról*. Újvidék, Atlantis Kiadó, 2004. 51–74.
- NAGY Mihály Zoltán–VINCZE Gábor: *Autonomisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március)*. Kolozsvár–Csíkszereda, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Pro Print Könyvkiadó, 2004.
- PAPP Annamária: *Szögesdrót*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó, 2001.
- POPA, Vasile: *Prizonierii sovietici în România (1941–1944)*. http://www.once.ro/sesiuni/sesiune_2007/9%20prizonieri_popa.pdf (Letöltve: 2017. január 29.).
- SĂLĂGEAN, Marcel: *Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie 1944–martie 1945)*. Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane–Fundatia Culturală Româna, 2002.
- ȘANDRU, Dumitru: Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1944–1945. *Arhivele totalitarismului* 1994/1–2. 7–21.
- SÁRÁNDI Tamás: A kisebbségek és a magyarságpolitika a romániai sajtóban 1944–1945. *Pro Minoritate* 2005. ősz. 112–131.

Levente Benkő

New data on the history of the prison compound at Barcaföldvár

Situated twenty kilometres from Brassó (in Romanian Braşov, in German Kronstadt), on the left shore of the Olt river, Barcaföldvár (in Romanian Feldioara, in German Marienburg) became widely known for its compound, considered as one of the most notorious internment camps of Romania during World War II and for nearly half a year after the ceasing of fights all across Europe. Not only Hungarian and German war prisoner soldiers, but Hungarian and (partly) German-speaking civilians from Northern Transylvania were also crowded together into the camp, which entered into public knowledge as a death camp, starting from October 1944. This is where those considered capable for work were selected, huddled into cattle wagons, transported on the Brassó–Predeal–Ploieşti–Mizil–Râmnicu Sărat route by passing round the Carpathian bend to the transitory camp of Focşani, which was under Soviet control, and after that taken to one of the forced labor camps of the Soviet Union.

The mass internment and deportation of Hungarians and Germans from Romania in the fall of 1944, respectively their subsequent sporadic discharge and return home strongly reflects the image that was formed of both nations in the given period, as well as their treatment that resulted from this perception. At the time, the Romanian authorities have proceeded partly independently, partly according to their obligations that they undertook in the Soviet-Romanian armistice agreement concluded on September 12, 1944. Romania's changing sides on August 23, 1944 turned out to be a key moment of the events, and even more so, the particular interpretation of the Soviet-Romanian armistice agreement; namely the way the Romanian authorities have clearly extended the disposition, that was unambiguously referring to the legal status of citizenship, on ethnic origins. By deliberately merging the terms of citizenship and ethnic belonging, the internment has grown into a series of actions affecting the entire Hungarian and German native population of Transylvania, and upon these actions tens of thousands of Hungarians and Germans from Transylvania have been taken into Romanian, and from there into Soviet forced labour camps – which in many cases have proven to be death camps in the truest meaning of the word. And since – as we saw – the deportation has affected Hungarians and Germans only, the series of these actions and measures may also be interpreted as an ethnic cleansing.

Emlék, emlékezet, megemlékezés

Murádin János Kristóf

A fogság emléke – az emlék fogsága

*Az erdélyi magyarok szovjet fogságának tárgyi emlékgyűjtése:
eredmények, tapasztalatok*

BEVEZETŐ

Egyes történettudományi elméletek szerint két párhuzamos történelem létezik egymás mellett. A nagy történelmi események és azok összefüggései, illetve a regionális, helyi események és azok lokális társadalmi megélése. Egy-egy nép történelmi emlékezete általában a nagyobb kataklizmákat, a nemzeti fejlődés döntő sorsfordulatait, a nagyszabású hatalmi változásokat, vagyis a makrotörténelem rá vonatkozó részének legfontosabb elemeit tartja számon. Ezek mellett a társadalmi csoportok kollektív emlékezetében elsősorban a személyes történetek maradnak meg, vagyis a mikrotörténet konzerválódik.

Így van ez a magyarsággal is, amely makrotörténeti szempontból a XIX. századból a reformkori eszméket, az 1848-as forradalmat vagy az 1867-es kiegyezést, a XX. századból pedig az I. világháborút, a trianoni országcsontkításokat, a II. világháborút, az 1956-os forradalmat és szabadságharcot, valamint az 1989-es rendszerváltást őrizte meg, mint olyan sorsfordulatokat, amelyek az egész nemzet jövőjét meghatározták. Ezek közül pedig látványosan kimaradt a II. világháborút követő szovjet fogság, és azon belül is főképp a magyar civilek évekig tartó rabsága. Mindez csak a mikrotörténelem egyéni sorsainak mozaikkockáiban rögzült. Érdekes jelenség, főleg, ha összevetjük a holokauszt tragédiájával, amely távolról sem csak a zsidóság kollektív emlékezetében fennmaradt katasztrófa. Míg azonban a zsidók millióinak elpusztításáért felelős náci rezsim tetteit az eltelt több mint hét évtized alatt nagyrészt feldolgozták, és azok emléke megmaradt a társadalom legszélesebb köreiben, addig az alig néhány évtizede magunk mögött hagyott, gyilkos szovjet lágervilágról a ma embere alig tud valamit, vagy jó esetben is csak felületes ismeretekkel bír.

A II. világháborúban győztes Szovjetuniót ugyanis nem volt ildomos kritizálni, a győzelemért emberéletben fizetett hatalmas ár pedig hovatovább 'legalizálta' a szovjet fogság rendszerének iszonyatát. A 'fasiszták' által a szovjet államnak okozott károkat hivatalosan a 'megérdemelt büntetésüket töltő', 'fasiszta' foglyok munkájával kellett jóvátenni. Vagyis bizonyos furcsa logikájú erkölcsi törvény 'igazolta' a kommunista diktatúra rettenetes megtorló táborrendszerét. Mindemellett tény, hogy a legyőzött Németország lágereiről jóval több információ vált ismertté, mint a szovjet fogolytáborok rendszeréről, ahonnan jóformán alig szivárgott ki valami. A Szovjetunióban, de a kelet-európai szatellitállamokban is 1989 előtt minderről mélyen hallgatni kellett.

Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Szolzsenyicin nyomán csak GULAG-szigetvilágként aposztrofált szovjet fogság ma már nem csak a magyar, de az egyetemes emberi történelmi emlékezet nagy makrotörténeti jelenségei között sem tűnik fel.

Az egymást követő generációk kollektív emlékezetébe nem ivódott, nem ivódhatott át a szovjet fogság traumája, amely így lassan a teljes felejtés felé sodródott.

Korunk egyik legnagyobb történelmi feladata, elsősorban éppen itt, Közép-Európában, hogy apáink, nagyapáink fogságának elfelejtésre ítélt történetét visszahozzuk a társadalom kollektív emlékezetébe. Erre több módon is lehetőség nyílik. A még élő, egykori foglyok személyes sorsának közkinccsé tétele mellett szimbolikus emlékhelyek kialakítása, emlékművek, emléktáblák kihelyezése, szakkönyvek, tanulmányok, ismeretők publikálása és nem utolsósorban a még fellelhető emléktárgyak összegyűjtése, múzeumi jellegű gyűjteményekbe tömörítése. Ez utóbbi – a fogságot túlélőkkel készített interjúkhoz hasonlóan – igazi értékmentő munka, hiszen egyre inkább haszonorientálttá váló világunkban a múlt tárgyi emlékeinek megőrzésére mind kevesebb figyelmet fordít a társadalom. A szovjet fogság amúgy is kevés tárgyi bizonyítéka közül – hiszen a Szovjetunióból például semmilyen iratot nem volt szabad kihozni – egyre több vész el, semmisül meg, a kellő ismeretek hiánya vagy éppen az érdektelenség miatt.

Ebből kiindulva a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karán, a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve keretében, Romániában egyedülálló módon, a civil lakosság 1944–1945-ös szovjet légerekbe hurcolásának és szovjet fogságának tárgyi emlékeit felsorakoztató, muzeális jellegű közgyűjtemény kialakítása kezdődött el. A kezdeményezés lényege a magyar polgári lakosság 'málenkij robotra' hurcolásának bemutatása, a civilek jogtalan foglyul ejtésének és évekig tartó rabságának, nehéz fizikai munkára kényszerítésének felidézése. Mindezzel legalább elvi szinten megtörténhet egy bizonyos rehabilitáció azon tízezrek számára, akiket a rendszer sosem rehabilitált, akik számára a kommunizmus évtizedeiben nem létezett sem megkövetés, sem feloldozás.

SZOVJET FOGOLYSZEDÉSEK ERDÉLYBEN

De voltaképpen miről is van szó? Kevésbé ismert tény, hogy az erdélyi magyarok közül igen sokan váltak a szovjet civil deportálások áldozatává. A kutatások eddigi eredményei alapján legkevesebb 20 000-re tehetjük az 1944. szeptember–októberben 'málenkij robotra' hurcolt észak-erdélyi magyar civilek számát.¹ Ha az akkori népszámlálási adatokból indulunk ki, akkor azt lehet mondani, hogy a mintegy 1 380 000 észak-erdélyi magyar² majdnem 2%-át ejtették foglyul a bevonuló szovjet hadsereg katonái. Ennél azonban jóval árnyaltabb a kép, hiszen elsősorban életerős fiatalembereket ejtettek fogságba, akiknek egyharmada elpusztult a szovjet légervilágban, s hiányuk a későbbiekben érzékenyen érintette az amúgyis állandó demográfiai csökkenést mutató erdélyi magyar közösséget. Mindemellett pedig családjaiknak is hatalmas veszteséget, a legtöbb esetben ki nem beszélhető, maradandó traumát okozott.

¹ MURÁDIN János Kristóf: „A magyarokat meg kell büntetni!” Elmondhatatlan történet. Erdélyi magyarok és németek deportálása a Szovjetunióba, 1944–1953. *Rubicon* XXVII, 2016/5–6. (294–295.) 54.

² THIRRING Lajos: A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség. *Magyar Statisztikai Szemle* XVIII, 1940/8–9. 662–678.

Az erdélyi magyar civilek foglyul ejtése és Szovjetunióba való kiszállítása, a front nyugat felé tartó mozgásával összhangban, szakaszosan ment végbe. Észak-Erdély azon vidékein, ahol a Vörös Hadsereg nem ütközött jelentősebb ellenállásba, csak szórványos elhurcolásokra került sor. Így a fokozatosan kiürített Székelyföldön is, ahol 1944 szeptemberében csak bizonyos térségekben történtek fogolyszedések. Háromszékről és a Csíki-medencéből körülbelül 3 000 magyar fiút és férfit hurcoltak el a szovjetek,³ míg a Maros völgyében 4 000 civil került szovjet fogságba, utóbbiak elsősorban a szalárdi és görgényüvegcsúri halogató harcok következtében, a Maros-áttörésnél és Magyaró környékén.⁴

Ott azonban, ahol a magyar és német csapatok eredményesen tartóztatták fel a Vörös Hadsereg alakulatait, a frontátvonulást követően tömeges elhurcolásokra került sor. Erdélyben a legnagyobb méretű begyűjtő akciók Tordán és Kolozsváron zajlottak le, az 1944. szeptember 13-tól október 8-ig tartó, majdnem egy hónapig elhúzódó, Torda körül vívott csatát követően. Tordán október 4-ét, a város elfoglalását⁵ követő napokban, Kolozsváron pedig – ahova október 11-én volt be a szovjet hadsereg⁶ – október 12-e és 15-e között razziaszerű fogolyszedések mentek végbe. Tordáról 700 magyar férfit hurcoltak el,⁷ Kolozsvárról 5 000-et.⁸

A front nyugat felé való továbbhaladásával újabb esetenkénti, razziaszerű elhurcolások következtek be 1944. október 18-a és 26-a között a Szilágyságban, Zilahon és környékén, illetve a Partiumban, Nagyvárad és Szatmárnémeti körzetében, a magyar–német utóvédharcok következményeképpen. Ezek összesen legkevesebb 6 000 magyar embert érintettek.⁹

A civilek tömeges foglyul ejtését a szovjetek a legtöbb esetben hamis indokokkal támasztották alá. A leggyakrabban azt állították, hogy 'málenkij robotra', azaz csak egy 'kis munkára' viszik az elfogott férfiakat. A térségben bekövetkezett háborús károk helyreállítása, legtöbbször vasútvonalak javítása vagy hidak újjáépítése volt a 'hivatalos indok'.¹⁰ A Szovjetunióba való kiszállítást nem említették.

³ ILLYÉS Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. München, Aurora, 1976. 68–69.

⁴ *Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. Kolozsvár, RMDSZ, 1998. 27–30.

⁵ RAVASZ István: *Erdély ismét hadszíntér 1944*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 2002. 205.

⁶ A német–magyar csapatok által egy nappal korábban kiürített Kolozsvárt 1944. október 11-én hajnalban vette birtokba a szovjet 27. hadsereg 104. lövészhadtestének 204. és 206. lövészhadosztálya, valamint a 35. gárda-lövészhadtest 3. gárda-légideszant-hadosztálya és 163. lövészhadosztálya a 27. gárda-harcoksidandár és hadsereg közvetlen tüzérség támogatásával. Lásd erről: ILLÉSFALVI Péter–SZABÓ Péter–SZÁMVÉBER Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. [Budapest], Püedlo Könyvkiadó, [2006]. 157.

⁷ PAPP Annamária: *Szögesdrót*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 2001. 156.

⁸ MURÁDIN János Kristóf: Élet és halál a szovjetunióbeli hadifogság- és internálótáborokban. In: BOGNÁR Zalán (főszerk.): „Itt volt a végállomás” *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015. 88., 90–91.

⁹ MURÁDIN (2015) i. m. 88–89.

¹⁰ Az elhurcolások hamis indokairól többek között lásd: ERCSEY Gyula: *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006. 34.; VINCZE Sándor: Pokoljárás. *Szabadság* III, 1991/9. (1991. január 16.) 3.

Az utcán elfogott járókelőket vagy a légmentesített óvóhelyekről felterelt civileket sokszor 'fasisztáknak', illetve 'partizánoknak' nevezték a szovjet járőrök, olyan gyanús elemeknek, akik 'veszélyeztethetik' a front mögöttes területeit.¹¹ Igen gyakori volt az is, hogy a szovjet járőrök mentesítési igazolványok osztásának ígéretével terelték be a sorba az embereket. Azt állították, hogy a helyi katonai parancsnokságra kísérik őket, ahol úgynevezett dokumentet kapnak, és azzal majd szabadon távozhatnak.¹²

Az észak-erdélyi magyar civilek elhurcolásának valós oka azonban elsősorban a hadifogolylétszám-kiegészítés volt. Az erdélyi harcok során foglyul ejtett honvédek kis száma miatt, soraikat egyszerűen az elfogott civilekkel pótolták. A foglyul ejtett polgári lakosok munkaerejét pedig – a hadifoglyokéhoz hasonlóan – a Szovjetunió gazdasági újjáépítéséhez használták fel.¹³

Ugyanez volt az alkalmazott módszer mindenütt a Kárpát-medencében. Erdélyben azonban – Kárpátaljához hasonlóan – a szovjet elhurcolásokhoz még hozzájárult az etnikai tisztogatás gondolata is. A szovjetek oldalára korábban átvált román politikai és katonai vezetés a szovjet hatóságok által fogantatott elhurcolásokat fel akarta használni az erdélyi magyarság megrikkítására. Ezért a román katonai főparancsnokság a 2. Ukrán Front vezérkarát arról 'tájékoztatta', hogy a Magyar Királyi Honvédség visszavonulásakor, helyben mozgósítva, nagyszámú magyar katonakorú férfit hagyott hátra Észak-Erdélyben, hogy azok a frontátvonulást követően diverziós és partizán-tevékenységet kezdjenek a Vörös Hadsereg hátában.¹⁴ A 'legveszélyesebb magyar fasiszta elemek' névsorának románok részéről való átadása¹⁵ pedig csak méginkább felszította az elhurcolásokat. A Bukarestben összeállított listákra válogatás nélkül kerültek fel magyar emberek, így ismert értelmiségiek, közéleti szereplők, sőt erdélyi magyar kommunista vezetők is.

A fogságba vetett erdélyi magyar polgári lakosokat a GUPVI 84 hadifogoly- és munkatáborába szórták szét a Szovjetunió nyugati és déli területein. Az erdélyi magyar civil foglyok zömét az Urál-hegység déli lábainál levő Cseljabinszk, Magnyitogorszk, Asa és Ufa központi légereibe, illetve azok altáborába vitték, de az Urál vidékének elszigetelt, kisebb légereibe is kerültek erdélyi magyarok: Salasova, Beloreck, Karpacsova, Minjar, Kistim, Karabas, Nyizsnyij Tagil, Ufalej, Kopejszk és Tvarájá Platyina környéke. Az Erdélyből elhurcoltak egy másik csoportját az Azovi-tenger melletti Taganrogha irányították, illetve többeket a Krím-félsziget nagyvárosai (Sze-

¹¹ BENKŐ Levente: *Fogolykönyv*. Sepsiszentgyörgy, Trisedes Press, 1999. 123., 149., 168.

¹² Lásd erről a szerző túlélőkkel készített interjút: Interjú Mile József (1923–2015) felsőzsuki postamesterrel, 'málenkij robotra' deportált túlélővel. Kolozsvár, 2004. március 25. A hangfelvétel a szerző birtokában.; Interjú Csetri Elek (1924–2010) kolozsvári egyetemi tanárral, 'málenkij robotra' deportált túlélővel. Kolozsvár, 2004. április 22. A hangfelvétel a szerző birtokában.

¹³ MURÁDIN János Kristóf: Elhallgatott múlt. Kolozsvári civilek a GULAG-on. In: Kovács Csongor–SZÉKELY Ibolya–SZÉKELY Tünde (szerk.): *RODOSZ Konferenciakötet 2009*. Kolozsvár, Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetsége–Clear Vision Könyvkiadó, 2009. 304.

¹⁴ A magyarok elhurcolásában a románok szovjetekkel való összejátszásáról, egyebek mellett lásd bővebben: VINCZE i. m. 3.; BALOGH Edgár: Hatalomváltás Kolozsvárt 1944-ben. *Korunk* III, 1992/10. 113.; NAGY Károly: Felszabadulás!? *Szabadság* XIV, 2002/101. (2002. május 8.) 3.

¹⁵ A hírheldt névlista létezéséről lásd: NAGY László: Szovjet felszabadítás, hadifoglyok, munkaszolgálat. *Szabadság* XIV, 2002/135. (2002. június 17.) 3.

vasztopol, Szimferopol és Feodoszija) környékén kialakított munkatáborokba szállították. A szerencsésebbek a közeli Moldvába kerültek, Kisinyov és Tighina lágereibe. Sok erdélyi magyar viszont ukrainai lágerekben töltötte rabsága éveit, elsősorban Kijevben és Nyikolajevben (ma: Mikolajiv), valamint a Donyeck-medence hírhedt szénbányái körül létesített táborokban, közöttük a hatalmas gorlovkai 28. számú lágerben.¹⁶

TÚLÉLŐK ÉS ÁLDOZATOK

A szovjet fogságba került erdélyi magyar civilek sorsa összefonódott magyarországi és általában az egész Kárpát-medence területéről elhurcolt társaikkal. Hazatérésük állandóan halasztódott és szakaszosan ment végbe. Legkorábban azon kevesek jöhettek haza, akik sikeresen megszöktek még a kiszállítás idején, illetve azok a foglyok, akiket koruk vagy egészségi állapotuk miatt munkaképteleneknek nyilvánítva, maguk a szovjet örök zavartak el még Foksány gyűjtőlágeréből. Ez azonban a hazatérők alig 5-7%-át tette ki. Legtöbb 800 erdélyi magyar civil kerülhetett haza ilyen hamar.

A várva várt tömeges szabadulás azonban sem a II. világháború 1945. május 9-én bekövetkező európai véget érése, sem az 1947. február 10-én Magyarországgal és Romániával egyaránt aláírt békeszerződés után nem következett be. Csak azokat a foglyokat engedték haza, akik valahogy túléltek ugyan a legborzasztóbb első telet a Szovjetunióban, de 1945 tavaszára fizikailag és szellemileg annyira legyöngültek, hogy munkaképtelenek lettek és inkább már csak tehernek számítottak a szovjet gazdaság számára. Sokukról a transzportokat összeállító lágerparancsnokok úgy vélték, hogy még a hazautat sem bírják majd ki. Mégis a hazatérés felszabadító öröme nagy többségük számára erőt adott a hosszú út túléléséhez, és van olyan közöttük, aki még ma is él Erdélyben. Megközelítőleg 2 700 erdélyi magyar civil fogoly így érkezett haza 1945 késő nyarán–kora őszén. Az összes hazatérőnek azonban ők is csak 20%-át tették ki.

A foglyok túlnyomó többségének szabadon bocsátása ugyanis a magyarországi és romániai szovjet befolyás és pozíció megerősödésétől és a helyi kommunista rezsim kiépülésétől függött. Ennek bekövetkezése 1948–1949-ben azután végleg megnyitotta a lágerek kapuit a túlélők előtt. A legtöbb hazatérésre kijelölt fogolytranszportot 1948 nyári, őszi hónapjaiban állították össze. A túlélők 60%-a, legalább 8 000 erdélyi magyar jöhett haza ebben az időszakban. A hazaszállítás ritmusát azonban ezt követően is a Szovjetunió gazdaságának igényei szabták meg. Ahol a fogoly munkára szükség volt, ott még ezután sem lehetett szó szabadulásról. Az utolsó nagy fogolytranszport ezért csak 1949 októberében érkezett Erdélybe, a hazatérők mintegy 7%-át hozva vissza. Összesen majdnem 1 000 erdélyi magyar civil tért ekkor haza szereteteihez. A még ezután is kint maradók szörványosan érkeztek vissza 1950 és 1953 között, többben csak Sztálin 1953. március 5-én bekövetkező halála után. Ők együtt is a túlélők alig 6%-át tették ki és számszerűleg nem lehettek többen 800-nál.

¹⁶ MURÁDIN János Kristóf: Kolozsváriak keresztútja az Urálban 1944-ben. *Rubicon* XV, 2005/2–3. (152–153.) 120.

A szovjet fogságot szenvedett erdélyi magyar civilek mintegy harmada azonban sosem térhetett haza. Sokan már a lágérbe való kiszállítás közben meghaltak, mások pedig a táborokban uralkodó szörnyű körülmények, az állandó túlhajszolás, a folyamatos éhínség, a higiénia legalapvetőbb feltételeinek hiánya és az ennek nyomán rendszeresen fellépő járványok következtében hunytak el. Legtöbben a fogság első időszakában váltak a szovjet táborvilág áldozataivá. Számításaim szerint mintegy 5 000-6 500 fogoly halhatott meg a többéves fogságban. Mintegy 40%-uk, megközelítőleg 2 600 fő, már a fogság elején, 1944 végéig életét veszítette. Az erdélyi magyar civil áldozatok száma az 1945-ös évben volt a legmagasabb, az esztendő végéig már mintegy 3 300-at tehetett ki. A háború végét követően javuló lágérbeli körülmények azután 1946-ra jelentősen lecsökkentették az elhalálozások számát. Az összes elhunyt fogoly alig 5%-a, valamivel több mint 300 erdélyi magyar civil veszítette életét ebben az évben. Ezt követően pedig elenyésző lett az áldozatok száma, és megváltoztak az elhalálozás okai is. 1947-től már elsősorban munkabalesetek, illetve szökési kísérletek miatti megtorlások következtében pusztultak el az emberek. Az 1947 és 1953 között áldozatul esett erdélyi magyar civil foglyok számát maximum 300 főben határozhatjuk meg.

A túlélők azonban maguk is áldozatok. Egyrészt a lágérvilág életük végéig nyomasztó emléke miatt, másrészt pedig a megváltozott otthoni politikai rendszer hozzájuk való viszonyulása következtében. A hazatérőket ugyanis – szeretteikkel és barátikkal ellentétben – a közhatalom új birtokosai nem fogadták kitörő örömmel. A román hadsereg őrzése mellett a tranzittáborokban két hétig kötelezően vesztegzár alatt maradtak, mialatt kihallgatták és a belügyi nyilvántartásokban ellenőrizték őket. A román kommunista titkosszolgálat, a Securitate tisztjei mindegyiküket arra figyelmeztették, hogy szovjetunióbeli fogságukról mélyen hallgatniuk kell. Ellenkező esetben, családjukkal együtt a szovjet légerekbe való visszahurcolással fenyegették meg őket. Végül igazolással látták el és szabadon engedték a megfélemlített foglyokat.

Az átélt szenvedéseket jelentősen súlyosbította, hogy a velük történt szörnyűségeket magukba kellett folytaniuk, évtizedekig nem beszélhettek azokról. Kálváriájuk a kommunista Romániában tabutéma volt. A fogságra tilos volt nyilvánosan emlékezni. A naplók zömét elkobozták, visszaemlékezéseket kiadni nem lehetett. A történetek hivatalosan felejtésre lettek ítélve és az 1989-es rendszerváltások idejére lassanként szinte már teljes feledésbe is merültek. Az egykori foglyok többsége a többéves nélkülözések miatt megtört egészségi állapota és a lágerekben szerzett lappangó betegségek folytonos kiújulásai miatt az elkövetkező években elhunyt. Mások a folyton 'épülő', de soha fel nem épült szocializmus visszásságait és a múltjuk miatti folyamatos zaklatásokat megelégtelve Nyugatra menekültek. Azon kevesek pedig, akik még ma is közöttünk vannak, a legtöbb esetben most is hallgatnak. A fogságról való nyilvános emlékezés tilalma sokszor fásult megszokáshoz, beletörődéshez vezetett. Emiatt olyan eset is előfordul, hogy maguk az egykori fogoly leszármazottai sem tudnak apjuk, nagyapjuk kálváriájáról, hiszen a gyermekek megóvása érdekében gyakran még családi körben is tabutémának számított a fogság emléke.

Mindennek következtében nem csoda, hogy napjainkra az erdélyi magyar társadalom kollektív emlékezetéből szinte teljesen kikopott az 1944 őszi civil elhurcolások és a szovjet fogság traumája. A történetek elfelejtése azonban megengedhetetlen, hi-

szen a világháború iszonyatának árnyékában voltaképpen az erdélyi magyarság egy jobb sorsra érdemes nemzedékének látens megtizedelése ment végbe. Ennek következményei pedig mind a mai napig hatással vannak az erdélyi magyar közösségre. A fogságba vetettek tömegében a fiatal magyar értelmiség színe-javának célirányos elhurcolása ugyanis a kommunista ideológiával szemben kiszolgáltatottabbá tette az erdélyi magyar kisebbséget és felgyorsította soraiban az asszimilációs folyamatokat.

A SZOVJET FOGSÁG EMLÉKTÁRGYAINAK KOLOZSVÁRI KÖZGYŰJTEMÉNYE

A kisebbségi megmaradás érdekében tehát nem szabad hagyni, hogy a történetek feledésbe merüljenek. Esetleges megisméltődésük ugyanis nem zárható ki teljes bizonyossággal. A civil elhurcolások tényével való szembesülés pedig segíthet az elkövetkező generációknak a közelmúlt megismerésében és árnyaltabb értelmezésében.

Ezt szolgálja annak a múzeumi jellegű közgyűjteménynek a létrehozása, amelynek a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Kara ad otthont. A 2016 októberétől állandó tárlat formájában megtekinthető gyűjtemény valódi közkinccs. Az erdélyi magyar civilek szovjet fogságának emléktárgyaiból álló, muzeális anyag ugyanis egész Romániában egyedinek minősül.

A közgyűjtemény muzeális anyagának rövid ismertetése

A gyűjtemény magja jelenleg 18 családi hagyatékból áll és összesen 118 darab emléktárgyat tartalmaz. Az emléktárgyak jellegük és rendeltetésük alapján hat nagyobb kategóriába sorolhatók: 1. tábori használati tárgyak (faládák, evőeszközök stb.), 2. a táborokban készített szuvenírtárgyak (dohányszelencék, szobrocskák stb.), 3. tábori dokumentumok (iratok, fényképek), 4. levelezés (tábori levelezőlapok és levelek), 5. a hazatérés után kiállított, a fogságra vonatkozó dokumentumok (igazolások, nyilatkozatok, ideiglenes jellegű okmányok), 6. visszaemlékezések (emlékiratok, rajzok, feljegyzések, táboralaprajzok).

Az első kategóriába tartozó tábori használati tárgyak a gyűjtemény történelmi forrásként igen értékes darabjai. Az összesen 15 lágerből hazahozott használati tárgy ugyanis a fogolytáborok mindennapi életének legautentikusabb mementója. A gyűjtemény összességének 12%-át kitevő használati tárgyak egyik jellegzetessége, hogy jórészüik egyedi vésett feliratozással van ellátva, ami pontos utalást ad tulajdonosának kilétére és a fogság helyszínére vonatkozóan. A muzeális anyag e csoportjába tartozik egy levesestál, három csajka (15. melléklet), hat kulacs, egy fa piperedoboz, két feliratos faláda, egy gyalogsági ásó, egy kés és egy kanál. Utóbbi két tárgy külön érdekessége, hogy azok a táborban készültek, egy-egy ügyesebb kezű fogoly munkájaként, amivel vagy saját étkezési eszközigényét elégítette ki, vagy plusz élelemdagért cserélte el valamelyik fogolytársával, s ezáltal mintegy 'a túlélés eszközeként' használta.

Minden fogoly számára meghatározó volt a szovjet fogságban eltöltött idő, amely egész további életükre kihatott. Ez már a fogság idején tudatosult bennük, és ezért, aki tette, vagy lehetősége volt rá, megpróbált valamilyen egyedi emléktárgyat készíteni, vagy olyanra szert tenni a lágerben. A fogolytáborok puritán, eszközzegény környezete azonban ezt nem tette könnyen lehetővé. Ezért nagyon kevés szuvenírtárgy készült, s azoknak is csak töredéke jutott haza a fogollyal. Emiatt a gyűjtemény teljes anyagának is alig 7,5%-át teszik ki.

A táborok többségében az örök ugyan elnézték a foglyok szuvenírkészítő vágyát, de a jobban sikerült darabokat gyakran elkobozták, vagy a rendszeresen megtartott általános motozásokkor eltulajdonították. Néha az is megtörtént, hogy a lágerparancsnoknak vagy az öröknek annyira megtetszett egy-egy emléktárgy, hogy saját maguk számára is készítették egy-egy hasonlót. Az így 'megrendeléshez' jutó fogoly cserébe valamivel jobb ellátásban részesült. A szuvenírtárgyak csoportjába így méginkább egyedi darabok tartoznak. A gyűjtemény e kategóriájának kilenc tárgya közül öt fából, illetve alumíniumból készített dohányszelence, a tábori zsargonban 'mahorkás doboz', amely vagy a dohányzó foglyok saját igényeire szolgált, vagy a dohányos sorstársakkal plusz kenyéradagra való csere céljából készült (16. melléklet). A monogramos 'mahorkás dobozok' ma is őrzik készítőik nevének kezdőbetűit. Akárcsak azok a vékony rézdrótból sodort, egyedi kivitelezésű 'kitüntetések', amelyeken egy Kolozsvárról elhurcolt civil fogoly örökítette meg B. L. monogramját. Igen szépen megmunkált az az almafából faragott, a Kamakurai Dajbutsz (Buddhát) ábrázoló feliratos féldomború plakett, amely a távol-keleti jelgavai lágerben készült, és amelynek még pontos előállítási idejét is ismerjük: 1948. március 31. A szuvenírtárgyak között említésre érdemes még egy kézzel szőtt, kis perzsaszőnyegecske is.

Keletkezését tekintve a gyűjtemény legérdekesebb anyagát azonban a táborban készült iratok és fényképek képezik. A szovjet légervilágból, sőt magából a Szovjetunióból ugyanis szigorúan tilos volt írott anyagokat kihozni, a nagyon kevés fényképezőgép miatt pedig fényképek alig készültek. Azok jó része is a rendszer önigazolására szolgáló propagandafotó volt. A táborokból származó írott dokumentumok levéltári jelentőségű, primér történeti források még akkor is, ha nagyon ritkák és igencsak töredékesek. A muzeális anyag 16%-át kitevő 19 dokumentum és fénykép a történelmi kutatómunkát leginkább segítő emléktárgy. Az összesen kilenc fényképből öt közvetlenül a fogoly elhurcolása előtti időszakban készült, négy pedig a fogság képi megörökítése. Utóbbiak jellegzetessége, hogy 'jól táplált' foglyokat ábrázolnak, akiket a fényképezés előtt több héttel már felkészítettek a fotózásra és a fénykép elkészülésének rövid idejére megfelelő minőségű ruhába öltöztettek.

Kimagasló értéket képvisel az írott dokumentumok sorában az egyetlen fennmaradt tábori napló, amely Forrai János fogoly lágeréletének legfontosabb mozzanatait örökíti meg. A szinte csoda folytán hazahozott és máig fennmaradt napló egyedi írott forrása a szovjet fogságnak. Ezt egészíti ki egy körülbelül 160 szavas orosz–magyar, magyar–orosz szótár, amely a mindennapi tábori fogalomhasználat legautentikusabb forrása, illetve három különleges keresztretjtvény, amelyet Forrai János a saját szórakoztatására készített, s amely egyebek mellett orosz kifejezéseket és a szocialista mozgalom nagy alakjainak neveit tartalmazza.

Ценности заключенных Форма № 22

Лагерь 324 отряд 12

наименование органа *№ "Шовы"* 1945 г.

Коп. КВИТАНЦИИ № 5412

Принято согласно протокола № _____ от _____
Фурри Антон Янович

№ п/п.	Наименование вещей	Количество		Инвалюта и прочие ценные бумаги в номинале
		Счетом	Весом	
			гр.	грамм
1	<i>Часы карманные с розеткой сереб. резной и белогий серебреный</i>	<i>1 шт.</i>		

подпись принявшего ценности

Все поименованные ценности опечатаны „____“ печатями

подпись лиц, присутствующих

при опечатании пакетов

Указанные в сей квитанции ценности занесены правильно, квитанцию получил на руки _____
подпись заключенного

Опечатанные места в количестве „____“ за печатями

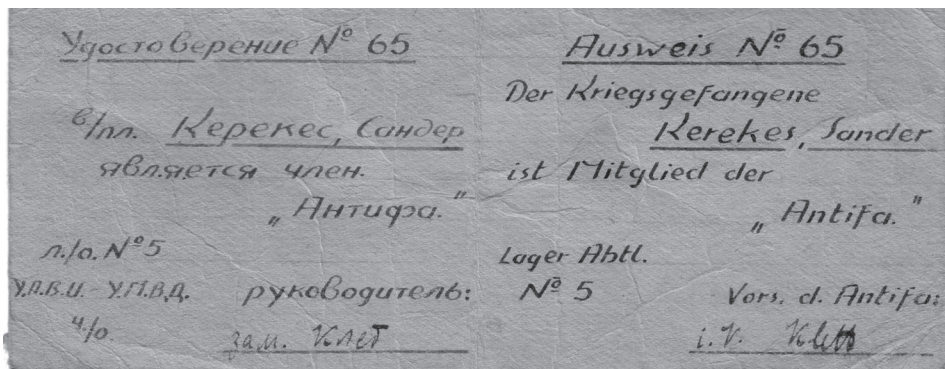
получил _____ подпись

1837

1. illusztráció: Forrai János kolozsvári származású hadifogoly duplafedelű, ezüst zsebórájának 'átvétелét' igazoló irat, a szovjet eltulajdonító személy feltüntetése nélkül. Lezsnevo, 324. számú fogolytábor, 1945. június 26. (SAPIENTIA EMTE Kolozsvári Kar)

Az írott dokumentumok csoportja orosz, német és magyar nyelvű iratokból tevődik össze. A három orosz nyelven írt dokumentum között található egy olyan irat, amely a fogoly javainak átvételét igazolja (1. illusztráció). Ez a kommunista rendszert átható cinizmus talán legékesebb példája, hiszen a fogoly nevéen és az eltulajdonított tárgy leírásán, valamint az 'átvétel' időpontjának megjelölésén kívül semmilyen más adatot nem tartalmaz. Így az 'elismervény' nem jelöli meg a tettest, vagyis a fogoly esetleges utólagos visszatérítési követelését eleve ellehetetleníti. Mégis, önnön létével az 'igazságos elbánás' látszatát kelti. A gyűjtemény további orosz dokumentumai között található felhatalmazás és szabadonbocsátási igazolás is.

A tábori élet jellegzetes velejárója volt az úgynevezett 'politikai nevelés' vagy 'szocialista nevelés', amit rendszeresen tartott előadások és úgynevezett 'antifasiszta' átnevelő programok formájában tartottak meg. A gyűjtemény egy különleges darabja, egy kétnyelvű, orosz–német 'antifa képzésen' való részvételi igazolás emlékeztet erre (2. illusztráció).

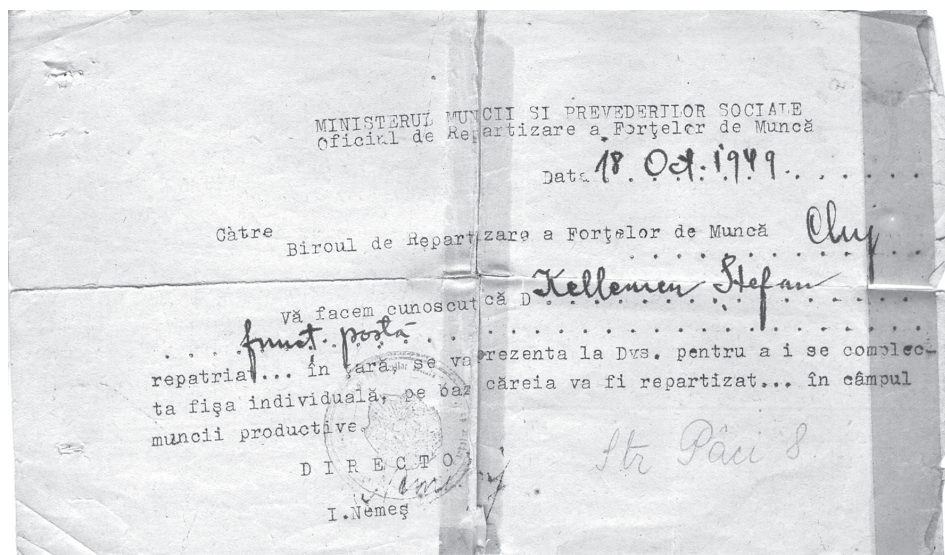

2. illusztráció: Orosz–német nyelvű tábori igazolás Kerekes Sándor kolozsvári magyar fogoly antifasiszta képzésben való részvételéről. Magnyitogorszk, 102/5. számú láger, 1947. tavasz.
(SAPIENTIA EMTE Kolozsvári Kar)

Az emléktárgyak negyedik és egyben legtöbb darabot számláló kategóriáját a tábori levelezőlapok és levelek alkotják. Az összesen 64 levél és levelezőlap a gyűjtemény anyagának abszolút többségét, 54%-át teszik ki. Ez jelentette az egyetlen, a lágerek világából 'legálisan' kikerült írott anyagot. Emiatt különösen érdekes még akkor is, ha nagyjából sematikus szövegűnek nevezhető anyagokat tartalmaz. Túlnyomó többsége a foglyok által hazaküldött tábori levelezőlapokból áll (17–19. melléklet). Ezek a Nemzetközi Vöröskereszt által kiosztott tábori formanyomtatványok voltak, amelyeken eleinte csak maximum tíz soros vagy 25 szóból álló szöveg szerepelhetett. A találékonyabb foglyok néha egybeírták a szavakat, hogy üzeneteik hosszabbak lehessenek. A tábori levelezőlapokat a központi cenzúra minden esetben átvizsgálta, és emiatt gyakran hosszú hónapokig tartott a kézbesítésük. Jellegzetességük a tömör fogalmazás, a sablonos kifejezések és a lényegre törő kifejezőmód.

Érdekesebbek az otthon maradt hozzátartozók által a foglyoknak írott levelek, amelyekből jóval kevesebbet, mindössze nyolc darabot őriz a gyűjtemény. Többoldalas levelet a foglyok csak 1948-tól kezdve küldhettek haza. Ezek már összehasonlíthatatlanul több információt tartalmaznak, és így nagyobb forrásértékkel bírnak. A tábori levelezőlapok és levelek leggyakoribb témái között volt a fogoly mindig kötelezően jó egészségi állapota, a honvágy kifejezése, az otthon maradt családtagok és barátok felőli érdeklődés, a ritkán érkező otthoni válaszlevelek miatti panasz, az ünnepi jókívánságok (karácsony, újév, húsvét, születés- és névnapok), valamint a közeli hazatérésben való reménykedés. Ezzel szemben tilos volt írni a fogság pontos helyszínéről, a táborok belső életéről, a valós életkörülményekről és egészségi állapotról, illetve a fogolytársak sorsáról (elhalálozások, öngyilkosságok, munkabalesetek, szabadon engedések). Ezek megszegése esetén a levelet nem továbbították a címzettnek és a foglyot szigorúan megbüntették.

A hazatérés után kiállított, fogságra vonatkozó dokumentumok alkotják a gyűjtemény anyagának legkisebb csoportját. A mindössze négy darab, 1949 és 1951 között keletkezett, román nyelvű dokumentum a teljes anyag alig 3,5%-át teszi ki. Mégis fontos iratanyagról van szó, hiszen egy-egy személyes sorsot tükröz és a fogoly hazatérése után újrakezdett itthoni életéről szolgáltat információkat. A fogság tényének hivatalos, tanúk általi igazolása mellett ideiglenes jellegű román személyazonossági igazolvány, valamint munkába állás engedélyezése is szerepel a dokumentumok között (3. illusztráció).

3. illusztráció: Kelemen István kolozsvári származású civil magyar fogoly hazatérése után a román Munka- és Szociális Ügyi Minisztérium Munkaerő Beosztási Hivatala (Ministerul Muncii și Prevederilor Sociale. Oficiul de Repartizare a Forțelor de Muncă) által kiállított igazolása, amellyel munkát vállalhatott Romániában. Kolozsvár, 1949. október 18. (SAPIENTIA EMTE Kolozsvári Kar)

Az emléktárgyak utolsó kategóriáját a főképp 1989 után írott memoárok, feljegyzések, az emlékezetből készített rajzok, táboralaprajzok eredeti példányai teszik ki. A hét darabból álló dokumentumcsoport a gyűjtemény összességének nem egészen 6%-át alkotja, mégis igen fontos anyagokról van szó. A történész számára a legtöbb információt – még ha kellő forráskritikával kell is kezelni azokat – ez a kategória szolgáltatja. Hasonló adatbősséggel csak a számukban rohamosan fogyó túlélőkkel készített interjúk bírnak. A fogságot elszenvedett generáció végleges eltűnésével azonban az emlékiratok maradnak a foglyok által hátrahagyott egyedüli rendszerezett információhordozók. A gyűjteményben helyet kapott visszaemlékezések többsége ráadásul kötet formájában kiadatlan, egyedi kézirat, így forrásértéke különösen magas.

A közgyűjtemény szerepe és jelentősége

A Sapientia EMTE Kolozsvári Karán létrehozott emléktárgygyűjtemény mondhatni az utolsó pillanatban jött létre, hiszen a szovjet fogság halványuló emléke a társadalom érzékenységét is csökkentette, s a nagy számban pusztuló emléktárgyak folyamatos eltűnése az utóbbi években fokozottabbá vált. Csak egy-egy családi hagyaték részeként maradtak fenn emléktárgyak a szovjet lágervilágból, s azok is csak azokban a családokban, ahol ennek emlékét ápolják vagy legalább tudnak róla. A gyűjtemény létrehozását megelőző többéves kutatómunka ideje alatt számos olyan értékes emléktárgyról szereztünk tudomást, amely a gondatlanság vagy éppen a nemtörődomség miatt megsemmisült, vagy valahol, ismeretlen helyen lappang. Többek között 35 darab tábori levelezőlap, két tábori propaganda fotó, egy darab táborban készült csoportkép, két, a fogoly által a lágerben készített monogramos gyűrű, egy fából készült monogramos 'mahorkás doboz', egy, a fogoly által, hazatérését követően rajzolt táboralaprajz stb.

Van azonban pozitív példa is, amikor az emléktárgyakat az egykori foglyok leszármazottai családi ereklyeként őrzik, így legalább bizonyos ideig biztosítva van ezek fennmaradása. A közgyűjteménybe fel nem ajánlva viszont nem válhatnak közkinccsé, ezért nem segíthetik az erdélyi magyarok szovjet fogságának köztudatba való visszahozását. A gyűjtemény további gyarapítása tehát állandó feladat és olyan értékmentő kísérlet, amelynek, általános történelmi forrásértékén túl, az erdélyi magyar kisebbségi létben nemzetiségi tudatmegtartó szerepe van. Célja pedig egy felejtésre ítélt közösségi tragédia visszahozása a társadalmi köztudatba és megőrzése az utókor számára.

Felhasznált források és irodalom

- Interjú Csetri Elek (1924–2010) kolozsvári egyetemi tanárral, ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. Kolozsvár, 2004. április 22. A hangfelvétel a szerző birtokában.
- Interjú Mile József (1923–2015) felsőzsuki postamesterrel, ’málenkij robotra’ deportált túlélővel. Kolozsvár, 2004. március 25. A hangfelvétel a szerző birtokában.
- BALOGH Edgár: Hatalomváltás Kolozsvárt 1944-ben. *Korunk* III, 1992/10. 108–116.
- BENKŐ Levente: *Fogolykönyv*. Sepsiszentgyörgy, Trisedes Press, 1999.
- ERCSEY Gyula: *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006.
- ILLÉSFALVI Péter–SZABÓ Péter–SZÁMVÉBER Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. [Budapest], Püedlo Könyvkiadó, [2006].
- ILLYÉS Elemér: *Erdély változása. Mítosz és valóság*. München, Aurora, 1976.
- Fehér könyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról*. Kolozsvár, RMDSZ, 1998.
- MURÁDIN János Kristóf: Élet és halál a szovjetunióbeli hadifogság- és internálótáborokban. In: BOGNÁR Zalán (főszerk.): „Itt volt a végállomás” *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2015. 119–135.
- MURÁDIN János Kristóf: Elhallgatott múlt. Kolozsvári civilek a GULAG-on. In: KOVÁCS Csongor–SZÉKELY Ibolya–SZÉKELY Tünde (szerk.): *RODOSZ Konferenciakötet 2009*. Kolozsvár, Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetsége–Clear Vision Könyvkiadó, 2009. 303–315.
- MURÁDIN János Kristóf: Kolozsváriak keresztútja az Urálban 1944-ben. *Rubicon* XV, 2005/2–3. (152–153.) 118–120.
- MURÁDIN János Kristóf: „A magyarokat meg kell büntetni!” Elmondhatatlan történet. Erdélyi magyarok és németek deportálása a Szovjetunióba, 1944–1953. *Rubicon* XXVII, 2016/5–6. (294–295.) 52–60.
- NAGY Károly: Felszabadulás!? *Szabadság* XIV, 2002/101. (2002. május 8.) 3.
- NAGY László: Szovjet felszabadítás, hadifoglyok, munkaszolgálat. *Szabadság* XIV, 2002/135. (2002. június 17.) 3.
- PAPP Annamária: *Szögesdrót*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 2001.
- RAVASZ István: *Erdély ismét hadszíntér 1944*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 2002.
- THIRRING Lajos: A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség. *Magyar Statisztikai Szemle* XVIII, 1940/8–9. 662–678.
- VINCZE Sándor: Pokoljárás. *Szabadság* III, 1991/9. (1991. január 16.) 3.

János Kristóf Murádin

Memory of captivity – captivity of memory

Collection of memorial objects of the soviet captivity of Hungarians from Transylvania: results, experiences

The study entitled *Memory of captivity – captivity of memory. Collection of memorial objects of the soviet captivity of Hungarians from Transylvania: results, experiences* outlines an almost forgotten historical event. This is the capturing of Hungarian civilian people as prisoners by the Red Army taking control over Northern Transylvania in the Fall of 1944. In the first part of the study there are described the circumstances of capturing the prisoners, the number of those taken away, the locations and lengths of their captivity, the number of the victims, and the return of the survivors.

The central planned and well organized action extended all over the northern region of Transylvania, and it was aimed especially on Hungarians from Szeklerland, central Transylvania and Crişana (Partium). There were taken by force approximately 20 000 Hungarian men and young boys, who were deported in several forced labour camps into the Soviet Union. The time spent in captivity in most of the cases was 4 years, but sometimes it took even 8-9 years. The prisoners were forced to work in very hard conditions in different mines or at loggings. As a result of the very hard work, the acute lack of food and medicines, the prisoners became extremely extenuated. One third of them died in captivity. This part of our contemporary history was a taboo subject during the Communist era. A real change in this situation was bring only by the revolution in 1989.

The second part of the study is pronouncedly oriented toward the presentation of the memory of captivity after 1989, especially on the regional museum of the soviet captivity, established at the Faculty of Sciences and Arts of the Sapientia Hungarian University of Transylvania in the year 2016. There are described the conditions of founding, the historical material of the museum, its provenience, and the six main categories of it: objects of everyday use, souvenirs, documents and photos from the camps, postcards and letters written by prisoners, documents made out by Romanian institutes after the returning of the prisoners, and finally the original manuscripts of the captivity memoirs.

The source material of the study consists of specialist books, studies, essays, memoirs, press articles, as well as interviews with survivors made by the author.

Dupka György

Szolyvai Emlékpark: az egykori szovjet hadifogoly-gyűjtőtáborban 1944-ben, 1945-ben meghaltaknak emléket állító komplexum létrehozása, fejlesztése

Az Európai Unió, így Magyarország, valamint Ukrajna vezetése számos alkalommal kinyilatkozta azon álláspontját, mely szerint nem lehet és nem szabad különbséget tenni a különböző elnyomó rendszerek áldozatai és e rendszerek megítélésében.¹ E tragikus események részletes feltárása, az áldozatokra való méltó, minél szélesebb körű megemlékezés, az elnyomó gyilkos hatalmak gyalázatos cselekedeteinek publikus, egyértelmű elítélése különösen a jövőnk, a jövő nemzedékek számára fontos. Az áldozatok iránti kegyelet, valamint a sorsukat megnyomorító cselekedetek bűnös voltának tudatosulása lehet a legjobb védelem az ehhez hasonló tragédiák elkerülésének. Ezért szükséges megemlékeznünk mindazokról a százezrekről, akiket az 1944–1945-ben a szovjet csapatok által megszállt országokból, így az akkori Magyarország területéről elhurcoltak, és közöttük a szörnyű megpróbáltatásoknak kitett kárpátaljai magyarokról és németekről.

AZ EMLÉKHELYHEZ KÖTHETŐ TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

E tragédiák sorozatának egyik szimbólumává vált Szolyva. Nevezetesen a több mint 70 évvel ezelőtt itt létesített GUPVI²-gyűjtőtábor és annak fogolytemetője, amely a Kárpát-medencei magyarságunk egyik Golgotája és kegyeleti helye lett. Több ezer ártatlan honfitársunk alussza örök álmát ezen a helyen, nincs olyan kárpátaljai magyar és német család, amely ne lenne érintett ebben a hatalmas tragédiában. A légerekbe hurcoltak közül igen kevesen tagadták meg magyarságukat és németiségüket, ragaszkodtak vallásukhoz, történelmi egyházaikhoz, szülőföldjükhöz, itt kívánták leélni az életüket. A máig fájó igazság az, hogy az áldozatok közül is sokan vélték úgy, hogy a szovjet csapatok megérkezésével, a béke beköszöntével itt egy új, boldogabb élet kezdődik. Ám hamar kiderült, hogy ezrek, sőt tízezrek számára most jön el az igazi megpróbáltatások ideje.

¹ A tanulmány elsősorban a szerző saját tapasztalatain, kutatásain alapszik, így szakirodalmi hivatkozást nem tartalmaz. A témával kapcsolatos bővebb szakirodalmat lásd az írás végén!

² GUPVI (ГУПВИ): Glavnoje upravlenyje po gyelem vojennaplennih i internyiravannih/Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság.

Ma már tudjuk, hogy a GULAG³ vagy a GUPVI a gonoszság szimbólumai éppúgy, mint ahogy Auschwitz-Birkenau vagy Mauthausen megsemmisítő tábora. Két, párhuzamosan egymás mellett létezett diktatúra szimbólumai. Nincs és nem is lehet közöttük különbség.

A Kreml urai már jó előre elkészítették Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolásának és mihamarabbi totális szovjetizálásának a forgatókönyvét. Ennek első felvonásaként a 4. Ukrán Front katonai tanácsa 1944. november 12-én döntést hozott a kollektív büntetés elvének alkalmazásáról a magyarokkal és németekkel szemben, akik feltételezésük szerint megakadályozták volna a térség szovjetizálását. Az 1944. november 13-án keltezett 0036. számú határozat a kárpátaljaiak ezreinek küszöbön álló letartóztatását és lágerekbe hurcolását a következőkkel magyarázta: „Számptalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni és fogolytáborba küldeni!” A határozatot Petrov hadsereg-tábornok, a front csapatparancsnoka és a front katonai tanácsának tagjai – Mehlisz vezérezredes, Novikov vezérőrnagy és Kariofilli tüzérségi altábornagy – írták alá.

A rendelethez mellékeltek a városparancsnokság 2. számú parancsát is. A parancsot magyar és német nyelvre is lefordították. A magyar nyelvű plakát szövegének befejező része így hangzott. 18 évtől 50 éves korig a városparancsnokságokon „jelentkezni tartoznak német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének... [...] A jelentkezés utolsó napja 1944. évi november hó 16-ika. Mindazok, akik a jelentkezésnek nem tesznek eleget, le lesznek tartóztatva és a haditörvényszék elé kerülnek. Városparancsnok.” A parancs szövegét 1944. november 13-át követően a magyarok és németek által lakott településeken is kifüggesztették. A helyi hatósági vezetők a városparancsnokokkal közreműködve agyalták ki a ’háromnapos munkáról’ vagy ’málenkij robotról’ szóló mesét, amely szerint az embereket hidak, utak javítására mozgósítják. A rendeletet a kisbírókkal is kidoboltatták, azzal a kiegészítéssel, hogy az érintettek három napra elegendő élelmet vigyenek magukkal.

A magukat magyarnak és németnek valló emberek számára 1944. november 18-a megpróbáltatásaik kezdetét jelentette – ezen a napon indították el őket az NKVD⁴ fegyveres kíséretével a szolyvai gyűjtőtáborba. Az esetleg bujkáló célszemélyek előállítására érdekében az akciót végrehajtó NKVD és a SZMERS⁵-tiszték parancsára átfésülték a családi házakat, a mezőket, völgyeket, erdőket, az elhagyott gazdasági épületeket és minden olyan helyet, ahol el tudtak rejtőzni a ’bűnös egyének’, akiknek egyetlen ’bűnük’ származásuk volt. Az 1944. december 17-én kelt 5032P sz. NKVD-jelentés szerint Kárpátalja térségében „folyó év november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok összesen 22 971 főt tartóztatnak le és irányítottak hadifogolygyűjtőhelyekre”. Fagyeejev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Fronthoz tartozó NKVD-csapatok parancsnoka jelezte feletteseinek azt is, hogy „a hadtábor terület megtisztítására indított akció folytatódik”.

³ GULAG (ГУЛАГ): Glavnoje upravlenyje lagerej/Lágerek Főparancsnoksága.

⁴ NKVD (НКВД): Narodnij komisszariat vnutrennih gyel/Belügyi Népbiztosság.

⁵ SZMERS (ГУКР СМЕРШ): Главное управление контрразведки СМЕРШ (*Смерть шпионам!*) Kémelhárítási Főparancsnokság *Halál a kémekre!* kifejezés rövidítése. A szovjet katonai kémelhárítás neve.

Az idézett NKVD-jelentések elhallgatják az útközben elhunytak számát, a túlélőktől azonban tudjuk, hogy a Szolyvára, illetve a Lemberg megyéhez tartozó Sztarij Szamborba kísért menetszlopokból végkimerüléstől lemaradt, ájultan összeesett foglyokat az örkíséret helyben kivégezte. A létszámhiányt ruszin/ukrán és más nemzetiségűekkel pótolták az útba eső településeken. Gyakran a bámésczkodókat rángatták be a sorokba. Ilyen kegyetlen eljárás következtében kerültek a transzportokba és gyűjtőtáborokba szlovákok, románok, lengyelek, ruszinok, ukránok, zsidók és más nemzetiségűek, valamint papok és kommunisták is. Az erőszakos elhurcolás, a szovjet munkatáborokban uralkodó embertelen bánásmód ezek életét oltotta ki.

Még inkább megdöbbenő, hogy a 'háromnapos munka' hamis ürügyén mennyire magabiztosan és 'nyíltan' bonyolították le az akciót. Abban az időben, a szovjet hadvezetés által Kárpátalja helyi hatalmaként felállított Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa-vezetősége a vidék igen fontos politikai eseményére készült, és a kialakult helyzet nem volt közömbös Ivan Turjanica, a területi pártszervezet vezetője, a későbbiekben Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkára számára.

1944. november 19-én – az 'izolálásra kijelölt tömeg' jelentős részének letartóztatása másnapján – nyílt meg a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártjának első konferenciája, amelyen a vidék pártszervezete tevékenységének távlati kérdéseit és Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával történő újraegyesülését vitatták meg. Egy héttel később, november 26-án pedig megtartották Kárpátontúli Ukrajna népbizottságainak első kongresszusát, amely elfogadta a Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával való újraegyesüléséről szóló kiáltványt (manifesztumot). A letartóztatási akció valószínűleg az adott körülmények között a közrend fenntartását célzó intézkedési terv része volt.

A magyar lakossághoz való hozzáállással kapcsolatban érdemes idézni a 4. Ukrán Front politikai csoportfőnöke, Pronyin altábornagy voltaképpen kényszerű beismerését: „A politikai helyzet ebben az időben [a Kárpátalja Ukrajnával való újraegyesítéséről szóló kiáltvány aláírása után – D. Gy.] jelentősen súlyosbodott. A kongresszusig még a magyarok is, ha nem is örömmel, de mindenesetre nem ellenségesen fogadták a Vörös Hadsereg Kárpát-Ukrajnába való bevonulását. Most pedig, miután az állambiztonsági szervek elkülönítettek közel 30 ezer magyar katonaköteles személyt, a magyar lakosság nagyobb része és a magyarbarát ukránok egy része is így, vagy úgy elégedetlenségének adott hangot és negatívan kezdett viszonyulni az oroszokhoz. Ez elsősorban a Kiáltvány elleni agitációban jutott kifejezésre.” Mint ismeretes, ezek az események jóval Kárpátalja szovjet területté válása előtt következtek be.

A továbbiakban, a szovjet időszak első évtizedét a további lágerbe hurcolások, különösen a német nők és férfiak jótételi munkára való mobilizálása, német és magyar családok Szibériába való deportálása, kitelepítése, a magyar és német fiatalok besorozása a donbászi munkaszázadokba, koncepciók, politikai és kulákperek, valamint sorozatos vallásüldözés jellemezte.

AZ EMLÉKPARKÉPÍTÉS KEZDEMÉNYEZÉSE

A helyi magyarságot ért szörnyű igazságtalanság ellen akkoriban senki nem emelte fel szavát. Ma már szerencsére más idöket élünk, annak tudatában is, hogy a GUPVI- és GULAG-lágerekben elhunytak halálukban is az életet, az élöket szolgálják. Nekik is köszönhetjük, hogy ma egy igazságosabb, szabadabb világban élhetünk. A rendszer-váltás tette lehetővé, hogy megemlékezhetünk a két világháború és a szovjet megszállás áldozatairól, hogy Szolyván – a kárpátaljai magyarság összefogásával és a magyar és német kormányzat támogatásával – létrehozhattuk a Kárpát-medencének e tragikus eseményekre emlékeztető talán legnagyobb emlékhelyét, amely mostanra a térség magyarságának zarándokhelyévé vált, örök mementójaként egy letűnt kor sötét diktatúrája ártatlan áldozatainak.

Az emlékparképítés kezdeményezése 27 évvel ezelött indult, azóta terjedelmes története, irodalma van. A helyi magyarság életében mérföldkönek számító eseményként könyvelhető el az 1989. november 18-i nap, amikor Beregszászban történelmi jelentőségű konferenciára került sor a 'málenkij robotra' elhurcoltak emlékére. (Az emlékkonferencia szervezőbizottsága: Fodó Sándor – a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség /KMKSZ/ elnöke, Dupka György felelős titkár, Móricz Kálmán, Szöllösi Tibor, Dalmay Árpád, Kovács Imre Zoltán, Váradi-Sternberg János, Szabó Béla, Molnár Gábor.) Az emlékkonferencián elfogadott határozat indította el a gyűjtést az egykori szolyvai lágér helyén létesítendő emlékpark finanszírozására. A Szolyvai Városi Tanács végrehajtó bizottsága engedélyezte az egykori szolyvai lágertemető helyén létesítendő emlékpark felépítését egy közel egyhektáros területen. A tervező és kivitelező munkálatok koordinálását a KMKSZ részéről Tóth Mihály alelnök, Dupka György felelős titkár, Kiszely Tihámér elnökségi tag, a területi rehabilitációs bizottság részéről pedig Molnár Bertalan, a Területi Tanács Végrehajtó Bizottsága elnökhelyettese, a rehabilitáltak jogai visszaállításával foglalkozó munkabizottság elnöke látta el.

Az alapköletételre 1990. november 24-én került sor Szolyván. A Szolyvai Emlékpark beépítési tervének elkészítésére 1991-ben Asztalos Éva ungvári építészrt kérték fel, majd, miután még abban az évben elkészült a szükséges dokumentációs anyag, beindult maga az építkezés is.

Az 1992 áprilisában bejegyzett Kárpátalja Alapítvány Tóth Mihály vezetésével megtartotta első ülését. Ezen elvi döntés született, miszerint az alapítvány felvállalja a Szolyvai Emlékpark építésének ügyét.

1993-ban a Polenai Üdülöépítési Vállalat (igazgatója Petro Hutnik) a Kárpátalja Alapítvány megbízása alapján megkezdte a területrendezést, fontossági sorrendben hozzálátott az építészeti munkálatok végrehajtásához. Az Emlékpark építésének költségeit magánszemélyek adakozásából, vállalatok hozzájárulásaiból (jelentősebbek: Péterfalvi Határör Kolhoz, Beregszászi Ruhagyár, Nagybaktai Kísérleti Állomás, Gáti Állami Tenyészüzem stb.), valamint az Illyés Gyula Közalapítvány támogatásából biztosították.

1994. július 9-én Molnár Bertalan, a megyei tanács első elnökhelyettesének dolgozószobájában került sor a Szolyvai Emlékparkbizottság megalakulására. Az alapítók: Tóth Mihály parlamenti képviselő; Fodó Sándor, a KMKSZ elnöke; Dupka

György, a megyei tanács rehabilitációs munkabizottságának tagja, a MÉKK elnöke; Horváth Sándor, a Kárpátaljai Alapítvány ügyvezetője; Molnár Bertalan, a Területi Tanács Végrehajtó Bizottsága elnökhelyettese, a rehabilitáltak jogai visszaállításával foglalkozó munkabizottság elnöke.

1994. november 27-én avatták fel a park, illetve a népnyelv által Siratófalnak elnevezett objektumot (20. melléklet). Ez utóbbi a park szerkezetének központi eleme, az emlékgülések színhelye – egy sajátos fórum. A fórum körszelet alakú, pontosabban több körszeletből áll, amelyek a pokol körtereit jelképezik. A hat kör lépcsőzetet alkot. A felső kör nyílt teret, emelvényt képez. A Siratófal mögötti domboldalon lévő temetkezési hely maradványterületét bokrok és fák borítják. A park területéhez tartozik az I. világháborús katonatemető és emlékoszlop.

A park avatásának alkalmából, az elvégzett munka elismeréseként Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke az Emlékparkbizottságot a Magyar Köztársaság Elnökének Aranyérmével tüntette ki.

1995-ben az emlékparkban a munkálatok tovább folytatódtak, részben az Ilyés Közalapítvány, részben a Németországi Hadisírgondozó Alapítvány támogatásával. Heveli Antal atya, Szolyva város római katolikus plébánosának kezdeményezésére és védnöksége alatt, az Emlékpark feletti dombon elkészült a sztálini önkény áldozatainak emléket állító obeliszk is, így új emlékműrésszel gyarapodott az emlékparkkomplexum. Ezt 1995. november 19-én szentelték fel.

2004. november 20-án az elhurcolás 60. évfordulójának szentelt gyászszertartás keretében felavatták 126 magyarlakta település emléktábláit. Ezeken, a Siratófalon elhelyezett gránitkőtáblákon több mint 5 500 mártír neve olvasható.

Sokéves, következetes, célirányos, jelentős eredményeket felmutató munkája elismeréseként a Szolyvai Emlékparkbizottság Kisebbségi díjban részesült.

A Szolyvai Emlékparkbizottság 1993-tól 2007 végéig jogi személyiséggel nem rendelkező civil szervezetként tevékenykedett. 2008. január 23-án jegyezték be a Szolyvai Emlékparkbizottság Kárpátaljai Jótékonyági Szervezetet. A jogi személyiséggel rendelkező Szolyvai Emlékparkbizottság alapítói, tagjai: Tóth Mihály (elnök), Dupka György (felelős titkár), Argyelán György, Vass István, Iván Kerecsán, Reöthy János (Szolyva), Gajdos István, Zubánics László, Kincs Gábor, Revák István (Beregszász), Kizman Zoltán (Munkács), Kőszeghy Elemér, Alekszej Korszun, Horváth Sándor, Lazur Jaroszlav (Ungvár) és az azóta elhunyt Árpá Péter (Ungvár), Pirigy Béla (Beregszász), Vass Tibor (Kijev).

2008–2009 között a Szülőföld Alap támogatásának köszönhetően a Bizottság felépítette a haranglábként is funkcionáló Mártírok Kápolnáját, illetve kialakított egy vizesblokkot a park területén. A Mártírok Kápolnájában egy, a 'málenkij robot' fontosabb dokumentumaiból álló emlékkiállítás helyeztek el. A bizottság elvégezte a park területének privatizálását: a földterület és a rajta található ingatlanok tulajdonjoga a Szolyvai Római Katolikus Egyházközségre lett bejegyezve, míg a fejlesztési és állagfenntartói feladatokat a továbbiakban is a Szolyvai Emlékparkbizottság látja el.

2010-ben a Corvinus Támogatásközvetítő Zrt. támogatásának és a Kárpátaljai Vállalkozásfejlesztési Központ közreműködésének köszönhetően turisztikai irányadó és útjelző táblákat állítottak fel a Szolyvai Emlékparkhoz vezető utakon. Azóta az

útjelző-információs táblák jelentősen megkönnyítik a látogatók gyors tájékozódását a Szolyvai Emlékparkhoz vezető Csap–Kijev főúton, illetve Szolyva városán belül. A bizottság háromnyelvű (ukrán, német, magyar) információs táblát helyezett el a park főbejáratánál, illetve ugyancsak háromnyelvű színes tájékoztató broszúrákat és képeslapokat adott ki a Szolyvai Emlékparkról.

2012-től a Bethlen Gábor Alap a Szolyvai Emlékparkot a Nemzeti Jelentőségű Intézmények közé sorolta.

Minden év novemberének, az Erzsébet naphoz legközelebb eső szombatján az Emlékparkbizottság rendezésében a kárpátaljai magyar társadalmi szervezetek, történelmi egyházak koszorúzással egybekötött megemlékezést, gyászszertartást tartanak (1. illusztráció).

1. illusztráció: Hagyományos novemberi megemlékezés a Szolyvai Emlékparkban
(Fotó: Fuchs Andrea)

Az Emlékparkbizottság folyamatosan gondoskodik a park állagának megőrzéséről, rendben tartásáról. Kezdeményezte, hogy a park területén lévő objektumok a megyei műemlékvédelmi hatóság védnöksége alá kerüljenek. Folyamatosan szorgalmazza a túlélők erkölcsi és anyagi rehabilitációjának kérdését, valamint e tragikus események megtörténtének hivatalos elismerését az ukrán állam részéről. Támogatja az elhurcolásokkal kapcsolatos levéltári és más, a témával kapcsolatos kutatásokat, valamint e munkák eredményeinek publikálását. Ebben a tárgykörben több mint 30 önálló kiadvány és számos tanulmány jelent meg. Évente kerül sor konferenciákra, ahol e ku-

tatások eredményeit és a hozzájuk kapcsolódó publikációkat bemutatjuk. A testület kutatói előadásokat tartanak Kárpát-medence különböző magyarlakta városaiban, bekapcsolódtak a tudományos műhelyek tényfeltáró munkáiba. Kezdeményezték a Kárpát-medencei áldozatok listájának összeállítását régióként (Magyarország, Felvidék, Erdély, Délvidék) az elhurcolt magyar és német polgárok neveinek emlékhelyeken való megörökítéséhez. A kutatások során ismertté vált áldozatok névsorát tartalmazó emlékkönyv a Mártírok Kápolnájában lesz elhelyezve, illetve újabb, mintegy 4 000 mártír neve felkerült a park gránittábláira. Folyamatban van az áldozatok neveit, adatait bemutató virtuális emlékpark projektjének megvalósítása is.

A Szolyvai Emlékpark ma Közép-Kelet-Európa egyik legnagyobb emlékparkja, a Kárpát-medencei magyarság zarándokhelye, a megnyugvás és kiengesztelés emlékeztető helyszíne. Az utóbbi időben egyre többen keresik fel Magyarországról, de elzarándokolnak ide a kelet-szlovákiai Kassa és Nagykapos térségéből, a romániai Szatmár megyéhez tartozó Halmiból, valamint nyugati országokból is.

FONTOSABB ESEMÉNYEK KRÓNIKÁJA

- 1944. október 27.** A szovjet haderő bevonul Ungvárra.
- 1944. november 12–13.** A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 0036. számú határozata elrendeli, hogy a magyar és német hadköteles férfiakat csakúgy, mint az ellenség katonáit, le kell tartóztatni és fogolytáborba kell szállítani.
- 1944. november 13.** Kárpátalja valamennyi magyar- és németlakta településén magyarul és oroszul kinyomtatott plakátokon közzéteszik a *Városparancsnokság 2. számú parancsá-t*, amelyben szigorúan elrendelik, hogy november 14–16. között jelentkezni kötelesek a legközelebbi városparancsnokságnál a német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének 18 évtől 50 éves korig; aki a parancsra nem tesz eleget, az haditörvényszék elé kerül. Kárpátalja négy történelmi vármegyéjén kívül Vásárosnamény, Kelet-Magyarország, valamint Kassa környékéről is 'málenkij robotra' hurcolják a férfiakat, a német nőket, családos anyákat.
- 1944. november 18.** A katonai hatósági nyilvántartásba vétel után Szolyváról ezeket hajtanak a nyugat-ukrajnai Sztarij Szambor és a lengyelországi Sanok elosztólágereibe, onnét marhavagonokba zsúfolva küldik őket a szovjetunióbeli munkatáborokba.
- 1944. november 26.** Az etnikai tisztogatás után a Kárpátontúli Ukrajna népbizottságainak első kongresszusa Munkácson kinyilvánítja a terület Szovjet-Ukrajnával való újraegyesülésének tényét, megválasztja Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsát (elnöke: Ivan Turjanica).
- 1944. december 16.** A moszkvai levéltárban talált dokumentum szerint november 18. és december 16. között a hátszázgot védő NKVD-csapatok Kárpátalján 22 951 embert tartóztattak le és irányítottak a hadifogoly-átvevőhelyekre. A civileket internáltként vették nyilvántartásba.

- 1944. december** A szolyvai táborban járványos betegség, népi nyelven a flekktífusz következtében a foglyok naponta százával pusztulnak.
- 1944. december 18.** A Néptanács rendeletet hoz az ungvári rendkívüli (különleges) bíróság felállításáról, amely gyorsított eljárással ítélkezik 'a nép ellenségei' felett.
- 1945. június 29.** Moszkvában aláírják a Kárpátalja Szovjetunióinak való átadásáról szóló csehszlovák–szovjet szerződést.
- 1945. július 1–7.** A Kárpátaljai Néptanács szociális osztályának körlevele értelmében záros határidőn belül kötelezik a községek vezetőit, hogy állítsák össze a hadifogolytáborokban fogva tartott kárpátaljai illetőségűek névsorát. E listák alapján a lágerbe hurcoltak számát 25–30 000 főben lehet megállapítani.
- 1946. január 22.** A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége által hozott rendelet Kárpátontúli Ukrajnát Kárpátontúli területté (oblaszty) szervezi át, Ungvár központtal.
- 1946. május közepétől** Hazairányítják a munkatáborokból az életben maradt civil foglyokat, azaz a Kárpátaljáról 'málenkij robotra' elhurcolt 18–50 (45) év közötti magyar és német férfiak (nők) első csoportjait.
- 1946. május 26.** A Kárpátaljai Területi Bíróság halálra ítéli Bródy András magyar országgyűlési képviselőt, lapszerkesztőt, a Kárpátaljai Autonómista Agrárpárt egykori vezetőjét, kormányzói biztost a következő vád alapján: Horthy-fasiszta bérenc, vatikáni ügynök, amerikai kém. A Bródy-ügy több tagjával is kegyetlenül leszámolnak a sztálinisták. (1946. december 7-én Ungváron, az NKVD pincéjében a kárpátaljai ruszin autonómia-mozgalom vezéréen, Bródy András magyar parlamenti képviselőn és társain végrehajtják a halálos ítéletet.)
- 1946. július végétől** A sztálinisták Kárpátalján is beindítják a kulákliszták összeállítását.
- 1947. október 27.** Az NKVD pribékjei a sikertelen merénylet után november 1-jén a munkácsi kórházban megmérgezték Romzsa Tódor görög katolikus püspököt. Halálának híre megrendítette egész Kárpátalját.
- 1948** Az USZSZK Büntető Törvénykönyvének 54. paragrafusában foglaltak alapján koholt vádak szerint ítélik el az előző korszak közhiatalnokait, tisztségviselőit stb. Úgyszintén igazságtalanul ítélnék el és hurcolnak lágerekbe 23 református lelkészt és 19 római katolikus papot, a történelmi egyházak legtekintélyesebb személyiségeit, akik közül többen odavesztek.
- 1949. február 17.** A szovjet hatóságok felszámolják a kárpátaljai görög katolikus egyházat és a pravoszláv (ortodox) egyházba olvasztják. Az áttérést megtagadó görög katolikus papokat elítélik (129 személyt), lágerekbe toloncolják, kivégzik. A magyarajkú görög katolikusokat a személyazonosságai igazolványokban ukrán nemzetiségűnek tüntetik fel.

- 1949 folyamán** Az 1927 és 1930 között született magyar és német nemzetiségű fiatalok néhány éven keresztül, a bizalmatlanság folytán nem szolgálhatnak a szovjet hadseregben, őket a donyecki szénbányákba irányítják munkára, a dezertőröket börtönbe zárják, sokan a bujdosást választják.
- 1949–1950** Kárpátaljáról módszeresen telepítik ki a német családokat Szibériába.
- 1953. március 5.** Elhunyt J. V. Sztálin, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának főtítkára.
- 1953. december 23.** Közlemény Berija kivégzéséről.
- 1989. október 20.** Megalakult a területi rehabilitációs bizottság és annak magyar munkacsoportja, amelynek vezetője Dupka György, a KMKSZ felelős titkára. A bizottság feladata, hogy tisztázza az 1944 őszén elhurcolt és munkatáborokba kényszerített magyar férfiak sorsát.
- 1989. október 29.** A KMKSZ írásbeli kérésére a Szolyvai Városi Tanács végrehajtó bizottsága engedélyezi a szolyvai lágertemető helyén létesítendő emlékpark felépítését.
- 1989. november 18.** A KMKSZ Beregszászban emlékkonferenciát rendezett *A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai* címmel, amelyen Alekszej Korszun, a KGB Kárpátaljai Főosztályának igazgatóhelyettese, a megyei rehabilitációs bizottság tagja először tartott nagy érdeklődéssel kísért vitaindító előadást a sztálini megtorlások áldozatairól. A fórumon jelen voltak előadóként magyarországi történészek, kutatók is. A konferencia határozatot fogadott el, hogy az itt elhangzottakat és a falvakban összegyűjtendő lágerlistákat, visszaemlékezéseket emlékkönyvben kell megjelentetni és hozzá kell látni az eddig elhallgatott megtorlás anyagainak feltáráshoz és a Szolyvai Emlékpark építéséhez.
- 1990. november 24.** Szolyván ünnepélyesen elhelyezték az emlékpark alapkövét az egykori gyűjtőtábor temetője helyén.
- 1991. szeptember 1–3.** A KMKSZ elnökségének irányításával hozzáláttak a Szolyvai Emlékpark építéséhez. A terveket Asztalos Éva, az ungvári tervezőintézet építésze készítette.
- 1992. október 17.** A Magyarország kormánya által létrehozott Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal Kárpátalján is elindította a kárpótlási folyamatot. Több ezer kárpótlási kérelmet tartalmazó boríték kerül a budapesti illetékesekhez.
- 1992. december 23.** A megyei tanács Tóth Mihály által vezetett magyar képviselőcsoportja megpróbálta a tanács napirendjére tűzni a törvénytervezetet az internált állampolgárok számára járó kedvezményekről. A tanács kommunista szárnya a magyar csoport kezdeményezését leszavazta.
- 1994. július 9.** Molnár Bertalan, a megyei tanács első elnökhelyettesének dolgozószobájában alakult meg a Szolyvai Emlékparkbizottság. A park építését a továbbiakban az Illyés Közalapítvány is támogatja.
- 1994. november 27.** A Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége (MÉKK) és a Szolyvai Emlékparkbizottság szervezésében Szolyván felavatták a sztálinizmus áldozatainak emlékparkját.

- 1995. november 19.** Felavatásra került az elkészült park, illetve az új emlékmű (obeliszk).
- 1997. április 10.** A MÉKK elnöksége megbízásából és anyagi támogatásával Alekszej Korszun történész felkereste a moszkvai levéltárakat, ahol Dupka Györggyel együttműködve anyagot gyűjtött a kárpátaljai férfiak 1944-es elhurcolásáról. A feltárt anyagokból született közös könyvről: Dupka György–Korszun, Alekszej: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1997.
- 1998. november 22.** Koszorúzási ünnepség keretében a Szolyvai Emlékparkban felszentelték a II. világháborús magyar honvédek sírhantját.
- 2002. november 16.** A MÉKK kezdeményezésére kopjafát avattak a parkban azon a halmon, ahová a benzinkút építésénél a megbolygatott tömegsírokból összegyűjtött foglyok csontjait újra elhantolták.
- 2004. november 20.** A Szolyvai Emlékparkban az elhurcolás 60. évfordulójának szentelt gyászszertartás keretében felavatták a Siratófalra felkerült 126 magyarlakta település feliratos emléktábláit is. Ezekon a táblákon több mint 5 000 mártír neve lett megörökítve.
- 2007. december** Magyarország kormánya a Szolyvai Emlékparkbizottság munkáját Kisebbségekért díjjal ismerte el.
- 2008. január 27.** A Szolyvai Emlékparkbizottság immár hivatalosan bejegyzett társadalmi szervezetként tevékenykedik.
- 2008. november 22.** A sztálini terror magyar és német áldozataira emlékeztek a Szolyvai Emlékparkban, ahol sor került a Mártírok Kápolnájának felszentelésére.
- 2009. november 18.** Az 1944-es szomorú évforduló kapcsán Beregszászon, az Európa–Magyar Házban először került sor kiállítással, könyv- és filmbemutatóval egybekötött nemzetközi emlékkonferenciára – a pécsi Német Kör közreműködésével –, amelyet Walterné Müller Judit, a pécsi múzeum igazgatóhelyettese nyitott meg. A résztvevők megtekintették Havasi Jánosnak Donbászon készített dokumentumfilmjét. Megjegyzendő: 2009. június 26. és július 4. között a pécsi Német Kör által Donyecmedencébe szervezett történelmi emlékútnak kárpátaljai résztvevői is voltak (Bakura Sándor, Debreceni Mihály, Dupka György, Kovács Elemér). A továbbiakban a pécsi Német Kör 2009-től partnerszervezetként részt vesz a megemlékezéseken és az emlékkonferenciákon.
- 2011. november 19.** Szolyván a koszorúzási megemlékezésen az elhurcoltak képviselői felavatják a Siratófalon elhelyezett magyarországi, felvidéki, erdélyi, délvidéki emléktáblákat.
- 2012. június 29.–július 10.** A pécsi Német Kör által szervezett kegyeleti és kutatóút az Ural térségében: Perm, Jekatyerinburg, Cseljabinszk, Ufa térségében 35 egykori, II. világháborús kényszermunkatábor, civil internált- és hadifogoly-temetőt azonosítottak, dokumentáltak. A tényfeltáró csoportban a Szolyvai Emlékparkbizottságot Dupka György és Alekszej Korszun történészek képviselték.
- 2012 folyamán** A Szolyvai Emlékparkot Magyar Nemzeti Intézménnyé nyilvánították.

- 2014. november 21.** Beregszászban, az Európa–Magyar Házban nemzetközi emlékkonferenciát rendezett a 'malenkij robot' 70. évfordulója alkalmából a Szolyvai Emlékparkbizottság. A konferencián dr. Tóth Mihály, a Szolyvai Emlékparkbizottság elnöke a testület sokrétű tevékenységéről szól, majd ismertette Dupka György doktori (PhD) értekezését, amely a 70 éve történtek tudományos feldolgozása. Alekszej Korszun kutató legújabb okmánygyűjteményét mutatta be, amely a koncepciók perekkkel, a kuláktüdőzéssel kapcsolatos levéltári dokumentumokat tartalmazza.
- 2014. november 22.** A Szolyvai Emlékparkban a megemlékezés keretében avatták fel Raul Wallenberg svéd diplomata, a kommunista diktatúra áldozata domborművét, Magyarország Ungvári Főkonzulátusának adományát. A dombormű alkotója az ungvári Mihajlo Kolodko szobrászművész.
- 2015. november 21.** A hagyományos koszorúzással egybekötött megemlékezést, többéves kimaradás után ismét mindkét meghatározó magyarságszervezet, az UMDSZ és a KMKSZ vezetőinek és tagságának részvételével tartják meg, melyen dr. Tóth Mihály köszöntő szavai után emlékbeszédet tartott dr. Semjén Zsolt nemzetpolitikáért felelős miniszterelnök-helyettes; Brenzovics László parlamenti képviselő, a KMKSZ elnöke; Hennagyij Moszkal, Kárpátalja kormányzója; Zubánics László, az UMDSZ elnöke.
- 2016 folyamán** Magyarország kormánya Gulág, Gupvi Emlékbizottsága támogatásával felújításra, emlékhelybővítésre került sor (21–22. melléklet). Az I. világháborús katonatemetőt is magába foglaló park emlékfalán – mintegy 380 település 80 emléktábláján – 10 000, főleg internált civil áldozat, elesett honvéd, munkaszolgálatos, zömében magyar, német, valamint ruszin, zsidó személy neve olvasható, akiknek többségét a magyarlakta településekről hurcolták el és a sztálini lágerekbe, illetve a fronton, fogságban odahaltak.
- Minden év novemberében, az elhurcolások évfordulóján a Szolyvai Emlékparkbizottság a történelmi egyházakkal, valamint magyar és német civil szervezetekkel együtt ökumenikus istentisztelettel egybekötött megemlékezést tart.

Felhasznált források és irodalom

- DUPKA György: *Halottaink 1944–1959. A kárpátaljai szovjet népiirtás eddig ismert áldozatainak névsora.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014.
- DUPKA György: „*Hova tűnt a sok virág...*” *Időutazás az Urálba magyar és német rabok (1941–1955) nyomában.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2013.
- DUPKA György: „*Keressétek fel a sírom...*” *Szolyvai emlékkönyv a „malenkij robot” 60. évfordulójára a sztálinizmus kárpátaljai magyar áldozatairól 1944–2004.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2004.

- DUPKA György: *Ami Golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946.)*. Szolyvai Emlékparkbizottság–Intermix Kiadó, [Szolyva]–Ungvár–Budapest, 2012.
- DUPKA György: „Népünk temetője: Szolyva”. *Kárpát-medencei magyarság kegyhelye. A szolyvai gyűjtőtábor történetéből 1944–1945*. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet, 2009.
- DUPKA György: *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján 1944–1991 között*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2014.
- DUPKA György: *Vádolnak a kárpátaljai túlélők és a meggyalázott holtak. Szemelvények a szovjet fogságból hazatért túlélők (volt katonafoglyok, civil internáltak, politikai elítéltek, kényszermunkások) vallomásaiból, valamint a hozzátartozók adatközléseiből*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 2016.
- DUPKA György–KORSZUN, Alekszej: *A „malenykij robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1997.
- „Закарпатські угорці і німці: інтернування та депортаційні процеси. 1944–1945 рр.” Архівні документи і матеріали. Упорядник. О. М. КОПСУН. Редакційна колегія: З.М. КІЗМАН, Ю.Ю. ДУПКО, А.М. ФУКС. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2011. Видавництво Закарпаття, Ужгород, 2012.

György Dupka

The Szolyva remembrance park

The construction of the Szolyva Remembrance Park was begun in 1990 to commemorate the innocent victims of the Szolyva collecting camp, built in November 1944 at the end of World War II. In a wider sense it commemorates post-war Soviet vengeance and the Stalinist terror. The official inauguration of the park was in November 1994. Since then for the Hungarians living in the Carpathian Basin this is one of the most important national shrines of pilgrimage and piety.

The park encompasses a World War 1 military cemetery. On its remembrance wall, on 80 memorial tablets, approximately 10 000 names are listed of mostly German, Hungarian and Ruthenian Jews, together with the names of people deported from 380 Hungarian towns and villages to the Stalinist camps: civilian victims, forced labourers and soldiers who died at the front or in captivity.

In 2007, the Hungarian Government honoured the work of the Szolyva Memorial Park Commission by an Award for Minorities

In 2008 the Chapel of Martyrs was inaugurated.

In 2012, Szolyva Memorial Park was designated a Hungarian National Institution, and in 2016 a start was made to the renovation and expansion of the Memorial Park.

Every year in November, at the anniversary of the deportations, the Szolyva Memorial Park Committee holds a joint commemoration in a service of ecumenical worship, in cooperation with the historic churches and Hungarian and German non-governmental organizations.

Szerencsi regionális 'málenkij robot' emlékmű – közös főhajtás az áldozatok előtt

1945 januárjában Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye észak-nyugati és Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye keleti területeiről a szerencsi járásbíróságra kísérték az elhurcoltakat, és a mintegy 4 000 fős tömeget a város vasútállomásán szállították be a messzi ismeretlenbe vivő marhavagonokba. Ennek a szomorú eseménynek a közelgő 70. évfordulója kapcsán merült fel még 2011-ben egy regionális 'málenkij robot' emlékmű létrehozása Szerencsen. A térségben az 1990-es rendszerváltás után több érintett településen avattak fel emlékművet vagy emléktáblát, ezeket azonban sajnos a helybelieken és az elszármazottakon kívül csak kevesen látják. Úgy gondoltuk, hogy ezen változtatni szükséges, hogy minél többen értesüljenek a hét évtizeddel ezelőtti, sokáig elhallgatott és napjainkban sem széles körben ismert egykori szomorú eseményekről.

Az emlékmű-állítással párhuzamosan a szerencsi német nemzetiségi közösség egyik muzeológus tagja kutatást végzett Szerencs korabeli szomorú szerepével kapcsolatban. Az összeállított anyagból német–magyar nyelvű kiadvány készült, aminek a lektorálását és az előszó megírását Dr. Bognár Zsolt, a Károli Gáspár Református Egyetem docense, a téma egyik jelentős hazai kutatója vállalta. A *Jóvatették azt, amit el sem követhettek* című könyvnek 2014. február 25-én, a kommunizmus áldozatainak az emléknapján volt a bemutatója.

Az emlékmű terveit egy rakamazi német származású szerencsi szobrásszal, Ekker Róberttel közösen készítettük el. Az arculat kialakításánál fontosnak tartottuk, hogy beszélő emlékmű legyen, amit nem kell megmagyarázni, valamint minden elhurcolt és leszármazottja a magáénak érezhesse.

A közel négy méter magas emlékmű háttérkövének felső harmada kifaragott templomtornyot, feszületet és fejfákat ábrázol, ami az elhurcoltak sorsára utal. Középen a hármashalmon álló kettős kereszt magyarságuk szimbóluma, hiszen származásuktól függetlenül valamennyien magyarok, magyar állampolgárok voltak. Az emlékmű alsó harmadában a háttérkö elé bronz dombormű került, ami a bevagonírozás pillanatát örökíti meg.

Az emlékmű engedélyeztetése még 2011-ben elkezdődött. Helyszíniként a vasútállomással szembeni park kínálkozott. Ez MÁV területen található, ami hosszabb eljárást feltételezett, ugyanakkor biztosítékul szolgált arra, hogy az emlékmű nem válhat a helyi politika játékszerévé.

2013. június 1-jén az érintett hét települési és két területi német nemzetiségi önkormányzat megkötötte a konzorciumi szerződést és a gesztori feladatokkal a szerencsi német nemzetiségi önkormányzatot bízták meg. A MÁV folyamatos szervezeti átalakulása miatt többször kellett újraindítani egy-egy részengedélyezést, szükség volt az állami vagyonkezelő és több vasúti igazgatóság hozzájárulására. 2014 nyarára sikerült minden szükséges engedélyt és hozzájárulást beszerezni. A területet a MÁV-tól névleges összegért bére vettük.

Augusztusban Erdő Sándor szerencsi építészmérnök felügyelete mellett elindult a kivitelezés. Először a négy köbméternyi vasbeton alap került a helyére, majd elkezdődött a lábazat megvalósítása, aminek az alsó része szerencsi kőből készült.

Az emlékmű felirata széleskörű egyeztetés eredményeként született meg. Olyan szöveget kerestünk, ami kifejezi, hogy magyarokat, németeket egyaránt elhurcoltak, és az áldozatok közül senkit sem helyez elő- vagy háttérbe. Ez azért volt fontos, mert a térségünkben elhurcolt 4 000 embernek csak egy része volt német származású, miközben az emlékmű állítatói az érintett településeken működő német nemzetiségi önkormányzatok voltak. A köre végül Bognár Zalán javaslatára az alábbi felirat került: *1945 januárjában a térségből mintegy négyezer magyar civilt – köztük nagy számban nőket, tizenéves fiatalokat – hurcoltak el sváb származásuk, vagy annak indoka alapján több évi kényszermunkára a Szovjetunióba. A málenkij robot áldozatainak emlékére állították: Szerencs, Sárospatak, Sátoraljaújhely (Károlyfalva), Rakamaz, Rátka, Hercegkút, Gávavencsellő települések német nemzetiségi önkormányzatai, valamint a Borsod-Abauj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei területi német nemzetiségi önkormányzatok.* Az emlékmű bal oldalára az elhurcolásban érintett közel 40 település nevét véstük, a jobb oldalra pedig az emlékmű szövegének német nyelvű fordítása került.

Néhány szó az anyagiakról. Mindenekelőtt alapelveként fogalmaztuk meg, hogy az emlékműállításhoz sem az elhurcoltaktól, sem pedig a leszármazottaktól nem szeretnénk pénzt kérni. Így kerestük meg 2013-ban az Emberi Erőforrások Minisztériumát, amely első körben 1 250 000 forint, 2014-ben pedig további 500 000 forint támogatást biztosított, köszönhetően Tircsi Richárd osztályvezető közbenjárásának és Dr. Latorcai Csaba helyettes államtitkár ügy iránti elkötelezettségének.

A nemzetiségi önkormányzatok maguk is vállaltak anyagi áldozatot. Mindezeket túl személyesen jártam végig mindazon települések polgármestereit, ahonnan egykor a szerencsi gyűjtőtáborba hurcolták az áldozatokat. Ez három hónap alatt csaknem 40 települést jelentett. A megszólítottak közel fele döntött az emlékmű-megvalósítás támogatásáról, eltérő mértékben. Anyagi hozzájárulást biztosított a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. 2014 októberére az emlékműállítás teljes fedezete rendelkezésre állt, Szerencs Város Önkormányzata pedig a méltó környezet kialakítását vállalta magára díszburkolással és növényzet ültetésével a városi főépítész tervei alapján.

Az emlékmű felavatása a Kárpát-medencei 'málenkij robot' megemlékezéssorozat részeként 2014. november 25-én, a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások országos emléknapján volt Szerencsen, amit összekapcsoltunk a Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának nagyszabású konferenciájával (23–24. melléklet, 1. illusztráció).

Az avató ünnepség felett Dr. Áder János, Magyarország köztársasági elnöke vállalt hivatalos fővédnökséget (2a–b. illusztráció). Az emlékművet Dr. Latorcai Csaba helyettes államtitkár leplezte le, megáldását pedig a római katolikus, református, görög katolikus és evangélikus egyházak képviselői végezték számos túlélő és leszármazottaik jelenlétében.

Több mint két év telt el a szerencsi 'málenkij robot' emlékmű felavatása óta, amelyet azóta ezrek tekintettek meg. Különösen kedves a szívemnek, amikor fiatalokat lá-

tok, akik nézik a domborművet és olvassák a kőbe vésett szöveget. Jóleső érzés, hogy az emlékmű előtt mindig van gyertya, virág vagy koszorú. Mi pedig évente egy alkalommal, november 25-én közös gyertyagyújtással emlékezünk meg az elhurcoltakról.

1. illusztráció. Az emlékmű az avatás után, 2014. november 25-én

Tisztelt Megemlékezők!

Csak egy kis munka. „Malenkaja rabota”.

Ezt mondogatták a szovjet Vörös Hadsereg katonái. Ezt mondogatták, amikor géppisztolyukat az ártatlanokra emelve gyűjtötték össze százakat és ezreket, vagy puskatussal ösztökölték őket gyorsabb menetre. Amikor aztán teherautókra terelték, vagonokba hajszolták őket, már nem mondtak semmit. Legföljebb azt, hogy „dava”.

A családjuktól, otthonuktól, reményeiktől megfosztott emberek tíz és tízezreinek, több százezer embernek ezt hozta a béke. Ezt hozta a felszabadulás.

Férfiak, nők, gyerekkorukból épp kilépő tizenévesek életét törte ketté a véget érni nem akaró erőszak.

Csak egy kis munka. „Malenkaja rabota” vagy „malenkij robot”.

Kényszermunka. Indoklás nélkül, ítélet nélkül, jogfosztottan, teljes lelki és fizikai kiszolgáltatottságban. Az elhurcoltaknak legalább a harmada sohasem térhetett vissza szülőföldjére. Végzett vele a túlhajszolt munka, az éhezés, az embertelen bánásmód, az ilyen körülmények közt pusztító sokféle betegség valamelyike. Legtöbbjük jeltelen sírba került, még a halálban sem kapta vissza emberi méltóságát.

Fegyvertelen civilekből hadifoglyok, ártatlanokból elítéltek lettek. Az erőszak modern rabszolgái, akiknek életével, sorsával nem kellett elszámolni. Egyetlen bűnük az volt, hogy az akaratok nélkül zajló háború vesztes nemzetéhez tartoztak. A háborúban egymásra uszított népek közti indulatokból etnikai bosszú lett: a győztesek különös figyelmet szenteltek a németajkú emberek gyöttrésének. A kollektív bűnösség embertelen és minden jogi alapot nélkülöző elvének jegyében fasisztának minősült minden német. Olyanok, akiknek semmi közük nem volt a fasiszta bűnökhez, akik polgárként magyarnak vallották magukat, akiknek ősei évszázadokkal korábban érkeztek Magyarországra. Dolgos, törvénytisztelő, ezt a hazát gazdagító nép tagjai voltak.

Az a „kis munka” Magyarország hatalmas veszteségének bizonyult.

2a. illusztráció: Áder János köztársasági elnök avatásra írt levele

Szabolcsban, Borsodban számos olyan falu akadt, amelynek szinte minden munkaképes korú lakosát elvitték. Itt, a szerencsi gyűjtőhelyen vagonírozták be őket.

Hetven évvel a történetek után megrendült gyásszal gondolunk a munkatáborok, távoli bányák, erdők ismeretlenségében halálig hajszott, a poklokat járó honfitársainkra. Kegyelettel és fájdalommal gondolunk elrabort életükre és éveikre, a megalázott és megbélyegzett közösségekre, az örökre hiányzókra.

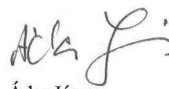
Tisztelettel emlékezünk mindazokra, akik visszatértek abba az országba, amely nem tudta megvédeni őket. Köszönjük hűségüket, és tiszteljük azt az erőt, amellyel elviselték a megpróbáltatásokat, és amellyel visszatértüket követően újrazedték életüket.

Mártíriumuk előtt fejet kell hajtanunk. Ma már kevesen vannak, akik el tudják mesélni, mire képes a lealjasult ember, hová vezet a kollektív bűnösség elve.

Szerencsen mostantól emlékmű figyelmeztet minden erre járó: mi soha többé nem kérünk a gyilkos indulatból, a faji, nyelvi, etnikai megkülönböztetésből, az idegen hatalmaknak kiszolgáltató diktatúrából, a saját nemzetüket megtagadókból. Mert aki származási alapon különbséget tesz magyar és magyar között, az az egész nemzetet tagadja meg.

Budapest, 2014. november 24.

Áder János

2b. illusztráció: Áder János köztársasági elnök avatásra írt levele

Szerencs regional 'malenkij robot' memorial – collective honours to victims

In January 1945 from the regions of Szabolcs-Szatmár-Bereg and Borsod-Abaúj-Zemplén County the victims were taken to the local courthouse, and then the estimated 4 000 people were trucked to cattle wagons to take them to the unknown. To pay our respect to this the sorrowful event that happened 70 years ago brought to life the idea of creating a 'malenkij robot' memorial in Szerencs.

We held it very important to create an appearance that talks for itself, needs no explanations, and all the victims and their relatives can relate to.

The upper third part of the approximately for meter high memorial displays a carved church tower, a cross, and headstones to symbolize the destiny of the victims. In the centre of the triple- mount the cross is symbolic of our national identity, because they all were Hungarian citizens regardless of their origin. In the lower third part of the memorial a brass embossing can be seen to immortalize the moment of the victim's entrapment.

The inauguration of the memorial took place on 25 October 2014, on the jubilee day of Hungarian political prisoners and forced -laborers taken to the Soviet Union, and was a part of a series of Carpathian Basin commemorations, and were joined by the Gulag-researchers' monumental conference.

The official patron for the inauguration was Dr. Áder János, President of the Hungarian Republic. The Memorial was unveiled by Dr. Latorcai Csaba, deputy under-secretary, and was sanctified due to its local and ecumenical character by the representatives of the Roman-catholic, Reformed Greek-catholic and Lutheran churches surrounded by the survivors and their descendants.

A kötet szerzői

Árva Attila (1967) Szerencsen született. Felsőfokú végzettséget a Bessenyei György Tanárképző Főiskola történelem-művelődésszervező szakán szerzett. Általános iskolai tanárként kezdte a pályafutását Monokon, majd a szerencsi Városi Kulturális Központ munkatársa lett. Itt kapcsolódott be a helyi újság szerkesztésébe. A Magyar Újságíró Szövetség által működtetett Bálint György Újságíró Iskola keretében szerzett felsőfokú újságírói képzettséget Nyíregyházán. Családi érintettsége kapcsán 1989-ben főiskolai szakdolgozatát a túlélők visszaemlékezéseire alapozva 'málenkij robot' témakörben írta, a gyűjtést elsősorban Szerencsen és Ondon végezte. Az akkor magnóra vett beszélgetések ma is rendelkezésre állnak. Ösztönzője és felelős kiadója a Szerencs és térsége elhurcolásait bemutató *Jóvátették azt, amit el sem követhettek* című tanulmánynak. Meghatározó szerepe volt Magyarország első regionális 'málenkij robot' emlékművének a létrehozásában és 2014-es felavatásában Szerencsen. 2014 óta a Gulághutatók Nemzetközi Társaságának tagja.

Benkő Levente (1961) Nagyajtán született. Szerkesztő, történész. Történelmi tárgyú kötetei: *Szárabajta* (Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó, 1995; második, bővített kiadás: Barót, Tortoma Kiadó, 2011. A Maniu-gárdák magyarellenes vérengzése 1944. szeptember 26-án a Háromszék megyei Szárabajtán. Dokumentumriport, források, jegyzetek.); *Volt egyszer egy '56* (Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó, 1998; második, bővített és javított kiadás: Kolozsvár, Exit Kiadó, 2016. Dokumentumriport erdélyi '56-osokkal.); *Fogolykönyv* (Sepsiszentgyörgy, Trisedes Press Kiadó, 1999. II. világháborús magyar foglyok emlékei. Oral history.); *Muszáj volt élni valahogy* (Sepsiszentgyörgy, Charta Kiadó, 2001. II. világháborús magyar foglyok emlékei. Oral history.); *Bűn volt a szó* (Sepsiszentgyörgy, Charta Kiadó, 2002. Moyses Márton '56-os politikai elítélt, mártír élete. Dokumentumriport, források.); *Székely golgota* (Sepsiszentgyörgy, Háromszék Lap- és Könyvkiadó, 2003. A barcaföldvári haláltábor. Bevezető tanulmány, források, túlélők emlékei, jegyzetek.); *Magyar fogolysors a második világháborúban I-II.* (Papp Annamáriával. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Kiadó, 2007. Bevezető tanulmány, források, túlélők emlékei, jegyzetek.); *Az őszinteség két napja* (Kolozsvár, Polis Kiadó, 2009. A Kolozs és Magyar Autonóm Tartomány magyar íróival, költőivel, szerkesztőivel 1956. szeptember 29–30-án Kolozsváron tartott gyűlések jegyzőkönyvei. Bevezető tanulmány, források, jegyzetek.).

Bognár Zalán, PhD. (1963) történész, a Károli Gáspár Református Egyetem docense, a Gulághutatók Nemzetközi Társaságának az alelnöke. Több mint 25 éve foglalkozik a XX. század politika-, had- és társadalomtörténetével, különösen a II. világháborús magyar hadifoglyok, a 'málenkij robotosok' és a Gulágra hurcoltak történetével. E korszakról eddig több mint 100 tudományos publikációja, köztük több könyve je-

lent meg, amelyek közül az öt legfőbb munkája: „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” *Német és magyar polgári lakosok deportálása „málenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe, 1944/45–1955.* Pécs, 2009. (Szerkesztő és szerző); *Hadifogolytáborok és (hadi)-fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1945.* Budapest, 2012.; *Téglákba vésett történelem. A ceglédi fogolytábor története és téglafalainak feliratai.* Cegléd, 2013. (Jóhart György és Reznák Erzsébet társszerzőkkel); „Itt volt a végállomás”. *Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenességek a Kárpát-medencében 1944–1949.* Pécs, 2015. (Főszerkesztő és szerző); *Magyarok szovjet fogságban. Történeti személynyűgyűjtemény a hadifogolyként, internáltként vagy politikai rabként elhurcoltakról.* Budapest, 2016. (Bank Barbara és Tóth Gábor társszerzőkkel).

Dupka György, PhD. (1952) történész, író, szerkesztő, kárpátaljai magyarság-kutató. Az egykori Ugocsa megyei Tiszabökényben született. Iskoláit szülőfalujában és Péterfalván végezte, majd az Ungvári Állami Egyetemen 1979-ben szerzett magyar szakos bölcsészdiplomát. 2006–2008 között magyarországi egyetemi képzésen vett részt és 2008 őszén az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Karán kulturális mediátor szakos másoddiplomát szerzett. 2014. szeptember 19-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelemtudományok doktori iskolájában *A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben. (A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946)* címmel megvédte doktori (PhD) disszertációját a legnagyobb minősítéssel. A Szolyvai Emlékparkbizottság felelős titkára, a Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet igazgatója, a MÉKK elnöke. Elkötelezett GULAG–GUPVI kutató, e tárgykörben számos könyve jelent meg. Több szakmai kitüntetés tulajdonosa.

Kunt Gergely, PhD. (1981) társadalomtörténész, egyetemi tanársegéd. 2013-ban az ELTE BTK gazdaság- és társadalomtörténeti doktori programjában szerzett doktori fokozatot summa cum laude minősítéssel. Mentalitástörténeti disszertációját a II. világháború alatt vezetett kamasznaplók összehasonlító elemzéséből írta, amelyért 2016-ban megkapta a Benda Gyula díjat. 2011-től a Miskolci Egyetemen egyetemi tanársegédként dolgozik, 2015-től a miskolci Herman Ottó Múzeum muzeológusa.

Molnár D. Erzsébet, PhD. (1979) Beregszászban született. 2002-ben a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolán diplomázott angol-történelem szakon, majd a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában folytatta tanulmányait, ahol 2015-ben szerzett fokozatot. Jelenleg a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének oktatója, illetve a Lehoczky Tivadar Társadalomkutató Központ munkatársa. Kutatási területe a ’málenkij robot’ kárpátaljai vonatkozásai, illetve a kárpátaljai magyarok a donbászi munkaszolgálaton (1944–1953).

Murádin János Kristóf, PhD. (1980) Marosvásárhelyen született. Tanulmányait Kolozsváron végezte 1999–2003 között a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán, történelem szakon. Ugyanott 2003–2004 között legújabb kori történelemből mesterképzőt, 2004–2010 között pedig doktori tanulmányokat végzett. 2008 februárjától adjunktus a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karán az Európai Tanulmányok Szakon. 2014 februárjától a Kar kancellárja. Különböző tudományos és szakmai társaságok tagja: Erdélyi Múzeum-Egyesület (1999), Bolyai Társaság (2006), Magyar Tudományos Akadémia Külső Köztestülete (2011), „Málénkij robot” Emlékbizottság 2014–2015 (2013), Gulágkutatók Nemzetközi Társasága (2014), Történelemoktatók Szakmai Egyesülete (2016). Kutatási területei: az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között, az 1944-es frontátvonulás Erdélyben, erdélyi magyar civilek szovjet fogsága 1944 és 1953 között, magyar kultúrintézmények Erdélyben 1944 és 1948 között. Egy önálló szakkönyv szerzője és két kötet társszerzője, több egyetemi jegyzet és mintegy 50 tanulmány, cikk és recenzió szerzője.

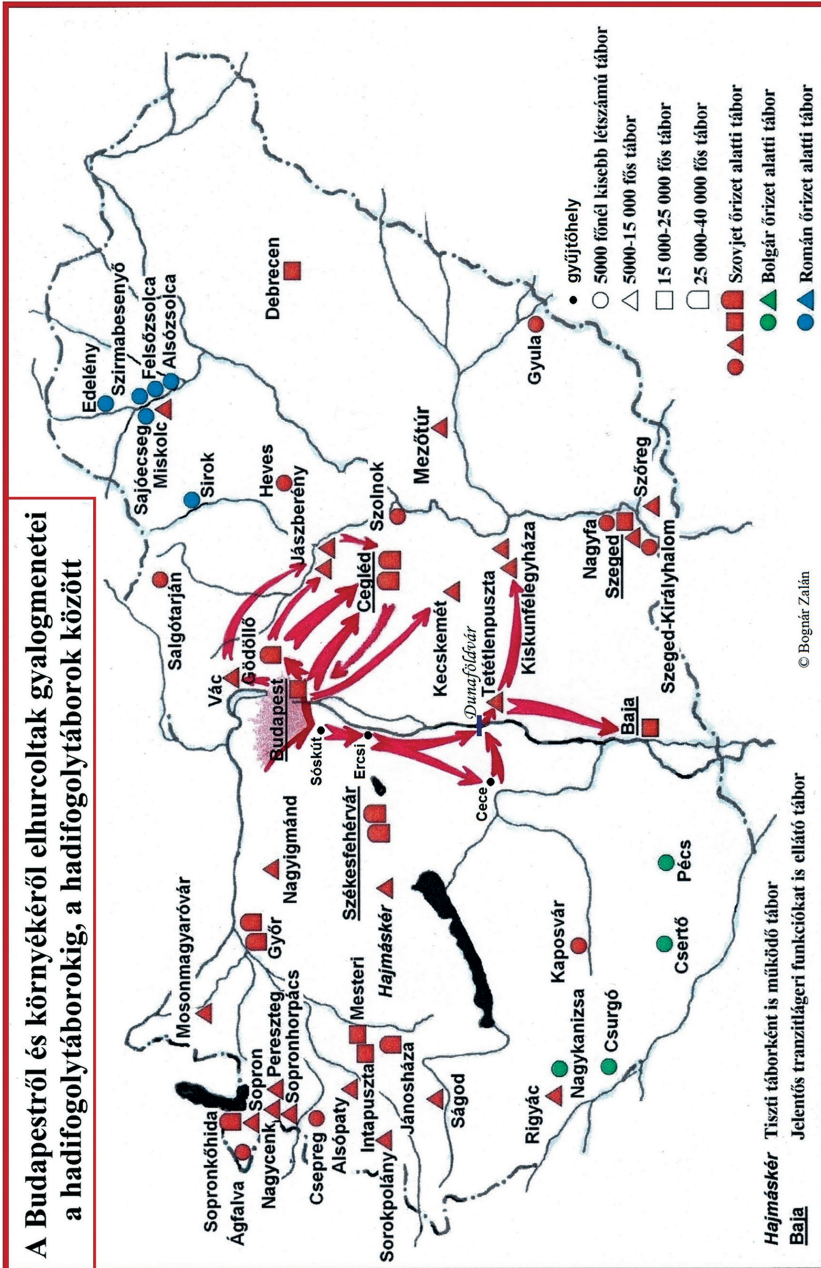
Muskovics Andrea Anna, PhD. (1984) néprajzkutató, történész, muzeológus. 2004-ben nyert felvételt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának néprajz és történelem szakára, ahol 2010 januárjában szerezte meg diplomáját. Doktori tanulmányait 2010–2013 között végezte a Történelemtudományi Doktori Iskola Európai Etnológia Doktori Programján. 2013-ban kéthónapos kutatói ösztöndíjat nyert a freiburgi Institut für Volkskunde der Deutschen aus östlichen Europa intézetébe, ahol doktori témájával kapcsolatban végzett kutatásokat. Disszertációját (*Buda-vidék présház- és pincekultúrája. Építészeti és társadalomnéprajzi megközelítés /XIX–XX. század/*) 2015 májusában védte meg. 2014 júliusától a budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény muzeológusa.

Kutatásait népi építéset, viselet és gazdálkodás témakörökben folytatja. Emellett egyetemi tanulmányai megkezdése óta végez gyűjtéseket Tárnokon, ahol a ’málénkij robotra’ hurcoltak történetével 2012 óta foglalkozik. A témával kapcsolatban több publikációja is megjelent, illetve három kiállítást is rendezett. A tárnoki túlélők és hozzátartozók visszaemlékezéseit tartalmazó kötet 2016-ban jelent meg *„Mit véttetem, kinek ártottam?” Tárnokiak malenkij roboton* címmel. Kutatásait 2015-ben terjesztette ki a környező településekre is.

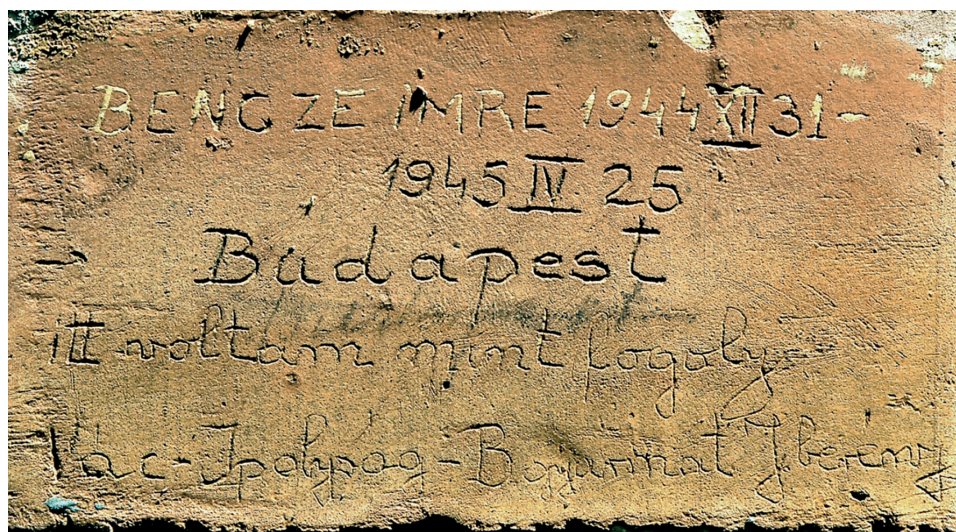
Ravasz István, CSc. (1958) alezredes, hadtörténész-muzeológus. Eredetileg honvédtisztnek tanult és néhány év csapatparancsnoki szolgálat után, 1984-ben pályázat útján került a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumba. Jelenleg tudományegyetemi végzettséggel és több doktorátussal az 1867-es kiegyezéstől a XX. századi világháború 1945. évi befejezéséig tartó időszak hadtörténész-muzeológusa. Elsődleges kutatási területe az 1914–1918 közötti Nagy Háború had- és politikatörténete. Tág korszakán belül foglalkozik még a történelem magyar–finn, magyar–lengyel és magyar–ukrán találkozási pontjaival is. A veszteségkutatással akkor került közelebbi kapcsolatba, amikor több mint öt évig a hadisírgondozás területén dolgozott.

Simon József (1986) muzeológus Miskolcon született. Felsőfokú tanulmányait 2006-ban kezdte a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar történelem-régészet (BA) alapszakán, ahol 2010-ben szerzett oklevelet. 2013-tól a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelem mesterszakának (MA) hallgatója, ahol 2015-ben államvizsgázott Új-és Jelenkori Társadalomtörténet szakirányon. Szakdolgozati témája: *MOKAN-komité: A diósgyőri miskolci ellenállás története és társadalmi háttere a vasgyári munkásság tükrében 1944–1945*. Jelenleg a miskolci Herman Ottó Múzeum Régészeti Tárának munkatársa.

Képmelléklet

1. melléklet: A magyarországi hadifogly-gyűjtőtáborok. A Budapestről és környékéről elhurcoltak főbb útvonalai a gyűjtőtáborokig és azok között. (Készítette: Bogárné Zalán)

2–3. melléklet: A ceglédi hadifogolytábor falainak tégláiba vésett több ezer felirat közül kettő.

Lux István Budapestről elhurcolt civil lakos felirata.

Bencze Imre téglavéseste, amelyben közli, hogy 1944. december 31-én vetették fogságba Budapesten, majd Vác–Ipolyság–Balassagyarmat–Jászberény útvonal megtétele után került a ceglédi fogolytáborba. (BOGNÁR Zalán–JÓJÁRT György–REZNÁK Erzsébet: *Téglákba vésett történelem.*

A ceglédi fogolytábor története és téglafalainak feliratai. Cegléd, Kossuth Múzeum, 2013.)

4. melléklet: Az elhunyt áldozatok 'emlékfala' a 2013-as kiállításon, Tárnokon (Fotó: Muskovics Andrea Anna)

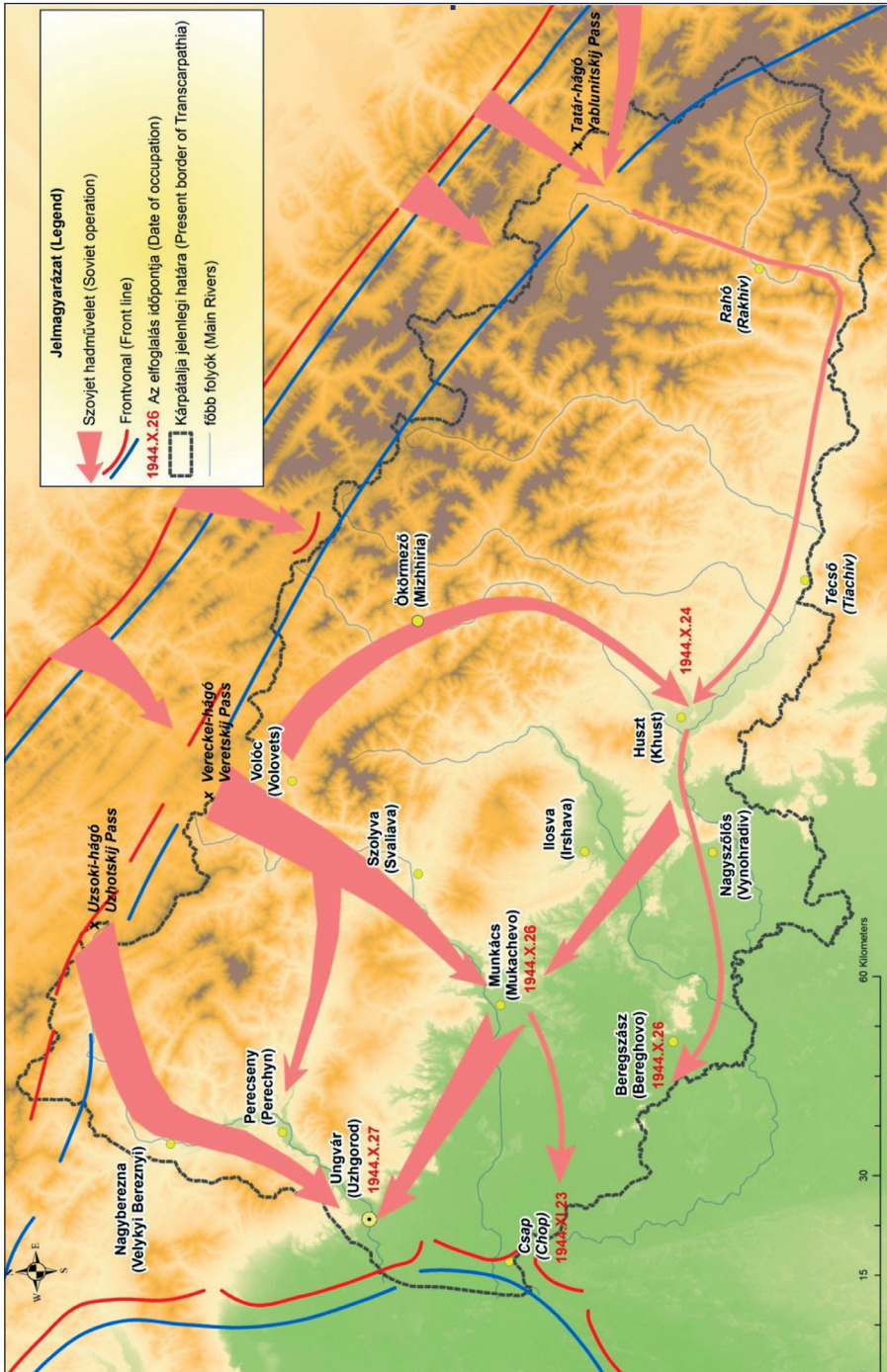
5. melléklet: A 'málenkij roboton' elhunyt tárnokiak személyes dokumentumai és a fogságot túlélők levelei (Fotó: Czabán Dávid)

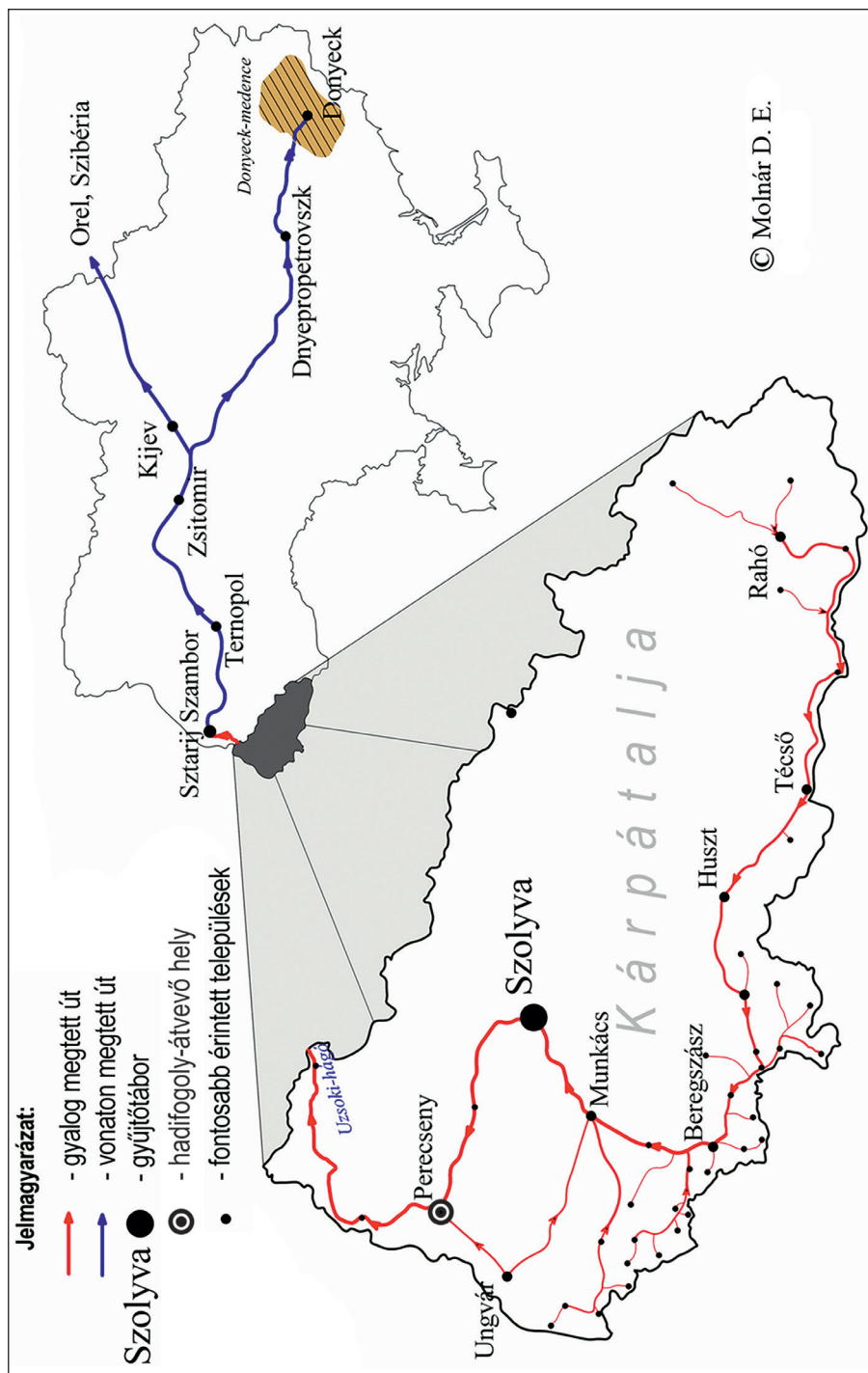
6. melléklet: Viktóriusz Ferenc gyöngyből fűzött címere, amelyet édesapjától, Viktóriusz Mihálytól kapott ajándékba (Fotó: Muskovics Andrea Anna; magántulajdon)

7. melléklet: Lugosi Ferenc cigarettatartója a fogságból, amelyet saját maga készített egy kulacsból (Fotó: Muskovics Andrea Anna; magántulajdon)

8. melléklet: A 4. Ukrán Front hadműveletei Kárpátalján (Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István)

9. melléklet: Az elhurcolások útvonala (Szerkesztette: Molnár D. Erzsébet–Molnár D. István)

11. melléklet: A barcaföldvári internálótábor egykori legénységi szállása 2010-ben. Lebontották.
(Fotó: Albert Levente)

12. melléklet: A lüeti táborban elhunyt 79 magyar hadifogoly 2016. október 22-én felszentelt sírköve (Fotó: Benkő Levente)

13. melléklet: Túlélők a hídvégi és barcaföldvári megemlékezésen 1999. július 17-én. Balról jobbra, elől: Gothár László (Csíkszentmárton), Bartha János (Olasztelek, 1945 októberében egyike volt a lágerből utolsóként szabaduló foglyoknak), Bocskor Imre (Csíkszentmárton), Benedek József (Nagybacon). A kép bal oldalán Incze Sándor sepsiszentgyörgyi református esperes, jobb oldalán pedig Ungvári Barna András református lelkész. Utóbbi kezdeményezésére jött létre a hídvégi református parókián a Fogoly emlékszoba, a barcaföldvári láger utolsóként fennmaradt közös sírdombján pedig a szikla emlékmű. (Fotó: Albert Levente)

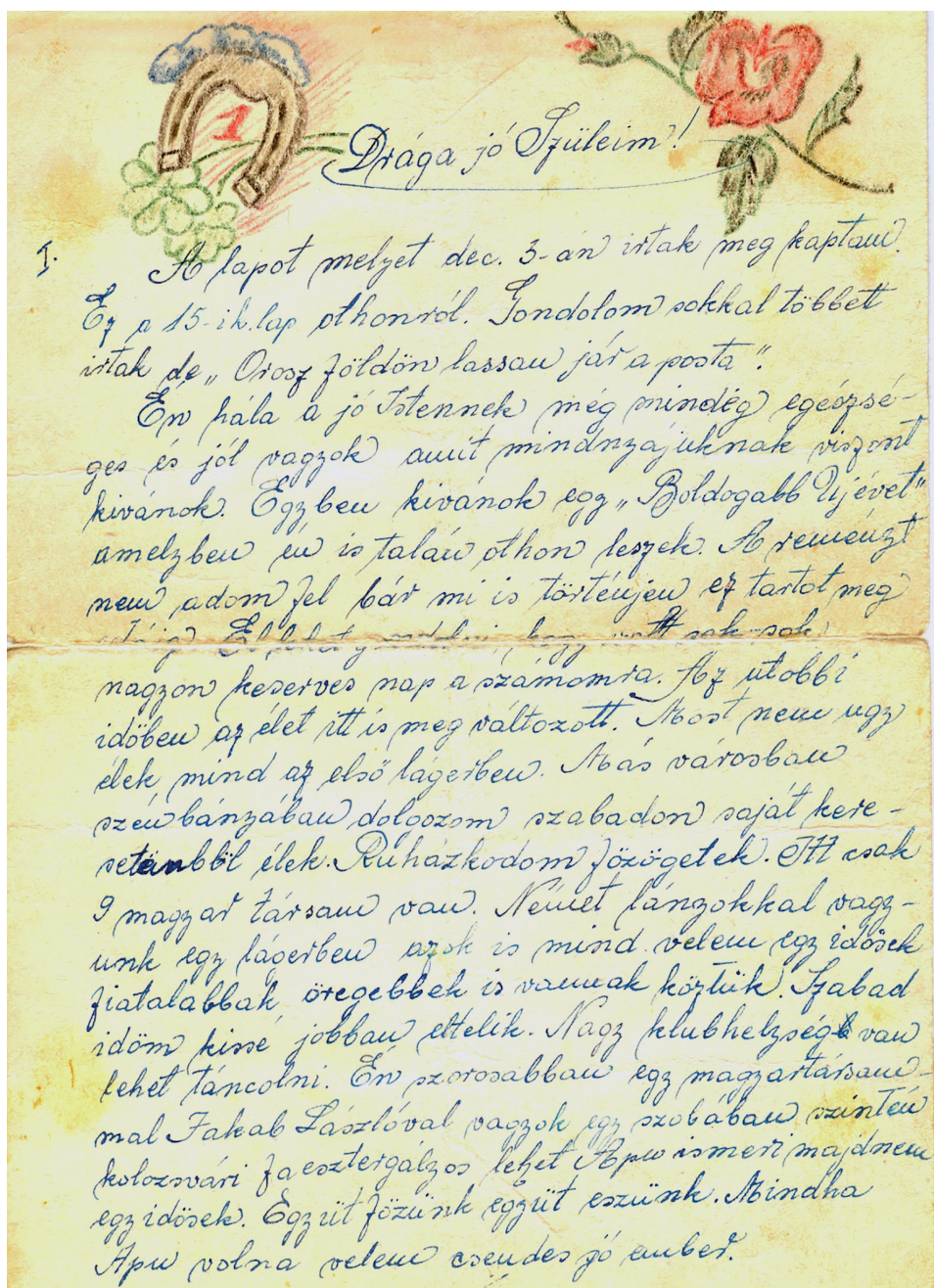
14. melléklet: A barcaföldvári internálótáborban elhunyt magyarok emlékművének avatója 2001 augusztusában (Fotó: Albert Levente)

15. melléklet: Vass Károly tordai származású civil fogoly, egy német hadifogolytól szerzett, vésett feliratos csajkjája a szovjet fogságból (Fotó: Tóth Orsolya; SAPIENTIA EMTE Kolozsvári Kar)

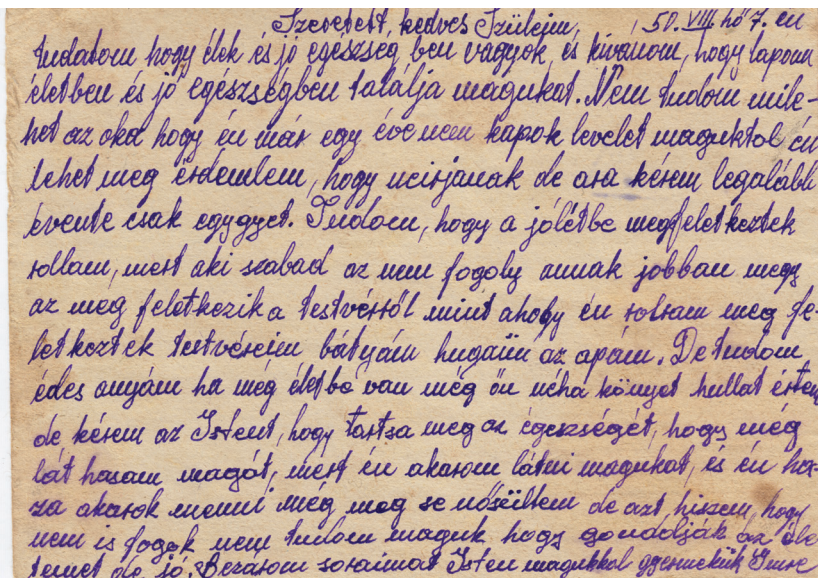
16. melléklet: Foglyok által készített szuvenírtárgyak az uráli légerekből: dohányszelencék, úgynevezett 'mahorkás dobozok' 1945–1946-ból (Fotó: dr. Lupescu Radu; SAPIENTIA EMTE Kolozsvári Kar)

17. melléklet: Kelemen István kolozsvári származású civil magyar fogoly szüleinek hazaküldött újévi köszöntő levelének díszített első oldala. Magnitogorszk, 1079. számú láger, 1949. január 8. (SAPIENTIA EMTE Kolozsvári Kar)

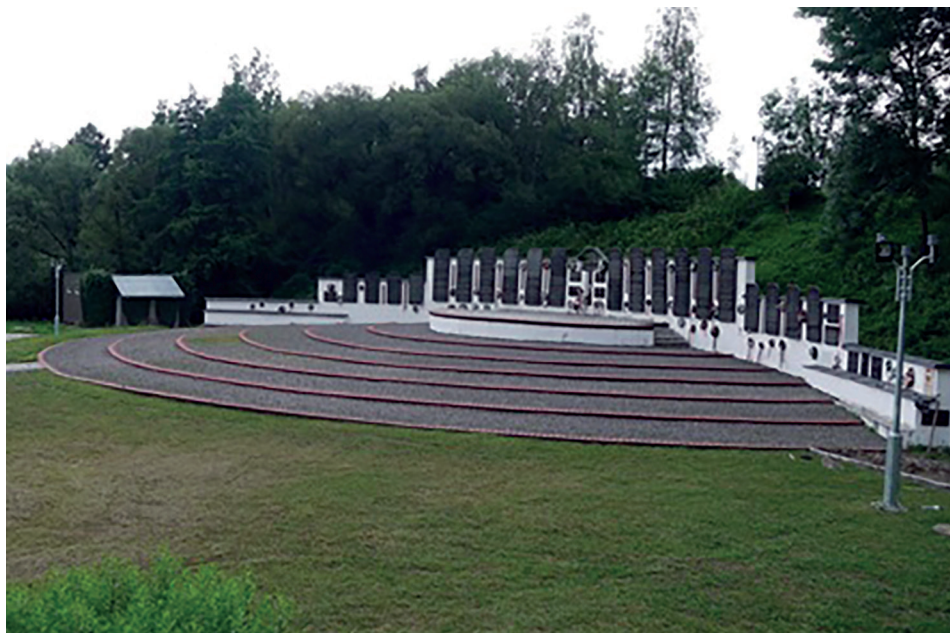
18. melléklet: Ráduly Imre kézdiszentléleki származású hadifogoly szüleinek hazaküldött utolsó tábori levelezőlapjának előlapja. Voronyezs, 7062/4. számú láger, 1950. augusztus 7. (SAPIENTIA EMTE Kolozsvári Kar)

19. melléklet: Ráduly Imre kézdiszentléleki származású hadifogoly szüleinek hazaküldött utolsó tábori levelezőlapjának hátlapja. Voronyezs, 7062/4. számú láger, 1950. augusztus 7. (SAPIENTIA EMTE Kolozsvári Kar)

20. melléklet: Az 1994-ben felavatott Szolyvai Emlékpark látképe (Fotó: Fuchs Andrea)

21. melléklet: A 2016-ban felújított emlékpark látképe (Fotó: Fuchs Andrea)

22. melléklet: A 2016-ban felújított emlékpark lát képe (Fotó: Fuchs Andrea)

23. melléklet: Túlélők az emlékmű avatásán, 2014. november 25-én

24. melléklet: Ahol mindig van virág, mécses. A 'málenkij robotos' emlékmű Szerencsen.

Majorszki András, a Gulágkutatók Nemzetközi Társasága elnökének köszöntője
(A konferencia fotóit készítette: Kocsis Zoltán)

Rétvári Bence parlamenti államtitkár megnyitja a konferenciát

Berghoffer Róbert, egykori 'málenkij robotos' túlélő üzenetet mond az utódoknak

Fóris Kálmán, egykori 'málenkij robotos' túlélő megosztja gondolatait a hallgatósággal

Teltház előtt zajlott a konferencia

A konferencia előadói: Ravasz István

Bognár Zsolt

Muskovics Andrea Anna

Simon József

Kunt Gergely

Molnár D. Erzsébet

Benkő Levente

Murádin János Kristóf

Dupka György

Árvey Attila

Kerekasztal beszélgetés a létesítendő 'Málenkij robot' áldozatainak emlékparkjáról. A beszélgetés résztvevői: Bognár Zalán, Muskovics Andrea Anna, Murádin János Kristóf, Benkő Levente, Finta József építész, Matkovits-Kretz Eleonóra, Molnár D. Erzsébet, Dupka György, Árvey Attila, Majorszki András.